

UVODNIK

Ana Marija Sobočan, Sara Pistotnik, Jelka Zorn – RAZVOJ METOD SOCIALNEGA DELA
MED EMANCIPACIJO IN NADZOROVANJEM – 85

ZNANSTVENI ČLANKI

- Darja Zaviršek – OTROŠKI KOLEKTIV KOT METODA DELA, ODNOSI MED SPOLOMA
IN SLEDOVI MAKARENKOVEGA DELA V PISNIH IN MEMOARSKIH VIRIH
SOCIALNEGA DELA V SLOVENIJI – 89
- Ana Cergol Paradiž, Irena Selišnik – AKTERKE ŽENSKEGA GIBANJA NA SOCIALNEM
PODROČJU: KONTINUITETE IN PRELOMI – 111
- Maja Vehar – SPOLNOST IN Z NJO POVEZANA VPRAŠANJA NA PODROČJU
SOCIALNEGA DELA V PRVIH DESETLETJIH SOCIALIZMA V SLOVENIJI – 129
- Sara Pistotnik – SOCIALNE DELAVKE V KOMISIJAH ZA DOVOLITEV SPLAVA
V ŠESTDESETIH LETIH V SLOVENIJI – 145
- Tanja Buda – SOCIALNODELOVNA OBRAVNAVA SAMSKIH MATER V ČASU
SOCIALIZMA V SLOVENIJI (1963–1986) – 165
- Gašper Krstulović – RAZVOJ INSTITUCIJ NA PODROČJU IZOBRAŽEVANJA ZA
OTROKE S POSEBNIMI POTREBAMI V SLOVENIJI OD NJIHOVE
USTANOVITVE DO DANES – 179
- Jelka Zorn – ALI SO MEJE SOCIALNIH PRAVIC TUDI MEJE SOCIALNEGA DELA?
REFLEKSIJA SOCIALNEGA DELA OB SPOMINJANJU IZBRISA IZ REGISTRA
STALNEGA PREBIVALSTVA REPUBLIKE SLOVENIJE – 191

KNJIŽNA RECENZIJA

Sara Pistotnik – Ana Cergol Paradiž (2022)– »BELA KUGA«: ILEGALNI ABORTUSI
IN ZMANJŠEVANJE RODNOSTI NA SLOVENSKEM V OBDOBJU MED OBEMA
VOJNAMA – 209

TEMATSKI BLOK: PRIČEVANJI

UVOD

Darja Zaviršek – CENTER ZA PROUČEVANJE ZGODOVINE SOCIALNEGA DELA 2023
– 213

ESEJA

- Neva Železnik – REŠEVALA BOM SVET: SPOMINJANJE NOVINARKE IN UREDNICE
SOCIALNIH TEMATIK V REVII NAŠA ŽENA (1979–2020) – 215
- Vito Flaker – BERNARD STRITIH – V VIRU NAŠEGA SOCIALNEGA DELA – 231

socijalno delo

Izdajatelj
Fakulteta za socialno delo Univerze v Ljubljani
Vse pravice pridržane
Glavna urednica
Vera Grebenc
Odgovorni urednik
Borut Petrovič Jesenovec
Uredniški odbor
Srečo Dragoš, Martina Kerec,
Nina Mešl, Tamara Rape Žiberna,
Irena Šumi, Mojca Urek, Darja Zaviršek
Uredniški svet
Gordana Berc, Lena Dominelli,
Shirley Gabel Gaetano, Subhangi Herath,
Duška Knežević Hočevar, Roman Kuhar,
Chu-Li Julie Liu, Rea Maglajlić, Jana Mali,
Theano Kallinikaki, Dragan Petrovec,
Paula Pinto, Francka Premzel, Shula Ramon,
Liljana Rihter, Alessandro Siccara,
Lea Šugman Bohinc, Mirjana Ule
In memoriam
Jo Campling
Naslov
Topniška 31, 1000 Ljubljana
tel. (01) 2809 273, faks 2809270
socialno.delo@fsd.uni-lj.si
Spletna stran
<https://www.revija-socialnodelo.si/>
Tisk
CICERO, Begunje, d. o. o., Ljubljana
Naročnina (cena letnika)
za pravne osebe € 55,00
za fizične osebe € 27,00 (študentje € 23,00)
enojna številka € 13,50, dvojna številka € 27,00
Vključenost v podatkovne baze
International Bibliography of the Social Sciences
(IBSS),
ERIH PLUS
EBSCO SocIndex with Full Text
Na leto izidejo štiri številke.
Subvencija: Javna agencija za
raziskovalno dejavnost Republike Slovenije
Smernice, kako pripraviti in predložiti prispevek za
objavo, se nahajajo na spletnih straneh revije.
Besedila, objavljena v reviji Socialno delo,
so ponujena pod licenco Creative Commons:
CC BY-SA.
doi: 10.51741/sd.2023.62.2-3

**TEMATSKA ŠTEVILKA – PRISPEVKI
K ZGODOVINI SOCIALNEGA DELA**

**Gostje urednice: Ana Marija Sobočan,
Sara Pistotnik, Jelka Zorn**

Publisher
University of Ljubljana Faculty of Social Work
All rights reserved
Editor in chief
Vera Grebenc
Senior Editor
Borut Petrovič Jesenovec
Editorial Board
Srečo Dragoš, Martina Kerec,
Nina Mešl, Tamara Rape Žiberna,
Irena Šumi, Mojca Urek, Darja Zaviršek
Advisory Board
Gordana Berc, Lena Dominelli,
Shirley Gabel Gaetano, Subhangi Herath,
Duška Knežević Hočevar, Roman Kuhar,
Chu-Li Julie Liu, Rea Maglajlić, Jana Mali,
Theano Kallinikaki, Dragan Petrovec,
Paula Pinto, Francka Premzel, Shula Ramon,
Liljana Rihter, Alessandro Siccara,
Lea Šugman Bohinc, Mirjana Ule
In memoriam
Jo Campling
Address
Topniška 31, 1000 Ljubljana
phone (+386 1) 2809 273, faks 2809270
socialno.delo@fsd.uni-lj.si
Web site
<https://www.revija-socialnodelo.si/>
Inclusion in databases
International Bibliography of the Social Sciences
(IBSS),
ERIH PLUS
EBSCO SocIndex with Full Text
Four issues are issued per year.
Subvention: Slovenian Research Agency
Guidelines for authors are published
on the Journal's web pages.
Texts published in Socialno delo Journal
are licenced under Creative Commons licence:
CC BY-SA

**THEMATICAL EDITION –
CONTRIBUTIONS TO HISTORY
OF SOCIAL WORK**

Guest editors: Ana Marija Sobočan,
Sara Pistotnik, Jelka Zorn

SOCIALNO DELO, Vol. 62, Issue 2–3
(April–September 2023)

SELECTED CONTENTS

- 89 Darja Zaviršek – The children's collective as a method of work, gender relations, and the traces of Makarenko's work in written sources and oral memory in social work in Slovenia
- 111 Ana Cergol Paradiž, Irena Selišnik – Agents of the women's movement in the social field: continuities and fractures
- 129 Maja Vehar – Sexuality and related issues in the field of social work in the first decades of socialism in Slovenia
- 145 Sara Pistotnik – Social workers in commissions for granting abortion in the 1960s in Slovenia
- 165 Tanja Buda – Social work treatment of single mothers during socialism in Slovenia (1963–1986)
- 179 Gašper Krstulović – The development of institutions in the field of education for children with special needs in Slovenia from their establishment to the present day
- 191 Jelka Zorn – Are borders of social rights also borders of social work? Reflection on social work profession through remembering of the erasure from the Permanent Residents' Register of the Republic of Slovenia

Razvoj metod socialnega dela med emancipacijo in nadzorovanjem

Tematska številka *Prispevki k zgodovini socialnega dela* je eden od rezultatov temeljnega raziskovalnega projekta z naslovom »Socialno delo kot družbena naprava solidarnosti: izbrane problematike v zgodovinski in izkušnjski optiki«, ki ga financira Javna agencija za znanstvenoraziskovalno in inovacijsko dejavnost Republike Slovenije. Vodja raziskave je Darja Zaviršek, druge raziskovalke pa smo Tanja Buda, Mateja Jeraj, Gašper Krstulović, Sara Pistotnik, Ana Marija Sobočan, Irena Šumi in Jelka Zorn. Številka se osredotoča predvsem na zgodovino profesionalizacije socialnega dela v Sloveniji, torej razvoja socialnega dela kot stroke, prakse in akademske discipline, skupaj z razvojem izobraževanja za socialne delavke in delavce.

Glede na zgodovinski in družbeni kontekst je poudarek na raziskovanju značilnosti socialnega dela v socializmu in na spreminjanju prakse po letu 1991, ko je Slovenija postala samostojna država. Avtorice in avtor so uporabili različne metode zbiranja podatkov, od pregledovanja arhivskih virov, starejših diplomskih nalog, medijskih člankov, akademske literature do intervjujev s starejšimi socialnimi delavkami in delavci. Ker je tema številke zgodovina socialnega dela, smo urednice k sodelovanju povabile zgodovinarke Ano Cergol Paradiž, Ireno Selišnik in Majo Vehar.

Temeljna naloga socialnega dela je regulacija družbenih neenakosti. Od institucije socialnega dela se pričakuje, da bo reševala kompleksne človeške probleme in socialne stiske tako, kot to utemeljuje znanost socialnega dela, ki poudarja zavezanost človekovim in otrokovim pravicam, uporabniško perspektivo, angažirano zagovornišstvo. Uresničevanje številnih pravic je povezana s tistim socialnim delom, ki je del državnega aparata. Največji izziv socialnega dela je torej njegova razpetost med več mandatov (uporabnico, državo, poklicne vrednote in etiko). Zato je študij razvoja socialnodelovnih metod in služb socialnega varstva hkrati študij odnosov oblasti. S tem mislimo tako na konkreten odnos med posameznico in državo kot na Foucaultovo razumevanje oblastnih razmerij, ki so vsenavzoča, v diskurzih pomoči, praksah nadzora in skrbi ter strategijah upora.

Rdeča nit člankov v tematski številki je razvoj metod socialnega dela. Prispevki kažejo, kako je nova disciplina – to je strokovno socialno delo v drugi polovici petdesetih, v šestdesetih, sedemdesetih in osemdesetih letih 20. stoletja bilo – išče svoj prostor in legitimnost v družbi. Po eni strani razvija sebe

kot disciplino, po drugi strani pa različne družbene situacije zahtevajo institucionalne odzive. Tako lahko strnemo, da tematska številka pokaže razvoj socialnodelovnih metod na več področjih: v teoriji (metode dela z mladimi, tabori kot nosilci razvoja socialnega dela, ukvarjanje z zamejenostjo socialnih pravic); z vidika zgodovine ženskih gibanj in z vidika prakse na področju reproduktivnih pravic, spolne vzgoje, podpore nenormativnih družin (mater, ki same skrbijo za otroke), razvoja instituciji na področju izobraževanja otrok z ovirami in z angažiranim pisanjem v medijih (na primer v *Naši ženi*).

Kot vselej se tudi ob branju člankov v tej številki postavlja vprašanje o družbeni umeščenosti in glavni paradigmi socialnega dela: je socialno delo glede na obstoječe družbene odnose napredno (si prizadeva za večjo enakopravnost in inkluzivnost, podporo marginaliziranim skupinam/identitetam) ali konzervativno (ohranja obstoječe odnose moči) oziroma, rečeno drugače, ali socialno delo s svojimi metodami dela s posameznicami, skupinami in skupnostmi ohranja ali razbija patriarhalne in rasizirane družbene odnose? Pogled v bližnjo preteklost nam odslikava oboje, podporo materam, ki same skrbijo za otroke, in ženskam, ki so želele prekiniti nosečnost, in hkrati nadzor nad njihovimi telesi, podporo posameznicam, ki so bile izbrišane, in hkrati normalizacijo mej socialnih pravic, emancipatorska ženska gibanja in antiavtoritarne mladinske tabore in hkrati institucionalno bivanje otrok z ovirami.

Tematsko številko uvede članek Darje Zaviršek, ki seže v trideseta leta 20. stoletja. Avtorica analizira *Pedagoško pesnitev* Antona S. Makarenka, prelomno delo o vzgoji zapuščenih otrok. Prelomno zato, ker Makarenko nasprotuje kaznovanju, patologizaciji in medicinizaciji otrok. Tako v praksi kot v pisanju uvaja »kolektiv kot metodo dela«, to je skupno delo in življenje otrok različnih starosti. Vzgoja je bila utemeljena na socialističnih vrednotah dela, izobraževanja in enakosti med spoloma. V drugem delu članka avtorica raziskuje sledi Makarenka v izobraževanju za socialno delo, pri tem pa uporabi tako metodo intervjuja s predavatelji socialnega dela kot analizo starejših diplomskih del.

Emancipatorska ženska gibanja so osrednja tema prispevka avtoric Ane Cergol Paradiž in Irene Selišnik, ki predstavita, da so si ženske aktivistke v predvojnem obdobju že prizadevale za izboljšanje enakopravnosti žensk, zlasti na področju reproduktivnega zdravja, pravic matere delavke in razvoja socialne politike. Vendar je povojna oblast to delo pogosto potisnila v sfero dobrodelnosti ali tradicionalnih spolnih vlog, s tem pa so ženskam odrekli njihovo delovanje in moč. Prispevek prikaže preoblikovanje ženskega gibanja v resnično politično silo, s tem pa tudi vpogled v kompleksnost družbenih sprememb, ki so se dogajale pred drugo svetovno vojno, in razmišljanje o pomembni vlogi, ki so jo imele akterke ženskega gibanja pri oblikovanju teh sprememb.

Maja Vehar v prispevku obravnava spremembe na področju odnosov med spoloma in spolnosti, ki so sledile menjavi družbeno-političnega sistema po drugi svetovni vojni. V ospredje so prišli zdravstvena zaščita spolnega in

reproduktivnega zdravja, vprašanje splava, kontracepcije in spolne vzgoje v okviru novih socialističnih načel. Avtorica se osredotoča na področje spolne vzgoje in načrtovanja družine v petdesetih in šestdesetih letih 20. stoletja, pri tem pa preučuje vlogo socialnih delavk pri njenem izvajanju. Hkrati pozornost nameni usposabljanju za spolno vzgojo, tudi učnim načrtom na Višji šoli za socialne delavce, in ugotavlja, katere tematike so ti vključevali.

Sara Pistotnik obravnava delo socialnih delavk v komisijah za dovolitev splava. Dostop do umetne prekinitev nosečnosti se je namreč v šestdesetih letih začel postopno širiti. K temu je odločilno pripomogla uvedba socialne indikacije v pravne predpise. Avtorica opiše tedanji družbeni kontekst, ki je vplival na liberalizacijo dostopa do splava, in predpise, ki so urejali področje. Nato predstavi napotke za strokovno delo, kakor so jih zapisale same socialne delavke, in postopek obravnave žensk pred komisijo, na koncu pa navede nekaj neskladij med teorijo in prakso, ki jih je možno razbrati iz različnih arhivskih virov. S tem pokaže na začetek razvoja metod strokovnega socialnega dela na omenjenem področju.

Da so si socialne delavke v šestdesetih letih 20. stoletja prizadevale zadovoljiti potrebe samskih mater in so jih podpirale, predvsem kadar se bile v družini revščina in neurejene stanovanjske razmere, ugotavlja Tanja Buda, ki izhaja iz diplomskih nalog Višje šole za socialne delavce, še enega dragocenega nabora virov iz zgodovine razvoja socialnega dela. Zaključne naloge prikažejo v šestdesetih letih kritičnost do okolja, ki samskim materam ni omogočalo razmer za vzgojo otrok, do vse večje psihologizacije starševstva v sedemdesetih letih in prehod v izključno odgovornost staršev glede skrbi za otroke v osemdesetih letih.

Institucionalno skrb za otroke predstavi Gašper Krstulović, ki opiše nastajanje institucij za izobraževanje otrok s posebnimi potrebami v Sloveniji. Institucije, ki večinoma ohranjajo enako ime in deklarativni namen kot ob svoji ustanovitvi pred skoraj stotimi leti, se kadrovsko in vsebinsko spreminjajo, vendar pa s svojim obstojem kljub temu vzdržujejo ali celo legitimirajo ukoreninjeno prepričanje, da potrebujemo specializirane institucije in s tem pravzaprav segregirano izobraževanje, s katerim ohranjamo izključenost določenih skupin otrok.

Osrednja tema prispevka Jelke Zorn je izbris iz registra stalnih prebivalcev Republike Slovenije leta 1992. Socialno delo ima v svoji razmeroma kratki zgodovini izkušnjo spremembe političnega sistema od jugoslovanskega socializma k samostojni državi Sloveniji s kapitalističnimi družbenimi odnosi. Spremenili sta se pravni definiciji državljana in tujca, nekdanji jugoslovanski državljani so večinoma postali slovenski, nekateri pa so ostali brez pravnega statusa, izbrisani. V tem prehodu so se centri za socialno delo transformirali od občinskih v državne ustanove, osamosvojitvi države je sledila množična brezposelnost. To je širši kontekst neobrnave izbrisanosti na centrih za socialno delo. Posameznike, ki so doživeli izbris, zlasti otroke, so socialne delavke podprle in se za vrnitev njihovih odvzetih pravnih statusov bojevale z vsemi močmi. Ti posamezniki, večinoma otroci, so bili že prej »uporabniki«

socialnovarstvenih storitev. Avtorica poskuša ugotoviti, ali je zamejenost socialnih pravic, ki ima za posledico razlikovanje državljanov in drugih oseb s pravnim statusom od tistih, ki statusa nimajo, hkrati tudi meja socialnega dela.

Knjižna recenzija Sare Pistotnik obravnava delo *»Bela Kuga«: ilegalni abortusi in zmanjševanje rodnosti na Slovenskem v obdobju med obema vojnama* avtorice Ane Cergol Paradiž in tematsko dopolnjuje članke o reprodukciivnih pravicah žensk. V monografiji avtorica raziskuje socialne in reprodukciivne politike na območju Slovenije med obema svetovnima vojnama, pri tem pa se osredotoča na zgodovino nadzorovalnih praks, povezanih z ženskim reprodukciivnim telesom, in na vprašanje, kako se je v različnih družbenih segmentih kazala zaskrbljenost nad zmanjševanjem rodnosti.

Na koncu objavljamo še socialnodelovno poslastico Centra za proučevanje zgodovine socialnega dela, ki ga je pripravila Darja Zaviršek. V prvem eseju je objavljena avtobiografska pripoved novinarki Neve Železnik, ki je s svojim pisanjem in družbeno angažiranim delovanjem pripomogla k boju za pravice žensk in revnih na sploh. Opisuje tudi različna obdobja revije *Naša žena*, ki družbenih razmer ni samo opisovala, ampak je tudi aktivno sooblikovala družbeno življenje.

Drugi prispevek je poklon Bernardu Stritihu, dolgoletnemu predavatelju in inovatorju v socialnem delu, ki ga je napisal Vito Flaker. Preboj se je zgodil s kolonijo na Rakitni, ki je izzivala takratno socialno delo, s tem pa tudi njegovo avtoritarnost in institucije, vnesla v prakso paradigmo akcijskega raziskovanja, v ospredje postavila otroke, skupinsko dinamiko kot metodo socialnega dela in zakoličila prostovoljno delo in tabore kot nosilce razvoja socialnega dela pri nas.

Želimo vam navdiha polno branje!

Ana Marija Sobočan, Sara Pistotnik, Jelka Zorn

Darja Zaviršek

Otroški kolektiv kot metoda dela, odnosi med spoloma in sledovi Makarenkovega dela v pisnih in memoarskih virih socialnega dela v Sloveniji

Tematska analiza slavnega dela sovjetskega pedagoga Antona S. Makarenka Pedagoška pesnitev se osredotoča na dva vsebinska sklopa: a.) predstavitev ključnih metod pri delu z zapuščenimi otroki, ki so v dvajsetih in tridesetih letih 20. stoletja v Sovjetski zvezi živeli v obliki zavodske oskrbe, v otroških kolonijah; b.) analizo odnosov med spoloma v Makarenkovem delu. Metoda kolektiva je bila utemeljena v skupnem bivanju in delu otrok različnih starosti in je temeljila na socialističnih vrednotah kolektivnega izobraževanja, dela in enakosti med spoloma. Nasprotovala je večinskim vzgojnim metodam kaznovanja, medicinizacije in patologizacije, kar je naletelo na številne kritike. Pedagoško pesnitev je sovjetska cenzura večkrat popravljala, tako da je ustrezala tedanji ideologiji, zato jo je treba brati kot etnografijo kolonije in kot alegorijo »socialne vzgoje« zanemarjenih otrok. V petdesetih letih 20. stoletja je bila knjiga prevedena v slovenščino in v druge jezike republik nekdanje Jugoslavije. Avtorica opisuje, kakšen odziv je imela knjiga med tistimi, ki so poučevali socialno delo v Sloveniji. Spominske vinjete nekaterih profesorjev socialnega dela in pedagogike, ki so se ukvarjali z otroki, dokazujejo, da so Makarenkovo delo dobro poznali; blizu jim je bila njegova metoda dela z otroki in njegova kritičnost do etiketiranja in patologiziranja otrok. Avtorica ugotovi, da sledi Makarenkovega dela v socialnem delu, kolikor je mogoče sklepati iz analiz diplomskih del v letih 1957–1991 in pričevanj učiteljev, ni zaznati, in nakaže nekaj razlogov za to.

Ključne besede: pedagogika, kolonije, zapuščeni otroci, sovjetski človek, enakost med spoloma, spominsko delo.

Redna prof. dr. Darja Zaviršek poučuje in raziskuje na Fakulteti za socialno delo Univerze v Ljubljani, kjer je vodja Katedre za socialno vključevanje in pravičnost. Kontakt: darja.zavirsek@fsd.uni-lj.si.

The children's collective as a method of work, gender relations, and the traces of Makarenko's work in written sources and oral memory in social work in Slovenia

The thematic analysis of the famous work of the Soviet pedagogue Anton S. Makarenko The Road to Life focuses on two themes: a.) the introduction of the main working methods of social education of abandoned children from the children's colony in the Soviet Union in the twenties and thirties of the twentieth century; b.) the analysis of gender relations in Makarenko's work. The method of collective organization of children of different ages, based on the socialist values of collective education, work, and gender equality, was central to Makarenko's work. Makarenko's method opposed the mainstream educational methods of punishing, medicalizing, and pathologizing children, and therefore faced criticism. The Road to Life was rewritten several times by Soviet censors to conform to Soviet ideology. His work must be read as an ethnography of the colony and an allegory of the new "social education" of abandoned children. In the fifties of the 20th century, the book was translated into Slovene and other Yugoslav languages. The article presents the oral history vignettes of some professors of social work in Slovenia. Their recollections prove that they knew Makarenko's work and considered his method of working with children and the fact that he was critical of labelling and pathologizing children, important. The author concludes that there are no traces of Makarenko's work in social work practice, as evidenced by graduate theses from 1957–1991 and oral histories of social work educators in Slovenia. There are some suggestions as to why this was the case.

Key words: pedagogy, colonies, abandoned children, Homo sovieticus, gender equality, memory work.

Darja Zaviršek is a full professor and researcher at the Faculty of Social Work, University of Ljubljana. Contact: darja.zavirsek@fsd.uni-lj.si.

0000-0002-5355-0933

Za nas je premalo samo »poboljšati« človeka, moramo ga vzgojiti po novem, to se pravi, moramo ga vzgojiti tako, da poslej ne bo samo nenevaren ali neškodljiv ud družbe, temveč, da bo delovni člen nove dobe. (Makarenko, 1959, str. 195)

Uvod¹

Delo sovjetskega pedagoga ukrajinskih korenin Antona Semenoviča Makarenka (1888–1939)², karizmatičnega učitelja in pisca ene najvplivnejših knjig o delu z zapuščenimi otroki, ki je nastalo v obdobju sovjetskega socializma, je tudi v Sloveniji navdihovalo nekaj predavateljev, ki so poučevali na področju pedagogike, socialnega dela in psihologije med letoma 1950 in 1991 (osebni pogovori s profesorji: Stritih, Flaker, Muršak, 2023). Knjiga *Pedagoška pesnitev* je v slovenščini izšla leta 1950 (prevod obsega 684 strani) in je etnografski opis življenja otrok in napredka, ki so ga v vzgojnem in intelektualnem pogledu naredili v letih bivanja v koloniji, obliki zavodske vzgoje. Avtor z natančnostjo opisuje številne dialoge, dogodke in zahtevne situacije iz življenja kolonistov, odzive okolice na gojence, odnose med osebjem in otroki in tudi odnose med osebjem.

Hkrati je *Pedagoška pesnitev*³ alegorija nove »socialne vzgoje« (1959, str. 11), kar nakazuje že sam naslov. V predrevolucijski Rusiji je bila ključna metoda prevzgoje otrok »palica« (ibid., str. 12), Makarenko pa je zagovarjal novo »vzgojno delovanje« (ibid., str. 13). »Potemtakem je treba novega človeka po novem napraviti« (ibid., str. 10), je dejal načelniku gubernijske ljudske prosvete (danes bi dejali pedagoškega odseka), ko se je ta leta 1920 obrnil na Makarenka, ki je bil tedaj že dobro znan po svoji neusmiljeni kritiki zastarelih pedagoških metod dela z brezdolnimi otroki.

Makarenko⁴ se je rodil, študiral in delal v današnji vzhodni Ukrajini, v mestih Kremenčuk, Herson, Poltava in Krjukov in se pri svojem poučevanju v šolah in učiteljiščih srečeval tudi z otroki, ki so se potikali po mestih in se preživljali s tatvinami. Leta 1904, ko je imel 16 let, je opravil enoletno

1 Raziskovalni projekt J5-2566 financira Javna agencija za znanstvenoraziskovalno in inovacijsko dejavnost Republike Slovenije, ARIS. Naslov: *Socialno delo kot družbena naprava solidarnosti: izbrane problematike v zgodovinski in izkušnji optiki (2020–2023)*.

2 Rojen je bil ukrajinskim staršem v mestu Belo polje (Belopolje) v guberniji Harkov, tedaj carski Rusiji (danes regija Harkiv v Ukrajini). V besedilu uporabljam ukrajinski zapis lastnega imena (Semenovič) in ne ruskega (Semjonovič). Tudi sicer namesto ruskih oblik poimenovanj mest uporabljam ukrajinske (Kijiv, Harkiv); v ukrajiniščini o v zaprtih zlogih postane *i* (Maver, 2023, str. 20).

3 Prvi prevod knjige v slovenščino ima naslov *Pedagoška pesnitev*, drugi iz leta 1959 pa *Pedagoška poema*. V besedilu v nadaljevanju uporabljam naslov in citate iz druge izdaje. Vsaka izdaja je bila natisnjena v 4000 izvodih.

4 Uredniki *Encyclopedie Britannice* (2023) ga imenujejo pedagog in socialni delavec. Nasprotno je Raisa Ševčenko, strokovnjakinja s področja otrok in odraslih z ovirami in ustanoviteljica in direktorica krovne organizacije staršev otrok z intelektualnimi ovirami iz Kijiva dejala: »V našem delu sveta o njem nismo mogli govoriti kot o socialnem delavcu. Pri nas ta poklic ni obstajal, o socialnem delu nismo govorili. Delo z otroki je sodilo na področje pedagogike.« (Skupinski pogovor z avtorico po zoomu 31. 5. 2023).

izobraževanje za učiteljski poklic v Kremenčuku in leta 1905 začel službovati kot učitelj v svojem kraju Krjukov (tja se je družina preselila leta 1900). V tem obdobju so se začela revolucionarna vrenja proti carskemu režimu, katerih zagovornik je bil tudi Makarenko (Jalvorsen, 2014).

Po šestih letih učiteljevanja v Krjukovu so ga premestili v zavodsko šolo v Južnem Dolinsku, mestecu v provinci Herson. Tam je postal učitelj in ravnatelj šole. Njegovi biografi domnevajo, da je bil vzrok premestitve prav njegovo politično delovanje (*ibid.*) Podobno kot Jane Addams je tudi on organiziral prostočasne dejavnosti za otroke, ki jih prej ni bilo (amatersko gledališče in opazovanje ptic). Leta 1914 se je prijavil na Pedagoški Inštitut v Poltavi in tam leta 1917 diplomiral s tezo o problemih sodobne pedagogike. Zanj je prejel izjemno nagrado, zlato medaljo. Naslednja tri leta je deloval kot direktor osnovne šole, najprej v Krjukovu in nato v Poltavi. Tudi ko je že bil vodja kolonije, je poročal, da je med prvo zimo »prebral toliko pedagoškega slovtva, kot še nikoli« (Makarenko, 1959, str. 18). Ta omemba pove, da je svojo stroko dobro poznal in da je želel, da to vedo tudi tisti, ki jih je kritiziral.

Makarenko je že slutil, da njegovi vzgojni prijemi ne bodo deležni priznanj in da bodo njegovi kritiki izkoristili neuspehe pri delu z otroki proti njemu (kar se je v resnici tudi zgodilo). V uvodu v *Pedagoško poemo* Makarenko (1959, str. 10) opisuje, da ga je leta 1920 poklical k sebi načelnik gubernijske ljudje prosvete, da bi mu podelil nalogo odprtja kolonije zapuščenih otrok, ki so zagrešili tudi kriminalna dejanja, saj so se drugi pedagogi dela s takšnimi otroki in v ruralnem okolju, izogibali:

Makarenko (M.): »Saj so tudi pred revolucijo krotili te beračone. Bile so kolonije za mladoletne kaznjence...«

Načelnik (N.): »To ni pravilno [...] Pred revolucijo to ni bilo dobro.«

M.: »Razumem. Potemtakem je treba novega človeka po novem napraviti.«

N.: »Po novem, to imaš prav.«

M.: »Toda nihče ne ve – kako.«

N.: »Tudi ti ne veš?«

M.: »Tudi jaz ne vem.«

N.: »A glej, jaz pa ravno... pri gubernijski ljudski prosveti so taki, ki vedo...«

M.: »Ne marajo pa se lotiti stvari?«

N.: »Ne marajo mrhe: to si dobro povedal.«

M.: »Če pa se jaz polotim, me spravijo v grob. Naj bi naredil kar koli, zmeraj bodo rekli 'narobe'«.

N.: »Rekli bodo, cigani: to imaš prav.«

M.: »In vi boste verjeli njim, ne meni.«

N.: »Ne bom jim verjel. Porečem: pa bi se bili sami polotili.«

Na Makarenkovo delo *Pedagogičeskaâ poëma*, ki jo je pisal med letoma 1930 in 1934 (izhajala je po delih med letoma 1933 in 1935), lahko danes gledamo iz vsaj treh perspektiv. Prvič, v kontekstu post-carske Rusije sta njegov način dela z otroki in knjiga, v kateri je, kot je trdil sam, prepletal resničnost in fikcijo (vpletena je bila tudi cenzura ali pa je Makarenko s »fikcijo« poimenoval samo cenzuro)⁵, pomenila novo pedagoško prakso z brezdomnimi in zapuščenimi otroki, ki so živeli na robu zakona. V koloniji so se pred revolucijo z otroki ukvarjali »pazniki, verjetno upokojeni podčastniki« (Makarenko, 1959, str. 12) in nič čudnega, da je za njimi ostalo »malo vzgojnih sledov« (*ibid.*, str. 11.). V nasprotju z njimi je Makarenko svoje »vzgojno delovanje« (*ibid.*, str. 13) zasnoval drugače in poudarjal »tvarne vrednote, potrebne za vzgojo novega človeka« (*ibid.*, str. 14).

Drugič, Makarenko je s svojim delom in pisanjem ves čas živel na robu družbe, bodisi kot kritik večinske vzgoje zapuščenih otrok bodisi kot nasprotnik najprej carske Rusije in pozneje totalitarnega režima, ki ga je občutil in spregledal, a se do njega ni opredelil (Abarynov, 2009; Abarinov in Hillig, 2000; Jalvorsen, 2014).

Šele po Stalinovi smrti so njegove knjige povzdignili v središče sovjetske pedagoške znanosti (spoštovali so ga tudi na Zahodu), njegovo delo z brezdomnimi otroki pa je postalo model, ki so ga poznale vse postsocialistične države.

Tretjič, analiza *Pedagoške poeme* kaže simptomatične točke sovjetskega pogleda na človeka, posebej na otroke, ki naj bi bili s pomočjo kolektiva in dela vzgojeni v »nove ljudi«. Zato knjigo opredelim kot radikalno in vizionarsko pedagogiko ob boljševistični graditvi »novega človeka« in kot produkt boljševizma samega (kolektiv je pomembnejši od posameznika), vključujoč prežitke patriarhata v družbi formalne enakosti med spoloma. Načelnik ljudske prosvete mu je nakazal smer, s katero se je Makarenko, vsaj v začetnem obdobju delovanja kolonije zlahka poistovetil:

Najpoglavitneje pa je, najpoglavitneje... nikakor ne nekakšne kolonije mladoletnih kaznjencev, marveč, razumeš, socialna vzgoja... Potreben nam je pač človek, glej... naš človek! Ti ga ustvari.« (Makarenko, 1959, str. 11).

Še verjetneje je, da je Makarenko svoje lastne misli pripisal gubernijskem načelniku, da bi zadostil cenzuri. Spomnimo se le spominov Katje Vodopivec, pionirke izobraževanja v socialnem delu v Sloveniji, da je komunistična oblast morala vedno biti prva pri formuliranju pomembnih idej in konceptov in da je bilo treba pisati tako, »kot da so oni vse to že prvi rekli« (Zaviršek, 2005, str. 31).

5 Knjiga, ki je nastala v obdobju stalinizma, je bila nekajkrat predelana, skrajšana, cenzurirana, še posebej moskovska izdaja (1957–58). Slovenski prevod je nastal pred to cenzuro. Najbližja originalu je marburška različica, ki jo je prevajal in analiziral Makarenkov najnatančnejši biograf Götz Hillig. Njegove analize Makarenkovega opusa obsegajo 25 delov in imajo naslov *Opuscula Makarenkiana*.

Naslov ilustracije: Makarenko in otroci
 Avtor ilustracije: Lev Khailov
 Gre za najznačilnejšo ilustracijo, ki je nastala v času kolonije Gorki in ki je na naslovnici številnih sovjetskih izdaj knjige *Pedagoška poema*.

Leta 1920 je Makarenko s skromnimi finančnimi sredstvi v posloplju nekdanje »kolonije za mladoletne kaznjence«, ki so se po revoluciji razbežali (Makarenko 1959, str. 11), odprl novo kolonijo. O njej je v knjigi pisal kot o novi obliki »socialne vzgoje«. V prvih mesecih je bilo v koloniji šest mladih fantov, nato trideset otrok, v naslednjih letih pa jih je bilo okoli 140 (večinoma fantov). Imenoval jo je po svojem vzorniku in, kot se je pokazalo pozneje, zaščitniku, Maksimu Gorkemu (zato ime kolonije »kolonija Gorki«, otroci so se imenovali tudi »gorkovci«)⁶. Kolonija je delovala v ruralnem okolju v bližini Poltave. Pozneje je kolonijo preselil v Kurjaž v bližino Har-kiva. Šele takrat je Makarenko tudi prvič v živo spoznal svojega zaščitnika, saj jih je leta 1928 končno obiskal Maksim Gorki⁷. To je Makarenka sicer

6 Makarenko je Gorkemu, svojemu podporniku in političnemu varuhu, posvetil knjigo *Pedagoška poema*. V njej je zapisal: »V vdanosti in ljubezni svojemu pokrovitelju, prijatelju in učitelju Maksimu Gorkemu« (Makarenko, 1959, neoštevilčena stran).

7 Pred tem se je z njim ves čas le dopisoval (Waterkamp, 2018).

povzdignilo v očeh drugih sovjetskih pedagogov, ki so v dolgoletnem kritiku videli grožnjo, njegovi natančni biografi pa danes menijo, da je bilo za obisk prepozno; Makarenko bi se visokemu obisku raje izognil, saj je bilo po preselitvi v Kurjaž v koloniji vse več konfliktov med zaposlenimi, Makarenkovimi nasprotniki, izgubil pa je tudi nekaj najboljših kolonistov (Waterkamp, 2018)⁸. Njegova zla slutnja, ki jo je opisal na začetnih straneh *Pedagoške pesnitve*, se je uresničevala.

Po letu 1928 so ga imenovali za direktorja zaporniške institucije za otroke v Džeržinskem prevzgojnem domu (delovna komuna Džeržinski). Makarenko je v komuno preselil 60 najboljših kolonistov in jo vodil do leta 1935.

»Otroško vprašanje« v boljševizmu

Tehle beračkov se nam je nabralo, smrkavcev – saj po cesti ne moreš mimo in še po stanovanjih lazijo. (Makarenko, 1959, str. 9)

V obdobju zatona carske Rusije in še posebej po ruski revoluciji se je socialistična ideologija oprla na dela nekaterih ključnih klasikov socializma, med drugim na Engelsovo knjigo *Izvor družine, privatne lastnine in države* (Engels, 1975), da je izdelala nove teorije o otroku in otroštvu, o ženskah in enakopravnosti med spoloma. Ena od idej o vzgoji otrok je bila, kot poudarja zgodovinarica Kirschenbaum (2001), da je treba otroke osvoboditi avtoritarnih in konzervativnih staršev, posebej žensk, zato so v sovjetski Rusiji (od leta 1922 Sovjetski zvezi) po revoluciji ustanovili široko mrežo vrtcev, posebej v Moskvi in drugih urbanih delih države. Verjeli so, da »proletarski otroci potrebujejo prav posebno proletarsko vzgojo« (Kirschenbaum, 2001, str. 105).

Boljševiki so morali rešiti dve »otroški vprašanji«: kako razviti socialistično vzgojo otrok v vrtcih in kaj storiti z množico revnih brezdomnih otrok, ki so se potikali po urbanih središčih države (predvsem po ozemlju današnje Rusije in Ukrajine) – to je bil problem, podedovan iz časov carske Rusije. Brezdomni otroci (*bezprizorniki*) so bili za sovjetsko pedagogiko pravi izziv. Zgodovinar Ball (1996) poudarja, da so boljševiki na brezdomne otroke gledali kot na nekaj posebnega; zdeli so se jim najbolj

8 Leta 1935 se je zaradi stalinskih čistk in ker so ga ogrožali stalinistični pedagogi, preselil v Kijiv. Tam je na ministrstvu za notranje zadeve (NKVD, kjer je bila po letu 1930 tudi tajna policija) vodil oddelek za delovne kolonije. Götz Hillig se je spraševal, zakaj je Makarenko po odhodu iz komune v svojem tedanjem pisanju povzdigoval Stalina. To je pripisal samovarovalnemu vedenju. Ni nepomembno, da je leta 1936 umrl tudi Makarenkov dolgoletni zaščitnik Maksim Gorki (Waterkamp, 2018). Časi so bili svinčeni. Po navodilu NKVD iz julija 1937 z naslovom »O zatiranju nekdanjih kulakov, kriminalcev in drugih protisovjetskih elementov« je bilo do novembra 1938 obsojenih okoli 767.000 ljudi, med njimi so jih 387.000 usmrtili. Nekateri viri dokazujejo, da je bil tudi Makarenko predviden za usmrnitev (Abarinov in Hillig, 2000; Waterkamp, 2018). Svoje delo na ministrstvu za notranje zadeve je sovražil in v pismih prijateljem poudarjal, »da se spreminja v birokrata«. Na ministrstvu v Kijivu je ostal do leta 1937, potem pa je zaprosil za premestitev. Dovolili so mu, da se je odselil v Moskvo. Tam je delal v Zvezi pisateljev in kmalu zatem, leta 1939, umrl.

neodvisni izmed otrok in hkrati najbolj prilagodljivi, polni vrlin in spretosti, ki naj bi odločilno pripomogle k revolucionarni prihodnosti. Vanje so projicirali ideje o kolektivu, katerega pojavna oblika so postale kolonije in domovi za otroke.

Ne gre pozabiti, da so bila prva leta sovjetske oblasti zaznamovana z velikansko revščino (1917–1921) in umrljivostjo otrok, in tudi na ulicah je bilo na tisoče revnih, zanemarjenih in zapuščenih otrok. Posebej revna so bila ženska gospodinjstva. Še leta 1927 je bila revščina med ljudmi in predvsem med otroki tako velika, da so bile institucije za otroke predvsem »postaje za hranjenje« lačnih otrok (Kirschenbaum, 2001). Razumljivo je torej bilo, da so se sovjetske oblasti začele ukvarjati z »otroci, ki so izpostavljeni tveganju«, in ob tem omenjale predvsem sirote, zapuščene otroke, otroke alkoholikov, prostitutk, zapornikov, za katere naj bi poskrbela država tako, da bi bili vzgajani v otroških kolonijah in v velikih domovih za otroke po vsej državi (Kirschenbaum, 2001, str. 35).

Za otroke, ki so imeli dom in družino, je veljal med drugim pedagoški koncept »svobodne vzgoje« (*svobodnoe vospitanje*), znotraj katerega naj bi otroci brez omejevanj izražali svobodne instinkte. Ta model, ki so ga razumeli kot del revolucionarnih idej, naj bi postopno transformiral tradicionalno družino. Konstantin Venttsel (1857–1947), ruski začetnik svobodne vzgoje, je verjel, da bodo »starši vzgajali otroke in otroci starše« (Kirschenbaum, 2001, str. 22). Eno od ključnih načel je bilo med otroki spodbujati »popolno kreativnost« tako, da bi otroci v vrstniških skupinah sami ustvarjali in delali, brez zunanje avtoritete. Makarenko (1959, str. 115) je metodo odločno zavrnil:

V svojem predavanju o disciplini sem si drznil podvomiti o pravilnosti tisti čas splošno priznanih pravil, ki so govorila o tem, da kaznovanje vzgaja hlapca, da je nujno treba dati popolno svobodo ustvarjanju otroka, da se je treba predvsem zanesti na samoorganizacijo in samodisciplino.

Čeprav so bile na začetku 20. stoletja takšne ideje znane po vsej Evropi, Kirschenbaum (2001) meni, da je obstajala razlika v tem, da so sovjetski vrtci poudarjati predvsem vzgojo otrok (ang. *upbringing*), ameriški in nemški pa predvsem otroško izobraževanje (ang. *education*).

Kako torej ustvariti nove generacije socialistične mladine? Eden od načinov je bila nova konstrukcija odnosa med materjo in otrokom. Mati je bila na Zahodu za otroka pomembna zaradi njune »naravne vezi«, ki naj bi *a priori* zagotovila dobro materinsko skrb, za sovjetsko oblast pa biologija ni bila ključna. Do sredine tridesetih let 20. stoletja je bila družina za sovjetsko oblast nepomembna; pomemben je bil predvsem socialistični kolektiv in ne starši (pri majhnih otrocih, opisuje Makarenko, so starejši kolonisti s posmehom čakali, da bodo ob napornem delu na pomoč klicali starše). Socialistični otrok potrebuje socialistično izobražene učitelje, ki nadomeščajo starše in s katerimi pridejo otroci v stik v zavodih in kolonijah; tudi Makarenko je kolon našim bil »oče«.

Metoda kolektiva pri delu s sovjetskimi *bezprizorniki* in njeni nasprotniki

Imel sem govor o novem, delovnem življenju, o tem, da je treba pozabiti na preteklost, da je treba iti zmeraj naprej in naprej. (Makarenko, 1959, str. 15)

Makarenkova temeljna ideja je bila, da je kolektiv najpomembnejši pri vzgoji brezdomnih otrok, zato je »kolektivno socialno vzgojo« razumel kot temeljno pedagoško metodo. Ta je bila utemeljena na skupnem življenju, delu in učenju večjega števila otrok. To je uresničil v koloniji Maksim Gorki v Poltavi in pozneje v Kurjažu. Za razliko od nekdanje kolonije mladoletnih kaznjencev, ki je bila v Poltavi pred njegovim prihodom, ni uporabljal telesnega nasilja⁹, temveč koncept kolektivnega dela. Otroci in mladi so bili organizirani po vzoru vojaške organizacije, kolonija je bila razdeljena na oddelke, ki jih je vodil eden od otrok, komandir, pri vsakdanjem delu pa so bili razdeljeni v nove mešane oddelke, ki so jih vodili drugi kolonisti. To je pomenilo, da je večina od njih prevzemala funkcije vodenja.

V podrobnih opisih vsakdanjega življenja otrok so bile njegove metode dela najpogosteje izražene implicitno v zgodbah in opisih posameznih kolonistov. Izvemo, da je med kolonisti spodbujal fizično moč, vzdržljivost, demokracijo splošnega zborovanja, »poslušnost tovariša tovarišu«, bil je proti »mehkužnosti« in je spodbujal šolanje. Tudi od otrok, starih med 13 in 14 let, je pričakoval, da se bodo hitro in brez pritoževanja privadili delu. Včasih je na koloniste v jezi zakričal. Enega od odraščajočih fantov, ki je zavračal delo, kradel po okolici in žalil osebe, je hudo pretepel: »In glejte, zgodilo se je: nisem se mogel obdržati na pedagoškem povodcu« (Makarenko, 1959, str. 19). Dobro se je zavedal, da je deloval protizakonito, a je svoj nasilni izbruh, ki je imel pozitivne učinke, saj so ga gojenci začeli jemati resno, opisal kot koristnejšega, kakor da bi mladega človeka postavil na cesto, kar bi storili drugi pedagogi. Ko pa je v poznejših letih delovanja kolonije uporabil enako metodo, si je spet nakopal nemalo jeze ukrajinsko-sovjetskih pedagogov in lokalnih oblasti (fant se je sam od sebe vrnil v kolonijo).

Čeprav je na kolonijo gledal kot na »vzgojno ustanovo« (Makarenko, 1959, str. 24), se je odmaknil od papirnatega pedagoškega znanja in je otrokom omogočil, da so ga doživeli kot avtentičnega in skrbnega vzgojitelja. Tudi poimenovanje je izražalo njegov odnos do otrok, saj je poudaril, da v koloniji nikoli niso uporabljali besede »kaznjenec«, temveč gojenec (*ibid.*, str. 25).

Makarenko je vodil kolonijo 8 let (1920–1928)¹⁰; na začetku so bile ekonomske in bivanjske razmere izjemno slabe, pozimi je bil hud mraz, hrane

9 Čeprav so se širile govorice o občasnem nasilju in so mu to sovjetski pedagogi tudi očitali, ko so ga poskušali onemogočiti, je sam to uradno vztrajno zanikal. V knjigi opiše, da je v začetnih mesecih kolonije pretepel enega od gojencev, ki je že imel 18 let.

10 Upoštevam obdobje obstoja kolonije Gorki v Poltavi in Kurjažu (1920–1928). Novembra 1928 je zaradi nesoglasij med zaposlenimi v Kurjažu in zato, ker je Makarenkova avtoriteta med kolonaši že usihala, kolonijo zapustil. Na novo delovno mesto, v Džeržinsko komuno v bližini Harkiva, je s seboj vzel 60 njemu najbližjih kolonistov in je ostal njen direktor do leta 1935, ko je delo z otroki prekinil in odšel v Kijiv in nato v Moskvo.

je bilo premalo (*ibid.*, str. 218). Ker je bilo treba finančna sredstva pridobiti od lokalnih oblasti (od ukrajinskega ljudskega komisariata za prosveto), mu je otroke v koloniji iznajdljivo uspelo uvrstiti med »npravno defektne«, saj so dobivali otroci z ovirami v zavodih boljšo hrano kot drugi otroci (*ibid.*, str. 25). Njegova drznost in odkritost do gojencev in do svojih vzgojnih ravnanj pa tudi do osebja v koloniji in oblastnih struktur zunaj sta bili vsaj na začetku sprejemljivi za oblasti. Makarenka so potrebovale v praktičnem in ideološkem pomenu, saj je bil zgled poguma, ko je delal s tistimi otroki, ki so bili »zelo zanemarjeni, divji in prav nič primerni za uresničevanje socialnovzgojnih sanj« (*ibid.*, str. 23). Čeprav kolonistov ni opravičeval, jih je razumel v socialnodelovnem pomenu, kot ljudi-v-okolju, in je nasprotoval moraliziranju:

Lačni, nemarni kolonisti, begajoči sem ter tja za živežem, so se mi dozdevali kaj nehvaležni predmeti, da bi jim oznanjal kakršno koli moralo zavoljo nepomembnih razlogov, kakor je kraja prestice ali para podplatov na trgu. (*Ibid.*, str. 28).

Še več, zavedal se je, da je revščina skupna, kolektivna izkušnja gojencev in zaposlenih in da prav ta omogoča večjo empatijo vzgojiteljev:

V naši neznanski revščini je bila tudi dobra plat, kakršne pozneje nismo nikoli več poznali. Prav tako smo bili siromašni in lačni mi, vzgojitelji. (*Ibid.*, str. 28).

Otroci, največkrat stari med 10 in 18 let, so si noge povijali v kose blaga, na sebi so imeli raztrgane obleke, okoliški kmeti pa so jih na začetku stigmatizirali kot »razcapance« in »tatove«. Kmetje so videli v njih hlapce in proletarce, sčasoma pa so jih, ko so se razmere v koloniji izboljšale in so se gojenci in vzgojitelji v njej preživljali tudi s tem, kar so pridelali, sprejeli kot »sovjetsko oblast«. Kulaki so jih začeli spoštovati zaradi trdega dela in uspeha pri kmečkih opravilih. Kolonisti so postali del nastajajočega kolektivnega kolhozništva, pomembnega dela revolucionarne transformacije sovjetske družbe.

Makarenkova pedagogika je temeljila na akciji, reševanju izrednih razmer in prilagajanju okoliščinam. Kmalu po odprtju kolonije so postavili čevljarско delavnico, da je vsak kolonist dobil čevlje. Makarenko opisuje, da so smeli čevlje nositi le pozimi, v poletnih mesecih, ko so bili čevlji manj potrebni, pa so jih morali oddati. Kolonisti so skupaj s pedagogi delali na poljih, pridelali žito, imeli so živino, čebele, izboljšali so bivanjske in delovne razmere, ob prostem času so se učili, peli in vadili za gledališke nastope. V nekaj letih, predvsem po letu 1923, se je kolonija spremenila v pravo kmečko gospodarstvo, s kmečkimi poslopji in domačimi živalmi, polji in celo najetim mlinom. »Zlato dobo« gorkovcev in delovno harmonijo je Makarenko opisoval v zanosnem slogu:

V koloniji je tisti čas od zgodnjega jutra do sončnega zahoda vrvelo delo, ubrano udarjajoč po natančnih in gladkih tirnicah, ki jih je potegnil Šere. Mešani oddelki kolonistov, zdaj večji, zdaj manjši, zdaj sestavljeni iz odraslih, zdaj izrecno malčki, opremljeni zdaj z motikami, zdaj s kosami, zdaj z grabljami,

zdaj s svojimi pestmi, so z natančnostjo voznega reda brzega vlaka hodili na polje in nazaj, sijoč od smeja, šal, vedrine in samozavesti, do kraja vedoč, kje in kako je treba kaj napraviti. (Makarenko, 1959, str. 282).

Ena od temeljnih razlik med kolonijo in drugimi sovjetskimi ustanovami je bila, da Makarenko v kolonistih ni videl »mladih hudodelcev«, temveč je verjel v transformacijo mladih s pomočjo kolektivnega dela. Zavračal je patološko-diagnostični model; ničesar ni želel vedeti o preteklih prestopkih kolonistov, odklonil je branje spisov, ki so mu jih pošiljali uradniki z ljudskega komisariata za prosveto, in se posmehoval »navadni pedagoški logiki«. S tem si je nakopal precej sovražnikov:

Ta logika je tudi mene kdaj zapeljala, še posebej pa moje tovariše in ljudsko prosveto. Komisija za dejanja mladoletnih je pošiljala k nam »spise gojenčev«, v katerih so bila podrobno navedena razna zasliševanja, soočenja in druga kurja čreva, ki naj bi pomagala preučiti bolezen. (Makarenko, 1959, str. 196)

Makarenkova kritika pedagogov je bila uprta tudi proti njihovemu zavračanju dela v koloniji od vsega začetka:

Pri iskanju vzgojiteljskega zbora sem že do kraja obupal: nikdo se ni maral v naši hosti posvetiti vzgoji novega človeka – vsi so se bali »potepinov« in nikdo ni verjel, da se bo naša namera ugodno končala. (Makarenko, 1959, str. 14)

Namesto moraliziranja o »poboljšanju«, »prestopku«, »izključitvi« in »krivdi« je zagovarjal načela socialne vzgoje. Ta so vsebovala: biti vzor s svojim delom, kolektivno učenje in delo, tovarištvo, biti očetovska figura za socialne sirote, odgovornost, gojiti zaupanje in spodbujati najbolj nadarjene za študij na delavski univerzi (to mu je pri nekaterih kolonistih tudi uspelo). Včasih je v knjigi opisal analitično razumevanje otrokovega vedenja; vzgojiteljici, ki se je jezila na fanta, ki je z novimi hlačami splezal na drevo, je pojasnjeval otrokovo potrebo po tem, da svoje nove hlače razkaže vsem in hkrati premaga oviro.

Svoj posmeh »pedagoškim predsodkom« je razkril v navdušenem opisu enega od vzgojiteljev, ki se je zaposlil v koloniji leta 1923 (ljudje so se v njej neradi zaposlovali):

Pjotr Ivanovič je prinesel v kolonijo cel sklop srečnih lastnosti. Imel je ravno tisto, kar smo potrebovali: mladost, čudovito ročnost, vražjo vzdržljivost, resnost in vedrino, in nič takega ni bilo na njem, kar bi nam bilo odveč: niti sence pedagoških predsodkov in kakšne vzvišenosti v odnosu do gojencev, prav nobene družinske sebičnosti. Razen vsega drugega pa je imel še dodatne vrline: po srcu mu je bila vojaščina, znal je igrati na klavir, imel je precejšen pesniški dar in telesno je bil zelo krepak. Pod njegovim vodstvom je druga kolonija že drugi dan dobila drugačnega duha. Pjotr Ivanovič je začel spajati fante v komuno zdaj s šalo, zdaj z ukazom, zdaj z nasmeškom, zdaj

spet z zgledom. Na besedo je sprejel vse moje vzgojne odredbe in do zadnjega ni prav o ničemer podvomil ter me je rešil jalovih pedagoških preprirov in čvekanja. (Makarenko, 1956, str. 205)

Makarenko se torej pri delu z otroki ni opiral na določen akademski pristop, temveč je pri svojem odnosu do otrok eksperimentiral in izhajal iz konkretnih situacij in kriz, ki so se iz dneva v dan pojavljale v koloniji. Svojo metodo dela z otroki je demonstriral na primerih zahtevnih otrok in situacij (ko so kolonisti fizično obračunavali drug z drugim in poškodovali drug drugega).

Nikoli nisem ločeval pretepačev, niti jih nisem skušal prevpiti. [...] Jaz pa molče obstanem na pragu in opazujem. Postopoma fantje opazijo mojo navzočnost in potihnejo. [...] Nazadnje nastane v spalnici neznana, moreča tiho-ta, potihnejo celo zamolkli glasovi naporenega dihanja. [...] Tedajci mahoma izbruhnem jaz, in sicer v navalu prave, svete jeze in v popolnoma zavestnem prepričanju, da je tako treba: »Nože na mizo! Pa hitro, hudiča...« (Makarenko, 1956, str. 55–56)

Ko je poudarjal vrednote, kot so ohranjanje kolektiva, skupne akcije in delo, je pričakoval, da ga bodo drugi vzgojitelji in kolonisti upoštevali kot strokovno in moralno avtoriteto in mu sledili. To mu je v začetnem obdobju delovanja kolonije uspevalo, sčasoma pa povzročilo vse več konfliktov med njim in drugimi pedagogi, ki niso imeli enakih pogledov na vzgojo kolonistov (Watterkamp, 2018, str. 47).

V *Pedagoški poemi* je izražen odpor do pedagoginj in ljudskoprosvetnih delavk (največ je bilo žensk) in nekaterih žena vzgojiteljev, ki so živele v koloniji¹¹. V prvih je videl zgolj »pedagoške pisune« (Makarenko, 1959, str. 180), ki so bili polni velikih besed, a v resnici niso razumeli, kaj se dogaja v življenju mladih ljudi: »Prosim, brez bedastih besed! Dobil boš pooblastilo, pojdi in opravi. Ni treba nič 'psihologijo' uganjati!« (Makarenko, 1956, str. 176). Zavedal se je, da je sam drugačen od zagovornikov uradne pedagogike. Izmed vseh sodelavk pozitivno opisuje dve; strokovnjakinjo z oddelka socialne vzgoje, Marijo Kodratevno, ki je daljši čas in z zanosom živela v koloniji in delala z drugimi kolonisti, in tesno sodelavko Jekaterino Grigorevno, ki jo je spoštoval zaradi njenih lastnosti pri delu s kolonisti in tudi zato, ker mu je bila poslušna. Njegov očitek lokalnim strokovnjakom (avtor piše le v moški slovnični obliki) s področja »socialne vzgoje« in pripadnikom ljudske prosvete je bil, da so »razvajeni socialci«, ki se jim niti ne sanja, kako trdo je življenje kolonistov. Makarenko je bil ves čas na strani otrok.

11 Ko se je žena vzgojitelja Derjočenka, »bitje popolnoma brezbrizno za ukrajinsko misel«, pripravljala k porodu in je dojenček po tednu dni v porodnišnici umrl, je Makarenko (1956, str. 200–201) komentiral, da je otrok umrl, »ne da bi kaj bistvenega pripomogel k zgodovini kozaškega rodu.« Anton, kolonist odgovoren za konje in vožnje z vozovi, pa je odmahnil: »Pa smo vendarle zastopj podili konje!« (*ibid.*) V nekaterih ženskah je videl zaviralni in škodljivi element sovjetskega razvoja.

Pomembno je vedeti, da je Makarenko občasno dobival »obiske«; to so bili uradni obiski lokalnih političnih oblasti, mešanica strokovnega nadzora in političnih vohljačev, ki so jih poznale komunistične družbe.¹² Bil je kontroverzna oseba v ideološkem in strokovnem pogledu; ni bil niti komunist v boljševističnem pomenu besede niti nasprotnik stalinizma in je hkrati tedanja vladajočo pedagoško inteligenco videl kot svojega sovražnika. Okoli leta 1928 je pedagogom očital, da uporabljajo buržoazni koncept vzgoje otrok namesto kriznega (Waterkamp, 2018, str. 43).

Ob vse pogostejših konfliktih je moral zaščititi samega sebe, zato je sčasoma, ko se je začel spreminjati sovjetski pogled na družino, tudi on začel o kolektivu pisati kot o abstraktnem konceptu in o družini kot »temeljnem kolektivu družbe« (*ibid.*, str. 43). Zato ni čudno, da je leta 1937 napisal delo *Knjiga za starše*, za katero velja, da se je tudi z njo poskušal zavarovati pred političnim nasiljem, ki se ga je v tistem času že neznansko bal. Kljub temu Götz Hillig, ki je opravil najbolj natančno analizo Makarenkovih del, korespondence in drugih dostopnih dokumentov, trdi, da se Makarenko v resnici svoji najpomembnejši ideji in metodi, da je kolektiv najpomembnejši pri vzgoji otrok, ni nikoli odpovedal (Waterkamp, 2018, str. 43).

Konec dvajsetih let 20. stoletja je zlata doba kolonije Gorki minila. V tem obdobju je Makarenko začel delati v komuni Džeržinski in je v enem od pisem svojemu zaščitniku Maksimu Gorkemu zaupal, da ga hoče državni tožilec harkivskega okrožja ovaditi zaradi neuspeha pri delu v nekdanji koloniji. Čeprav je tudi v tem primeru Gorki zaščitil svojega varovanca (Waterkamp, 2018, str. 51), je v luči teh analiz mogoče razumeti, da je njegovo delo postalo vse bolj nezaželeno, in ni bilo čudno, da je bil njegov strah pred stalinističnimi oblastmi in pedagoško oblastjo vse večji.

Konstrukcija ženskosti v koloniji

Zdi se, da je imela *Pedagoška pesnitev* tako v očeh Makarenka kot njegovih cenzorjev tudi nalogo, da bralstvo pouči o odnosih med spoloma. Med kolonisti so prevladovali dečki in mladi fantje, ki jim je Makarenko v knjigi namenil največ pozornosti. Čeprav je bil njegov odnos do deklet in ženskosti obarvan s tradicionalno patriarhalno matrico preteklih stoletij, ki je ženskost dojemala esencialistično kot naravno danost, v knjigi prevladuje socialistična vizija enakosti med spoloma, ki jo je dejavno podpiral.

Opisi dečkov so obsežnejši in podrobnejši kot opisi deklic; pred bralstvom izrišejo njihove značaje in uspehe, nekaj pomembnih gorkistov lahko spremljamo dlje časa. Nasprotno so zgodbe deklet fragmentirane in pogosto površne; dekleta opravljajo tradicionalna ženska opravila (šivanje oblek za mlajše otroke). V opisih dečkov je zaznati občudovanje njihove odločnosti,

¹² Tudi na šoli za socialno delo v Sloveniji so učitelji pripovedovali o podobnih »obiskih«. Vsake nekaj mesecev so prihajali ljudje, ki so spraševali o njihovem delu. Na šoli so jim rekli »angeli«, saj so se nepričakovano pojavili in prav tako tudi izginili. Obstajali so vse do konca osemdesetih let 20. stoletja (Zaviršek, 2005).

moči (v poimeni današnjega koncepta odpornosti) in herojskosti, čeprav je šlo za majhne tatvine in pobege pred jeznimi okoliškimi kulaki, ob ekscesnem vedenju deklic in žensk, ki so prihajale v kolonijo le občasno, pa je izgubljal potrpljenje.

Zdi se celo, da je Makarenko (in njegovi cenzorji) opise deklet uporabljal kot posebej izbrane pedagoške »tipične primere«, ki naj bi predstavili tedaj zaželene in nezaželene lastnosti ženskosti. Marjusa Levčenko in Nataša Petrenko – njima je namenil več pozornosti – sta bila povsem nasprotna »tipična primera«, prvi je simboliziral negativne in drugi pozitivne lastnosti socialistične ženske. Marjusa Levčenko je opisana celo kot »popolno nasprotje« fanta Baruna, vzhajajoče zvezde delavske fakultete, na katero so se pripravljali nekateri kolonisti:

Ta je prinesla v komuno neznosno prepirljiv značaj, vreščavo histeričnost, sumničenje in jokavost. Kaj vse smo se ubijali z njo. [...] Bilo je veliko primerov, ko je bilo videti, da preostane samo eno: zajeti z vedricami mrzle vode in neusmiljeno polivati neznosno bitje, venomer goreče v neumnem, norem požaru. (Makarenko, 1959, str. 232)

Čeprav je Makarenko silovito nasprotoval medicinskim in psihiatričnim etiketam in jih v knjigi tudi ni uporabljal, je v tem primeru uporabil »histerijo«, oznako, ki je v 19. in prvi polovici 20. stoletja veljala kot metafora ženskosti (Zaviršek, 1994). Marjusa je v knjigi predstavljena kot prepirljiva, labilna in neučljiva, na katero je mogoče delovati le s silo, uperjeno v njeno telo. Makarenko z Marjuso ni imel potrpljenja in še manj empatije, kot jo je imel z gojenci, ki so kradli okoliškim kmetom, po koloniji, lagali in se izogibali delu; namesto potrpljenja je predlagal klasično patriarhalno metodo, utišanje z nasiljem (Zaviršek, 2022b).

Povsem nasprotna Marjusi je bila Nataša Petrenko, ki jo je Makarenko opisal kot revno, a preprosto, zadržano in zaupljivo, resno, nespakljivo in brez samopomilovanja (Makarenko, 1959, str. 271). Pred vstopom v kolonijo je služila kot dekla pri okoliških kmetih. Natašo je v kolonijo pripeljal njen fant, kolonist Čobot, ki jo je s tem želel zaščititi pred nasiljem, ki ga je nad njo izvajal kmet. Ko je zaprosil Makarenka, naj jo sprejme v kolonijo, so drugi kolonisti predlagali, naj se poročita; odprto ostane, ali naj bi poroka zaščitila Natašo pred zlorabami ali se je z njo, pred očitki pedagogov, da se v koloniji gojijo seksualna razmerja, poskušal zaščititi Makarenko sam.

Makarenko je empatično opisal svoja opažanja o Nataši, ki »ni bila za nevesto«, saj je bila »drobceno, rahlo dekletce«, torej v resnici še otrok, neprijemna za poroko. Zaščitniško se je postavil po robu dvema normaliziranima oblikama nasilja: pretepanju in zgodnjim porokam. V »tipičnem primeru« Nataše Petrenko je opisal zaželene ženske vrline in hkrati obsodil nasilje; bila je lik poštenega proletarskega dekleta, zgled sovjetske ženske. O njej izvedemo več tudi skozi prizmo daljšega obdobja; odločila se je, da se ne bo poročila s Čobotom, temveč bo šla študirat na delavsko fakulteto, pri tem jo je Makarenko v celoti podprl. Ne poroka in hišno suženjstvo, temveč izobrazba in delo, sta bili vrline nove ženske.

V tretjem »tipičnem primeru« je Makarenko opozoril na žensko pravico do odločitve za (civilno) poroko in pravico do lastnine. Staršem kmeta, ki so ga prišli vprašat za dovoljenje, da se Olja Voronova poroči, je odgovoril:

Samo jaz nisem njen oče in nimam starševske oblasti. Ob sebi je umevno, da je treba vprašati Oljo, potlej pa je treba za vsak primer sklepati v svetu komandirjev. (Makarenko, 1959, str. 301)

O poroki se mora najprej odločiti ženska sama, nato jo potrdi še sovjetska oblast (svet komandirjev). Sarah Ashwin (2000, str. 2) pravi temu »triangulacijski odnos« med posameznikoma in državo, »v katerem primarni odnos moškega in ženske ni bil odnos drug do drugega, temveč do države«, ki jo imenuje »univerzalni patriarh, ki podreja moške in ženske«. Čeprav Ashwin v ospoljeni dinamiki med državo in socialističnim državljanom vidi tega kot spolno nevtralnega, prav »tipični primeri« žensk dokazujejo, da je bila socialistična enakost vnaprej ospoljena in o ženskah ni odločal le »veliki oče«, temveč tudi druge moško-dominantne strukture (na primer svet komandirjev).

»Tipični primer« Olje Voronove ponazarja tudi odnos sovjetskih kolhovníkov do kmetov. Starši mladega ženina, kmeta, so v Olji videli revno proletarsko nevesto, zato sinu niso hoteli zapustiti posestva. Da bi Olji zagotovil višji status v novi družini, je Makarenko (1959, str. 304) sklenil, da ji kolonija nameni večjo doto, kot so jo praviloma dobivale kmečke neveste: »Naj nam še tako narobe hodi, a Voronova mora dobiti doto, večjo od vsake v okrožju. Gruntarjem je treba dati pod nos.« Kmetom je bilo treba pokazati, da »sovjetska oblast« (*ibid.*) z enakostjo med spoloma, pravico do samostojne odločitve za poroko in z zagotovitvijo dote misli resno in da je radodarna do žensk. S tem je socialistični kolektiv želel korigirati patriarhalno neenakost, torej odsotnost ženske lastnine kot enega od vzrokov zatiranja žensk (Engels, 1975), in je manifestiral napredni odnos nove sovjetske oblasti do vprašanja žensk za razliko od odnosa, ki so ga do njih gojili tradicionalni kmetje.

Svet komandirjev je odobril poroko, a ne cerkvene. Ko so snubci kljub temu vztrajali pri njej, je eden od kolonistov vprašal Oljo: »Olga, ali pojdeš k duhovnu?« Ona pa je odgovorila: »Kaj pa ti je? Si slabo zajtrkoval? Ali si pozabil, da sem komsomolka?« (Makarenko, 1959, str. 303). Tako je bil na površini urejen politični in kulturni prepad med kmeti gruntarji, nosilci tradicionalnih, ospoljenih vzorcev življenja in komsomolcev, nosilcev modernega načina življenja (industrializacije, kolektiva) in novih odnosov med spoloma.

A pod površino je vrelo. Kmečke ženske so že na dan poroke, ob navzočnosti zaskrbljenega Makarenka, ponagajale Olgi: »Lepotica naša Olga Petrovna! In kite je razpletla... Slabo je to, slabo. Lej, jutri ti avbo nadenemo, nosila boš avbo.« Olja se je uprla, češ da avbe ne bo nosila, pri tem jo je podprl tudi eden od kolonistov: »Kaj pa, če se ne pokrije, kaj potem?« Na to so kmečke ženske odgovorile: »Nič se ne pokriva, ne pokriva, vi že bolj veste, saj se tako nista poročila!« Civilna poroka med kmeti ni bila veljavna. Makarenko (1959, str. 312) je nadaljeval: »Pristopili so diplomati očanci in spravili

hihitajoče se, z žganjem polite ženske vsaksebi. Midva z Olgo sva stopila iz nasada. 'Ne bojim se jih,' je rekla Olga, 'samo težko bo.'«

Za dominantne kmečke ženske, nosilke tradicionalnih vrednot, je Olja dekleta brez zemlje in družinskega ozadja in še iz kolonije. Čeprav je uporna in zaščitena s kolonisti, se je zavedala, da ji bo v skupnosti, kjer je veljala drugačna morala na področju enakosti spolov (veljavnost zgolj cerkvene poroke; pričakovanje podrejenosti ženske moškemu in mlade neveste moževi družini in starejšim ženskam), zelo težko. Kljub temu je bil Makarenkov cilj dosežen: tako kot je z delom vzgojil dečke v poštene komsomolce, ki so postali »udje« kolektiva, je tudi dekleta vzgojil v ponosne ljudi.

Omembe otrok v diplomskih nalogah šole za socialno delo v letih 1957–1991

V prvih desetletjih šolanja za socialno delo ni bilo učbenikov, ki bi bili na področju »socialnega dela z otroki« omembe vredni ali bili mejniki v pomenu pristopa ali metode. Z metodo tematske analize sem iz diplomskih nalog, ki so bile napisane na šoli za socialno delo med letoma 1957 in 1991, želela ugotoviti, ali je bila *Pedagoška pesnitev* del obveznega čtiva v socialnem delu in katere teme so prevladovale med diplomskimi nalogami, ki so se ukvarjale z vprašanjem otrok.

V letu prvih štirih diplomantov – dveh socialnih delavk in dveh delavcev – so bile vse diplomske naloge namenjene vprašanju otrok (Kompan, 1957; Ovsenar, 1957; Strniša, 1957; Bregant, 1957). V petdesetih in šestdesetih letih 20. stoletja so diplomske naloge o otrocih največkrat vsebovale teme, ki so imele v naslovih izraze »duševno defekten otrok, izločen iz družine« (1957), »duševno prizadeti otroci v osnovni in pomožni šoli« (1958), »mladoletnik, ki je izvršil kaznivo dejanje« (1957), »otrok v pomožni šoli« (1957), »otroci razvezanih družin« (1957), »otroci padlih borcev« (1958), »odpusti gojencev iz vzgojnih zavodov« (1960), »duševno manj razviti otroci«, »zanemarljena mladina«, »delo z mladoletnimi prestopniki«, »odpusti mladoletnikov iz zavodov«, »nezakonski otroci«, »skrbništva za mladoletne osebe« (1959), »otroško varstvo« (1961), »socialno delo v šoli« (1961, 1962, 1963 itd.), »invalidna mladina« (1961), »posvojitve« (1962 itd.), »poklicna rehabilitacija defektnih otrok« (1962), »domska oskrba otrok« (1964), »letovanje otrok« (1966) in »učenci z negativnim uspehom v osnovni šoli« (1967). Prevod Makarenkove knjige v slovenščino ni bil naveden med knjigami na seznamih referenčne literature v diplomskih nalogah.

Od sredine sedemdesetih let so se socialne delavke pri pisanju diplomskih nalog ukvarjale tudi z vprašanjem prostega časa, pojavila se je sintagma »življenjski pogoji otrok«. Med letoma 1957 in 1991 se je v naslovu diplomske naloge le enkrat pojavila beseda »želja« (»učni uspeh in poklicne želje otrok na Kozjanskem«, 1974). Po naslovih in ključnih tematikah diplomskih nalog lahko sklenem, da so bile najpogostejše tematike, ki so obravnavale

otroke, povezane z oviranostjo otrok, »deviantnostjo« mladih, nastanjenih v različnih vzgojnih domovih, otroškim varstvom in šolanjem.¹³ O specifični metodi pri delu z otrokom ni mogoče govoriti in še manj o vplivu Makarenkove socialne vzgoje.

V prvih tridesetih letih šolanja za socialno delo, do osemdesetih let 20. stoletja, so se diplomske naloge, ki so se ukvarjale z otroki, osredotočale predvsem na socialno-ekonomski položaj otrok in so s statističnimi metodami in grafičnimi prikazi opisovale življenjske razmere otrok, tipe družin, njihovo ekonomsko stanje in otrokovo šolsko uspešnost. Včasih so vzroke za otrokovo »problematičnost« kavzavno pojasnjevale s tipom družine, njenim ekonomskim statusom ali drugimi okoliščinami. V sedemdesetih in osemdesetih letih so se študentke in študentje ukvarjali tudi z vprašanjem varstva otrok delavcev in delavk v tovarnah in velikih podjetjih. Pojem 'resocializacija' je bil uporabljen pogosto.

V osemdesetih letih 20. stoletja je v terminologiji opaziti vpliv psihološkega znanja, ki je začelo vstopati v tedaj prevladujoče administrativno znanje socialnega dela. Pojavile so se sintagme: »psihološka pomoč« (»socialna in psihološka pomoč bolnim otrokom«, 1980), »dodelitev otrok ob razvezi«, »življenjska perspektiva otrok z motnjami v duševnem razvoju« (1981), »odnos med starši in otroci« (1987), »tipi kriz med mladino« (1985), »vpliv družine na učenčevo uspešnost« (1988), »terapevtska skupina tabornikov« (1989), »humanizacija hospitalizacije otrok« (1990), »odnos staršev do duševno manj razvitih otrok« (1990). Tudi v tem obdobju diplomske naloge opisujejo probleme in se ne ukvarjajo z metodami socialnega dela.

Med letoma 1957 in 1986 se je vprašanje nasilja nad otroki pojavilo samo enkrat, in sicer v diplomski nalogi o »zanemarjanju mladoletnika in grdem ravnanju z njim« (1961). Leta 1986 je bila napisana diplomska naloga o »trpinčenju otrok«, podobni naslovi pa so se nato pojavili še v diplomskih nalogah leta 1987, 1989, dvakrat leta 1990 in trikrat leta 1991. Med letoma 1986 in 1991 je bilo potemtakem napisanih 8 diplomskih nalog s tematiko nasilja nad otroki. Leta 1988 je bila napisana prva diplomska naloga z naslovom »nasilje v družini« in istega leta še ena. To ne pomeni, da se vprašanje nasilja nad otroki in včasih tudi ženskami ni pojavljalo v diplomskih nalogah, a je bilo skrito pod sintagmo »grobo ravnanje« in ni bilo opredeljeno kot nekaj nesprejemljivega. Nobena diplomska naloga ne poroča, da bi bili nasilneži okarani, kaznovani ali kakorkoli sankcionirani. Glasov otrok in žensk ni bilo.

V pregledanih diplomskih nalogah je bilo Makarenkovo delo omenjeno v diplomski nalogi z naslovom »Vzroki moralnih iztirjenosti mladih deklet«

13 Poudariti moram, da je bilo prvih petnajst let pisanje diplomskih nalog neposredno povezano s trimesečno študijsko prakso. Ko so študentke opravile predavanja in izpite, so odšle na prakso, medtem pa so pisale diplomsko nalogo, včasih pod mentorstvom zaposlenih na praksi. Individualnega mentorskega dela s študenti in študentkami še ni bilo in nekatere študentke so se zahvalile za pomoč pri diplomskem delu celotnemu »učiteljskem zboru«, organizaciji, kjer so opravljale prakso, in včasih še tretji organizaciji, ki je iz potrebe po pridobivanju podatkov angažirala študentke (na primer Centralno higienski zavod).

(Plazonik, 1965), kjer avtorica citira njegovo, prej omenjeno *Knjigo za starše* (1963, sarajevska izdaja je izšla leta 1956) in ga citira, da je družina socialna skupina, sestavljena iz staršev in otrok, ki jih »združujejo skupni interesi, skupno življenje, skupne radosti, včasih pa skupna nesreča« (Makarenko, 1963, str. 385; v Plazonik, 1965, str. 28). Družina je počasi nadomeščala socialistični kolektiv. Omenjena diplomatska naloga ni imela veliko duha Makarenkove pedagogike (saj ga je tudi on, kolikor je bilo mogoče, potlačil), izražala pa je duh časa; osredotočala se je na »moralno iztirjenost deklet«, ki so bile nameščene v različne institucije, in dokazovala njihovo neprilagojenost za življenje v skupnosti:

Lagalo je vseh 50 mladoletnic. Če izhajamo iz stališča, da je bistvo laganja neodkritost, ta pa je ena osnovnih ovir, ki onemogočajo skupno življenje in trdno povezanost z družbo, ugotovimo, da take mladoletnice nimajo dovolj dobrih zavor, da bi bile pripravljene sprejemati obremenitve družbe. Bile so neuspešne pri obvladovanju družbenih norm, zato so se v situacijah, ki jim niso bile kos, zatekale k izgovorom. Laganje pa je bilo povezano s tatvinami, beganjem, seksualno iztirjenostjo in seksualno ogroženostjo. (Plazonik, 1965, str. 26)

Makarenko se je v *Pedagoški poemi* nekajkrat posmehljivo obregnil ob birokrate in »pedagoške pisune«, ki so najraje predalčkali ljudi in otrokom lepili najrazličnejše oznake, a zdi se, da je bila takšna socialnodelovna praksa prevladujoča v Sloveniji (Zaviršek, 2005; 2022a). Socialistična ideologija in z njo socialno delo sta videla družino kot nediferencirano skupnost ljudi skupnih interesov. Diferencirana analiza, ki bi pokazala, da so interesi staršev in otrok zaradi povsem drugačnega položaja, ki ga imajo eni in drugi v družini in družbi, drugačni in da tudi odrasli v isti družini pogosto nimajo skupnih interesov, bi zahtevala upoštevanje perspektive subjekta, posameznika in vprašanje moči. Ker je bil posameznik podrejen skupini in interesu kolektiva, se teh vprašanj v socialnem delu ni odpiralo.

Spomini na Makarenka v slovenskem socialnem delu

Makarenkova dela so bila prevedena v srbohrvaški in slovenski jezik, po jugoslovanskih republikah so ga omenjali na področju socialne in specialne pedagogike in socialnega dela (Makarenko, 1947; 1948; 1950; 1956; 1959; 1962). Psihologe in učitelje socialnega dela in pedagogike Bernarda Stritiha, Vita Flakerja, Bojana Deklevo in Zorana Pavlovića sem v osemdesetih letih 20. stoletja slišala pripovedovati, da je Makarenkove metode dela koristno poznati pri delu z otroki, ki so jih strokovnjaki večinoma videli kot »problematične« in »neprilagodljive«, posebej v poletnih kolonijah in pri tabornikih. Profesor Bernard Stritih se je spominjal, da je prvič slišal za Makarenka v šestdesetih letih pri profesorju pedagogike Vladu Schmidt¹⁴, ki je bil nad njim navdušen:

¹⁴ Vlado Schmidt je bil profesor za občo pedagogiko in zgodovino pedagogike in je bil med drugim vodja Oddelka za psihologijo na Filozofski fakulteti v Ljubljani, bil je dekan fakultete in redni profesor na Oddelku za pedagogiko na isti ustanovi. Tam je ostal do upokojitve leta 1975 (Cestnik, 2023).

Na Makarenka sem se referiral pogosto in nekako romantično. V smislu, da ni poniževal gojencev, ampak ustvaril pogoje, v katerih so se imeli priložnost izkazati, tudi javno. Spomnim se zgodbe fanta, ki ga je večkrat popadlo, da je plaval v mrzli vodi, in je za tem zbolel za pljučnico. Spet drugič je skočil v mrzlo vodo in spet zbolel. Makarenko je ob tej priložnosti fantu razložil, da mora človek spoznati svoje sposobnosti in ne iti preko njih. To je bilo zame takrat zelo pomembno. V internatu, kjer sem živel tri ali štiri leta, smo vedno šli v ekstreme. (Osebni pogovor z avtorico, 19. 5. 2023)

Profesor Vito Flaker se je spominjal, da sta močan vtis nanj naredila

... materialistični pristop k psihologiji otroka in matrična organizacija, ki smo jo želeli uresničiti na taboru v Vanganelu. Otroke in odrasle so povezovali bivalni oddelki, v katere so bili razdeljeni, pri delovnih nalogah pa so tvorili spet nove skupine. (Osebni pogovor z avtorico, 3. 5. 2023)

Profesor pedagogike Janko Muršak, ki je na Višji šoli za socialne delavce po letu 1980 predaval predmet Uvod v pedagogiko, je pri predavanjih omenjal Makarenkovo delo. Tako kot Stritih je tudi sam prvič slišal zanj pri profesorju Vladu Schmidtu¹⁵ in kot študijsko literaturo bral *Pedagoško pesnitev* v letih 1972 in 1973. Posebej pomembno mu je bilo Makarenkovo poudarjanje skupnosti, ki se mu zdi tudi danes ključna za individuacijo otroka:

Makarenka še danes cenim. Njegova ideja kolektiva, kjer je kolektiv v resnici pomenil varno zatočišče otrok pred ulico, lakoto, to je bila v resnici rešitev. Že v sedemdesetih letih je profesor Schmidt razlagal, da je oblast idejo kolektiva zlorabila. Makarenko je bil večplasten. Ni bil avtoritarni vzgojitelj. Njegov koncept avtoritete je, da je ta potrebna na začetku, njen cilj pa je ukinitev avtoritete. Kot dobri starši, ki sčasoma postanejo nepotrebni. (Osebni pogovor z avtorico, 26. 9. 2023).

V primerjavi s carsko Rusijo in Sovjetsko zvezo je bila v Sloveniji situacija na področju otrok povsem drugačna. Ni bilo množic brezdomnih otrok na ulicah in socialnih sirot v sirotišnicah. Preglednejša mreža družbenih odnosov in razvijajoče se socialno skrbstvo med obema svetovnima vojnama sta preprečevala brezdomstvo in vplivala na povojno obdobje. Tudi rejništvo otrok v kmečkih družinah je imelo v tistem obdobju na Slovenskem že dolgo tradicijo (Brecelj, 1936; Dobaja, 2018).

Na podlagi zapisanega lahko domnevamo, da je bilo Makarenkovo delo pomembno kot ideja, ne pa kot dejanska praksa tistih, ki so se ukvarjali z otroki v obstoječih socialnovarstvenih strukturah (zavodih, rejniških družinah, vrtcih, otroških kolonijah, tabornikih). Vito Flaker se je spominjal:

15 Muršakovi spomini delno pojasnijo Schmidtovo zavzetost za poučevanje Makarenkove *Pedagoške poeme*, ki so jo študentje pri predmetu Zgodovina pedagogike morali brati. Schmidt je bil po vojni zagovornik nove oblasti, nato je v sedemdesetih letih postal njen kritik z dobrim poznavanjem Marxove misli. Takrat je postal problematičen, zelo hitro odšel v pokoj in se distanciral od delovanja na fakulteti in od pedagoške discipline (osebni pogovor z avtorico, 26. 9. 2023).

»Makarenko je funkcioniral kot 'referenca v ozadju', kadar smo govorili o delinkvenci, vzgojnih domovih, čeprav je bil hkrati že tudi stvar zgodovine« (osebni pogovor z avtorico, 3. 5. 2023).

Jugoslavija je po razhodu s stalinsko Sovjetsko zvezo (Informburo 1948) iskala »tretjo pot«, in izobraževanje v socialnem delu je dokazovalo, da se komunistično vodstvo ni želelo osamiti od zahodnih držav in je bilo odprto za zahodne sugestije in modele (Zaviršek, 2005; 2006; 2012; 2022a). Hkrati so bile Makarenkove ideje o kolektivu kot vzgojni metodi, o pomenu dela, tovarištva, enakosti, sprejete kot osrednji del socialističnih idej in vrednot jugoslovanskega in slovenskega socialnega dela. Nekateri učitelji socialnega dela so se lahko identificirali tudi z Makarenkovo kritiko pretiranega birokratizma, psihologizma in patologizacije otrok. To zadnje je bilo razumljeno tudi kot kritika sovjetskega socializma in tudi kot kritika praks, ki so prevladovalle pri nas.

Na vprašanje, ki se mi postavlja – zakaj potemtakem Makarenkove ideje niso imele večji vpliv na socialnodelovno prakso – delni odgovor slutimo v Muršakovih spominih na značilnosti poučevanja socialnega dela v Sloveniji konec sedemdesetih let 20. stoletja in na začetku osemdesetih let. To je bilo usmerjeno v administrativno socialno delo (»socialno delo je bilo usmerjeno predvsem v zagotavljanje materialnih pomoči in urejanje statusov ljudi, da bi pridobili določene denarne prejemke ali nastanitev«, osebni pogovor z avtorico, 26. 9. 2023). Na začetku osemdesetih let so prevladovalle ideje antiavtoritarne vzgoje: »Najpomembnejše so bile ideje permissivne vzgoje in zavračanje vsakršne avtoritete. Če si omenil besedo avtoriteta, si bil ožigosan« (osebni pogovor z avtorico, 26. 9. 2023). Zato se po njegovem mnenju tudi Makarenko ni uveljavil v socialnem delu kot praktični koncept, ki bi imel posledice za delo z otroki v okolju, temveč je ostal, kar je izrazil tudi Flaker, na ravni ideje.

Čeprav se o stalinistični cenzuri in o tem, da je Makarenko zadnja leta življenja živel v smrtnem strahu, da nekega dne tudi njega odpeljejo na prisilno delo (Waterkamp, 2018), ni vedelo veliko, je implicitno védenje, ki ga je izpovedal Vito Flaker, obstajalo: »Makarenko je bil po eni strani sovjetski pedagog, po drugi pa ni bil povsem priznan, bil je nekoliko disident, zato je bil v Jugoslaviji dobrodošel« (osebni pogovor z avtorico, 3. 5. 2023).

Sklep

Makarenkov projekt je bil izjemen odgovor na velike potrebe ekonomsko in čustveno zapuščenih in zanemarjenih otrok, ki je s »pedagoško pesnitvijo« (večinski pedagogi so jo omalovažujoče imenovali »komandirska pedagogika«, Makarenko, 1959, str. 177) za razliko od »pedagoškega pisunstva« (Makarenko, 1959, str. 180) poskušal ustvariti okolje, v katerem so otroke empatično sprejemali, hkrati pa odločno določali meje in pogoje, da bi si otroci pridobili vrednote dela in odgovornosti za socialistično skupnost. Makarenko je bil pedagog na terenu in v akciji, v njegovi knjigi pa je s svetom komunicirala

tudi sovjetska oblast. Makarenkova metoda dela s kolektivom in sovjetska ideologija sta bili prepleteni¹⁶.

Pregled naslovov in ključnih tem diplomskih nalog v socialnem delu v Sloveniji med letoma 1957 in 1991 dokazuje, da Makarenkova metoda ni bila zaznana v praksi socialnega dela, čeprav je kot ideja navdihovala nekatere predavatelje v socialnem delu. Najverjetneje je bil razlog v povsem drugačni situaciji, v kateri so živeli otroci v Sloveniji. Kritika medicinsko pedagoškega etiketiranja in psihološkega diagnosticiranja in praksa, ki bi dokazala, da so drugačne metode uspešnejše, bi bila dobrodošel prispevek socialnega dela pri razumevanju otrok in delu z njimi. Nekoliko vpliva gre zaslediti pri tistih, ki so načrtovali in vodili poletne taborje za otroke v osemdesetih letih (glejte Flakerjev esej o delu Bernarda Stritiha v tej številki) in katerih spomine sem poskušala zapisati v tem članku.

Zahvale

Hvala anonimnima recenzentoma za natančno branje besedila in koristne napotke. Hvala vsem, s katerimi sem se pogovarjala o njihovih spominih na Makarenkovo delo in profesorici socialnega dela dr. Nadji Kabačkenko iz Nacionalne Univerze Kijiv Mohyla Akademija (NUKMA) za posredovano informacijo o avtorju ilustracije »Makarenko in otroci«.

Viri

- Abarinov, A., & Hillig, G. (ur.) (2000). *Die Versuchung der Macht. Makarenkos Kiever Jahre (1935–1937)*. Marburg: Opuscula Makarenkiana, Nr. 22.
- Abarynov, O. (2009). Tired heart: Anton Makarenko's 70th death anniversary. *Days [Deni]*, 28. April. Dostopno 2. 5. 2023 s <https://day.kyiv.ua/en/article/history-and-i/tired-heart>
- Ashwin, S. (2000). Introduction: gender, state and society in Soviet and Post-Soviet
- Ball, A. M. (1996). *And now my soul is hardened: abandoned children in Soviet Russia, 1918–1930*. Berkeley: University of California Press. Dostopno 27. 9. 2023 s <http://ark.cdlib.org/ark:/13030/ft700007p9/>
- Brecelj, A. (1936). *Mladinsko skrbstvo in zdravstvo v Sloveniji*. Kraljevska banska uprava Dravske banovine. Ljubljana: Merkur, d. d.
- Bregant, S. (1957). *Razveze zakonske zveze in otroci razvezanih družin* (diplomsko delo). Ljubljana: Šola za socialne delavce.
- Cestnik, L. (2023), Schmidt, V. (1910–1996). *Obrazi slovenskih pokrajin*. Kranj: Mestna knjižnica Kranj). Pridobljeno 19. 5. 2023 s: <https://www.obrazislovenskihpokrajin.si/oseba/schmidt-vlado/>

16 Götz Hillig se ves čas sprašuje, kdo in kaj je »pravi Makarenko« (Abarinov in Hillig, 2000). Težko presoja, koliko je cenzura posegla v njegove kritične opise in koliko jih je načrtno dopustila, ko so v Sovjetski zvezi po letu 1940 Makarenka kanonizirali kot najpomembnejšega pedagoga sovjetske države in so bili tudi zato njegovi teksti primerno okleščeni. Morda je bilo zaželeno, da besedila kažejo primerno kritičnost, odločnost in bojevitost, vrline sovjetskega človeka. Morda so jih dopustili tudi kot »lekcijo« ženskam, ki so sicer številčno prevladovali v pedagoških in socialnopsiholoških poklicih.

- Dobaja, D. (2018). *Za blagor mater in otrok: zaščita mater in otrok v letih 1919–1941*. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino.
- Encyclopedia britannica* (2023). Anton Makarenko, Soviet educator. Dostopno 30. 9. 2023 s <https://www.britannica.com/biography/Anton-Semyonovich-Makarenko>.
- Engels, F. (1975 [orig. 1884]), *Izvor družine, privatne lastnine in države*. Ljubljana: Cankarjeva založba. Elektronska verzija dela: Marx/Engels slovenski arhiv (marxists.org) 1993, 1999, 2000. Pridobljeno 21. 5. 2023 s https://www.marxists.org/slovenian/marx-engels/1884/privatna_lastnina/index.htm
- Jalvorsen, T. (2014). Key pedagogic thinker: A. Makarenko. *Journal of Pedagogical Development*, 4(2), brez navedbe strani. <https://www.beds.ac.uk/jpd/volume-4-issue-2/key-pedagogic-thinkers-anton-makarenko>
- Kirschenbaum, L. A. (2001). *Small comrades: revolutionizing childhood in Soviet Russia, 1917-1932*. New York, London: Routledge.
- Kompan, M. (1957). *Duševno defektni otroci izločeni iz družine in delo socialnega delavca* (diplomsko delo). Ljubljana: Šola za socialne delavce.
- Makarenko, A. S. (1947). *Pedagoška poema*. Zagreb: Kultura (prevod Brana Marković).
- Makarenko, A. S. (1948). *Izabrana pedagoška dela. Članci, predavanja i govori*. Beograd: Sav. Pros. Rad. Jugoslavije.
- Makarenko, A.S. (1950). *Pedagoška pesnitev [Orig.: Pedagogicheskaya poema 1933–35]*, Ljubljana: Mladinska Knjiga (prevod: Janko Moder).
- Makarenko, A. S. (1956). *Knjiga za roditelje*. Sarajevo: Veselin Masleša (prevod: Radovan Teodosić in Dragoljub Ilić).
- Makarenko, A. S. (1959). *Pedagoška poema*. Ljubljana: Mladinska knjiga (prevod: Janko Moder).
- Makarenko, A. S. (1963). *Knjiga za starše*. Ljubljana: Državna založba Slovenije (prevod: Franček Šafar).
- Maver, A. (2023). *Ukrajina. Od igre prestolov do vojne za samostojnost*. Ljubljana: Celjska Mohorjeva družba.
- Ovsenar, Š. (1957). *Vpliv družine na mladoletnika, ki je izvršil kazniva dejanja* (diplomsko delo). Ljubljana: Šola za socialne delavce.
- Plazonik, E. (1965). *Vzroki moralnih iztirjenosti mladih deklet* (diplomska naloga). Ljubljana: Višja šola za socialne delavce.
- Russia. V S. Ashwin (ur.), *Gender, state and society in Soviet and Post-Soviet Russia*.
- Strniša, A. (1957). *Individualno delo socialnega delavca na pomožni šoli* (diplomsko delo). Ljubljana: Šola za socialne delavce.
- Waterkamp, D. (2018). Götz Hillig and his search for the true Makarenko. What did he find? *International Dialogues on Education*, 5(2), 37–55.
- Zaviršek, D. (1994). *Ženske in duševno zdravje*. Ljubljana: VŠSD.
- Zaviršek, D. (2005). Nekaj jih boste naučili vi, ostalo bo naredil socializem!: začetki izobraževanja za socialno delo v Sloveniji v obdobju med 1945 in 1961. V D. Zaviršek (ur.), *Z diplomo mi je bilo lažje delati: znanstveni zbornik ob 50-letnici izobraževanja za socialno delo v Sloveniji*. Ljubljana: Fakulteta za socialno delo (str. 7–63).
- Zaviršek, D. (2006). Spol in profesionalizacija socialnega dela v socializmu: primerjalna analiza. V D. Zaviršek, & V. Leskošek (ur.), *Zgodovina socialnega dela v Sloveniji: med družbenimi gibanji in političnimi sistemi* (Zbirka Zgodovina socialnega dela). Ljubljana: Fakulteta za socialno delo (str. 15–38).

- Zaviršek, D. (2012). Women and social work in central and eastern Europe. V J. Regulska, & B. G. Smith (ur.). *Women and gender in postwar Europe: from Cold war to European Union*. London, New York: Routledge (str. 52–70).
- Zaviršek, Darja (2022a). Profesionalizacija socialnega dela v Sloveniji: med entuziazmom žensk in zahtevami oblasti. *Družboslovne razprave*, XXXVIII(101), 49–72.
- Zaviršek, Darja (2022b). Razkrivati prikrito, ponavljati povedano: od mesta dam do spletnih uporov: spremna študija. V C. Emcke, *Ja, pomeni ja in...* Ljubljana: Založba cf* (str. 91–125).

Ana Cergol Paradiž, Irena Selišnik

Akterke ženskega gibanja na socialnem področju: kontinuitete in prelomi¹

Demografski katastrofi obeh svetovnih vojn sta skupaj s težnjo po povojni »kulturni demobilizaciji« in vrnitvi v »normalne razmere« spodbudili več različnih pobud, ki so v javnem diskurzu poudarjale pomen dobrodelnega oziroma socialnega dela, predvsem na področju zaščite mater in otrok in še posebej vdov in sirot. Mnoge izmed teh pobud so pred drugo svetovno vojno zagovarjale in tudi udeleževale slovenska ženska društva in nekatere njihove vidne predstavnice, npr. Alojzija Štebi, ki je delovala tudi v državnih strukturah za socialno varstvo. Ne-katere spremembe, ki so jih te posameznice zagovarjale že pred vojno, so se uresničile takoj po letu 1945, ko se je za takšno delo pomembno angažirala tudi Antifašistična fronta žensk, veliko njenih članic pa je bilo tudi zaposlenih na vidnih položajih v okviru Ministrstva za socialno varstvo. Čeprav so na idejni ravni povojne akterke gotovo vsaj nekoliko upoštevale smernice, ki so jih začrtale feministke pred vojno, saj so med drugim mnoge med njimi delovale v ženskem gibanju že pred vojno, pa so same v svojih besedilih predvsem poudarjale prelom na področju socialne politike z razmerami v obdobju pred revolucijo.

Ključne besede: socialno delo, socialna politika, zgodovina, socialno varstvo, aktivizem, feminizem.

Doc. dr. Ana Cergol Paradiž je zaposlena na Oddelku za zgodovino na Filozofski fakulteti Univerze v Ljubljani. Kontakt: ana.cergolparadiz@ff.uni-lj.si

Doc. dr. Irena Selišnik je zaposlena na Oddelku za zgodovino na Filozofski fakulteti Univerze v Ljubljani. Kontakt: irena.selisnik@ff.uni-lj.si.

Agents of the women's movement in the social field: continuities and fractures

The demographic catastrophes of the two World Wars, together with the desire for post-war "cultural demobilization" and a return to "normal conditions", stimulated a series of different initiatives that emphasized the importance of charity and social work in the public discourse, especially in the field of protecting mothers and children and specifically widows and orphans. Before World War II, many of these initiatives were advocated and implemented by Slovenian women's associations and some of their prominent representatives, e.g. Alojzija Štebi, who also worked in state structures for social welfare. Some of the changes that these individuals advocated even before the war were implemented immediately after 1945, when the Women's Anti-Fascist Front was also significantly involved in this type of work, and a significant number of its members were also employed in prominent positions within the Ministry of social policy. Although at the ideological level, the post-war agents certainly at least to some extent took into account the guidelines outlined by feminists before the war, as many of them were already active in the women's movement before the war, in their texts they themselves mainly emphasized the fracture in the field of social politics with conditions in the period before the revolution.

Key words: social work, social policy, history, social protection, activism, feminism.

Ana Cergol Paradiž, PhD, is an associate professor at the Department of History, Faculty of Arts, University of Ljubljana. Contact: ana.cergolparadiz@ff.uni-lj.si

Irena Selišnik, PhD, is an associate professor at the Department of History, Faculty of Arts, University of Ljubljana. Contact: irena.selisnik@ff.uni-lj.si.

1. Uvod

Po koncu druge svetovne vojne je bila v osrednjem slovenskem časopisu *Slovenski poročevalec* (1945) objavljena novica, da se je razšlo Splošno slovensko žensko društvo. Društvo, ki je skoraj pol stoletja sodilo med glavne akterje

¹ Članek je nastal v okviru projekta J6-4602 Materinstvo in reproduktivna politika v 19. in 20. stoletju in v okviru ERC projekta EIRENE.

0000-0002-6054-497X

0000-0002-8834-8735

ženskega in feminističnega gibanja na Slovenskem, je tako prenehalo delovati, k temu naj bi ga prisilila nova oblast, ki je njegove nekdane članice nato spodbudila k delovanju v Antifašistični fronti žena (AFŽ) (Budna Kodrič, 2003, str. 96). Njegove članice, ki so bile ne le prostovoljno, temveč v nekaterih primerih že tudi profesionalno vključene v številne socialne aktivnosti, zlasti na področju socialne zaščite mater in otrok, je vodja glavnega odbora Antifašistična fronta žensk (AFŽ) Angela Mahnič pozvala, naj se vključijo ne le v njeno organizacijo, pač pa tudi v OF. Bogate izkušnje in ideje pred in med vojno javno angažiranih žensk naj bi bile tako prenesene v drugačno politično okolje.

Prav vprašanje, koliko je povojna oblast upoštevala ideje in človeške vire predvojnega ženskega gibanja, je osrednja tema najinega članka. Minka Govekar² je v teh prvih povojnih letih opozarjala, naj se glavne nosilke novih politik zavedajo, da

se življenje ni šele z vami začelo, nego da smo me že starejše in najstarejše – izročale zorane, posejane in plodne njive mlajšim in najmlajšim v nadaljnjo obdelavo. (Jeraj, 2003, str. 154)

Kljub opozorilom se je že nekaj let pozneje zgodila pozaba, druga svetovna vojna se je interpretirala kot popolni prelom s starojugoslovansko družbo in njenimi politikami (Jeraj, 2003, str. 154). Toda za vsakim sistemom ostanejo ne le njegovi prežitki, vsak prelom pomeni v marsikaterem pogledu tudi nadaljevanje simbolov in vrednot ter izhaja iz izkušenj preteklega. V članku bova odgovorili na vprašanje, koliko to velja tudi za ženske organizacije in njihov angažma na področju socialne politike. Nakazali bova, da je zametke ideje o šolanju za socialno delo najti že v medvojnem obdobju, da pa je bilo to institucionalizirano v povojnem obdobju.

Zanimalo naju bo tudi, katere ženske, ki so bile dejavne v predvojnem obdobju bodisi na socialnem področju bodisi na področju zavzemanja za pravice žensk, najdemo tudi v povojnem obdobju, po nastanku Ljudske republike Slovenije kot dela nove Jugoslavije, in koliko so se predvojne ideje, ki so se nanašale na socialne probleme žensk in otrok, prenašale v povojno obdobje.

2. Feministično gibanje in njegova agenda v medvojnem obdobju

Medvojni Jugoslaviji, ki je bila v dvajsetih letih skoraj v permanentni politični krizi, v tridesetih letih pa jo je zaznamovala nedemokracija političnih razmer, je kljub vsemu uspelo ustvariti razmere, v katerih se je razmahnilo dokaj razvejeno žensko in feministično gibanje. V članku uporablja izraz žensko gibanje za društva, ki mobilizirajo svoje članstvo prav na podlagi identifikacije z »žensko agendo«, gre za organizacijsko strategijo, ki ženske obravnava kot ciljno skupino, pogosto v značilnih ženskih vlogah (matere,

² Minka Govekar (1874–1950) je bila od začetka 20. stoletja do druge svetovne vojne ena najpomembnejših osebnosti ženskega gibanja. Delovala je kot učiteljica, prevajalka in publicistka. (Jeraj, 2003)

soproge). Feministična društva pa razumeva kot vsa tista, katerih namen je spremeniti žensko neenakopravnost nasproti moškim oziroma obstoječi spolni red (Ferree in McLurg Müller, 2004, str. 577).

Tudi v tem pogledu je delovala krovna organizacija večine ženskih društev v državi Narodni ženski savez (NŽZ), pozneje preimenovan v Jugoslovansko žensko zvezo (JŽZ) in precej radikalnejši Ženski pokret, ki je deloval zlasti v večjih jugoslovanskih mestih. V prvih povojnih letih so obstajale med obema ženskima zvezama v Jugoslaviji napetosti, saj konservativne organizacije niso hotele podpreti zahtev po volilni pravici žensk ali denimo izenačenju položaja nezakonskih in zakonskih otrok, proti koncu dvajsetih let pa se zgodijo spremembe. Narodni ženski savez in Ženski pokret ostaneta sicer različni organizaciji, a delujeta prepleteno. Številne pomembne funkcije v obeh organizacijah zasedajo iste osebe, znotraj njiju se razvijajo podobne ideje, hkrati sta obe organizaciji zelo poudarjali socialno vprašanje, zlasti v povezavi z zaščito mater in otrok. Tako sta bili npr. Alojzija Štebi in Milena Atanacković, obe vodilni akterki Ženskega pokreta in Narodnega ženskega saveza, zaposleni na Ministrstvu za socialo politiko in sta se tako tudi profesionalno ukvarjali s socialnim vprašanjem (Grubacki in Selišnik, 2022).

Alojzijo Štebi (1883–1956) je socialno vprašanje zanimalo že pred prvo svetovno vojno, tako je bila kot ena prvih strokovnjakinj na Slovenskem imenovana v posebno komisijo za žensko delo pri novoustanovljenem ministrstvu za socialno politiko še v stari monarhiji. Po koncu prve svetovne vojne (od leta 1922) je vodila »Odsek za zaščito dece in mladine«, ki ga je prevzela od Frana Goršiča, v okviru Oddelka za socialno skrbstvo, leta 1926 je postala sekretar Mestne zaščite dece in mladine v Ljubljani. Leta 1927 naj bi jo katoliška oblast želela prisilno upokojiti (*Primorski dnevnik*, 1956; Arhiv Republike Slovenije, Zbirka spominskega gradiva o delavskem gibanju, Dopis 1. 4. 1927) oziroma naj bi se pojavila potreba za njeno premestitev (Vode, 2000, str. 129). Vzrok je bila bržkone tudi disciplinska preiskava, v katero je bila posredno vpletena, saj naj bi sodelavcu zaupala škodljivo informacijo (Arhiv Republike Slovenije, Zbirka spominskega gradiva o delavskem gibanju, Upravno sodišče za Slovenijo).

Potem ko je leta 1927 odšla v Beograd, ni v celoti znano, kaj se je tam dogajalo z njeno poklicno kariero. Ob upokojitvi naj bi vendarle bila pomožni sekretar na Ministrstvu za socialno politiko in narodno zdravje. Leta 1940 se je zaradi bolezni upokojila, nato pa po drugi svetovni vojni zopet začela delati na ministrstvu vse do leta 1950. Umrla je leta 1956. Štebi je med drugim vodila Sekcijo za socialno delo v banovinski sekciji Dravske banovine Jugoslovanske ženske zveze, o socialnem delu je precej objavljala tudi v *Ženskem pokretu*, časopisu, ki ga je objavljalo feministično gibanje v Beogradu (Leskošek, 2006, str. 40). Socialno delo je bilo takrat razumljeno zlasti kot politološki ali sociološki koncept, kako organizirati oziroma reformirati socialno politiko, medtem pa je bila dejanska pomoč potrebnim prepuščena »zdravstveno-higijeničnemu« kadru, torej prvim patronažnim medicinskim sestram (Selišnik in Cergol Paradiž 2016).

Že v svoji knjižici *Demokratizem in ženstvo* (1918) je načrtala smer reševanja socialnega vprašanja, ki je bila dokaj teoretska, posredno se je nanašala tudi na socialno delo. Tako je ugotavljala:

Dobrodelnost je nekaj izumetničenega, je ponižujoča za one, ki so jo deležni, a tudi za one, ki jo izvršujejo, ker je ta način socialne pomoči prisiljen. Prava istinita socialna pomoč mora biti zavestna, mora izvirati iz prepričanja dolžnosti: ker smo vsi člani socialne skupnosti, zato imamo tudi vsi socialne dolžnosti, iz socialne vesti, iz socialne odgovornosti se mora oprijeti ženstvo dela v javnosti in za javnost. (Štebi, 1918, str. 6)

V članku o novi smeri v feminističnem gibanju iz leta 1925 je zapisala, da se velika večina društev ukvarja s humanitarnim delom in ne socialnim (Štebi, 1925, str. 242). Leta 1926 je v članku *O našem radu u društvima* pozivala k sistematičnemu delu za transformacijo dobrodelnega dela v ženskih društvih v socialno delo.

Vrlo je mali broj udruženja, prema izveštajima, koja su prešla preko toga običnog humanitarnog i prosvetnog delokruga i latila se socijalnog rada. (Štebi, 1926, str. 393)

V članku je kritizirala skromne subvencije, ki naj bi jih za humanitarno delo pridobila ženska društva, in od društev zahtevala, naj izvajajo pritisk na državo, da bi ta organizirala javne socialne ustanove, ki bi sistematično zagotavljale pomoč tistim, ki jo potrebujejo. Vloga ženskih društev bi se v primeru ustanovitve takšnih ustanov omejila na to, da bi na te ustanove posredovale informacije in jih nadzorovale v njihovem delu. Posameznice, povezane v društva, naj bi tako s kolektivno akcijo delovale v korist precej večje skupnosti, namesto da so pomagale skromnemu številu socialno ogroženih ljudi. Organizirano in skupno delovanje ženskih društev bi lahko izvajalo moralen in odgovoren nadzor nad porabo denarja za socialne namene, odkrivalo socialne probleme in posredovalo povratne informacije državi, ki bi bila odgovorna za neposredno pomoč.

Sodobno socialno delo naj bi temeljilo na dobro premišljenemu načrtu o nosilcu socialnega dela, skrbni pripravi vseh »pomožnih organov« in »oplemenitvi metod«. Socialno delo naj torej ne bi olajšalo »bede le za trenutek«, ampak naj bi jo skušalo preprečiti, predvsem pa ne bi čakalo, da se oseba v stiski sama obrne na institucije, pač pa naj bi angažirane profesionalke tiste, ki so potrebni pomoči, poiskale same. Zasebne in javne ustanove naj bi harmonično sodelovale in svoje delovanje prilagajale lokalnim razmeram in tudi tako reformirale obstoječo socialno politiko (Štebi, 1926). V referatu *O saradnji društava*, ki ga je imela na letnem kongresu NŽZ leta 1929, je še bolj poudarila vlogo društev kot posrednika med ljudmi in oblastjo s ciljem izboljšanja življenja v državi (Štebi, 1929, str. 18).

Alojzija Štebi in druge feministke so težile k preobrazbi socialne politike in opozarjale na dolžnost države pri skrbi za ljudi. Kongresi Jugoslovanskega ženskega saveza so tudi v tridesetih letih opozarjali, da se morajo

zasebne in javne ustanove, ki se ukvarjajo s socialno politiko, povezati in sodelovati zlasti pri razvoju socialno-higijenskih institucij (Štebi, 1933, str. 67).

Stališče države Kraljevine SHS je bilo na začetku dvajsetih let precej drugačno od stališč Alojzije Štebi: socialno politiko je razumela kot utelešenje treh dejavnikov, države, občin in zasebnih ustanov, in zgolj tam, kjer ni zasebnih ustanov, naj bi država ustanavljala lastne institucije. V pisanju predhodnika Alojzije Štebi na Oddelku za socialno skrbstvo, Franca Goršiča, se tako kaže, da država kakšne velike aktivne vloge zase ni predvidevala. Država naj bi zelo spodbujala predvsem zasebno pobudo (Goršič, 1921, str. 15, 51). Temu je Štebi nasprotovala, saj je stvari videla drugače; država in lokalne skupnosti naj bi prevzele finančno in moralno odgovornost in zagotovile, da bo pomoč ljudem v stiski izvedena strokovno.

V tridesetih letih se je državna politika precej spremenila in socialne politike so se izboljšale (Dobaja, 2018, str. 50). Vse to je bilo tudi predmet predloga novega zakona iz leta 1936, ki je krepil nadzor nad zasebnimi ustanovami, saj naj bi te še vse prepogosto delovale »po svoje«, in jih odločneje podredil državnemu nadzoru (Živanović, 1936, str. 46).

Pri tem se pojavlja vprašanje, koliko je na spremenjeno stališče države vplivalo žensko gibanje in akterke v njegovem okviru, ki so se ukvarjale s socialnim vprašanjem. Ob koncu tridesetih let lahko najdemo poleg vse bolj strnjenega povezovanja ženskih društev v regionalnem okviru tudi drugo podobno povezovanje specializiranih jugoslovanskih društev. Združeno delovanje naj bi bil cilj tudi v ustanovitvi in povezovanju znotraj Unije za zaščito dece, ki je prav tako želela povezati čim več organizacij s področja sociale, ki se ukvarjajo z zaščito otrok. V svoji deklaraciji pa je to zahtevala tudi v novi zakonodaji o zaščiti otroka (Živanović, 1936, str. 46).

Ideje Alojzije Štebi o sistematičnem delu organizacij za izboljšanje in preobrazbo humanitarnega dela v socialno delo so se torej uresničevale na več področjih (ne zgolj prek NŽZ in v ženski politiki). Tu se poraja vprašanje, ali so se ideje prenašale iz socialne politike tudi na področje ženske organizacije ali obrnjeno³ in kakšno vlogo so na področju socialne politike imeli jugoslovansko žensko gibanje in njegove glavne akterke, ki so se strokovno ukvarjale z vprašanjem zaščite mater in otrok ali bile celo zaposlene na Ministrstvu za socialne zadeve in narodno zdravje.

Na primeru Cirile Pleško Štebi, snahe Alojzije Štebi, ki je bila sprva zaposlena kot sekretarka na oblastni zaščiti dece in mladine, nato na ministrstvu za socialno politiko, to lahko potrdimo. Cirila Pleško Štebi je pomagala pri vzpostavitvi posvetovalnic za matere v okviru Dečjega doma v Ljubljani (Klasič Škofljanec, 2003, str. 211). Hkrati je Dečji dom tudi primer dobrega sodelovanja ženskih društev in strokovne javnosti, saj so skupaj v društvu Dečji

3 Članica Jugoslovanske ženske zveze Zlata Pirnat je sodelovala pri Jugoslovanski uniji za zaščito dece in v tem okviru kot največja problema na tem področju omenila koordinacijo med zasebnimi društvi in povezovanje z državnimi ustanovami (Selišnik in Cergol, 2016, str. 248).

in Materinski dom Kraljice Marije oblikovali program institucije, prav tako pa so sodelovali tudi pri zbiranju finančnih sredstev (*Jutro*, 1926).

Predlogi in zahteve, ki jih je Cirila Štebi Pleško pošiljala na ministrstvo (kot predstavnica ženskih društev), so bili številni, med drugim je zahtevala tudi, da Ministrstvo za socialne zadeve začne zaposlovati ženske. V *Jutrovi* rubriki »Žena v sodobnem svetu«, ki so jo večinoma pisale članice NŽS, lahko preberemo pozive, da mora biti socialno področje v celoti prepuščeno šolanim ženskam in da je za potrebe dobro delujoče socialne politike nujno ustanoviti šolo za organizirano socialno delo in vzgojo (*Jutro*, 1932a; b). Ali je naključje, da je k ustanovitvi podobne šole, za katero so se zavzemale ženske organizacije (Šole za socialne pomočnike in pomočnice), pozival tudi ban Dravske banovine od leta 1935, ostaja odprto (Dobaja, 2018, str. 73). Vsekakor kaže, da so ideje ženskih društev prodirale tudi v institucionalne mehanizme odločanja in vplivale nanje.

Predvojno ukvarjanje društev za zaščito mater je tako v delih nekaterih intelektualk daleč presegalo dobrodelno delovanje. Številne feministke so se v Jugoslaviji in tujini intenzivno ukvarjale z vprašanjem materinstva in pričakovale intervencijo države za zaščito žensk (Delap, 2007). Med ključne zahteve je tako sodila ideja, da se po potrebi obide moškega kot paternalističnega skrbnika družina, če je ta nesposoben, in se pomoč države usmeri neposredno na preostale člane družine. Na Slovenskem je te ideje zelo dobro povzel koncept materinske pokojnine, ki je leta 1932 iz tujine prodrl tudi v Jugoslavijo.

Pleško Štebijeve (1932, str. 147–150) je zahtevala sprejetje zakona, ki bi za vsako žensko z otroki, ki živi sama (vdova, nezakonska mati, ločenka), previdel dohodek, ki bi ga dodelila občina. Predlog tega zakona po norveškem vzoru sta Jugoslovanski ženski savez in Aliansa ženskih pokretov poslali na Ministrstvo za socialne zadeve in zahtevali njegov sprejem tudi v parlamentu. Naslednje leto je JŽZ ponovil zahtevo Cirile Pleško Štebi, občine so sicer že razpolagale in dodeljevale podpore, vendar kljub vsem poskusom materam, razen če so bile zavarovane, država ni samodejno nakazovala podpore. Aliansa je predlog nato nekoliko spremenila in leta 1937 zahtevala, da se uzakoni poklic gospodinje, za katerega bi ženska prejemale državno plačo (Statut žene, 1937, str. 10). JŽZ pa je prav tako zahtevala tudi sprejetje nove uredbe, po kateri bi država v primeru uslužbencev, ki so bili alkoholiki, nakazovala plačo neposredno soprogi (Arhiv Republike Slovenije, Kraljevska banska uprava Dravske banovine. II. Oddelek. Fascikel 7–3, Pravni položaj žene).

S socialnim delom so seveda zelo tesno povezane tudi druge pobude, ki so poskušale urediti položaj mater in otrok. Ena izmed najbolj kontroverznih pobud tudi v kontekstu ženskega gibanja je bila ureditev položaja nezakonskih otrok. Alojzija Štebi in Vita Zupančič sta se tako že leta 1922 zavzemali za izboljšanje zakonodaje za nezakonske otroke. Tako naj bi uradnice morale dobiti draginjske doklade tudi za svoje (nezakonske) otroke. Toda predlog slovenskih ženskih društev je bil leta 1922 na zborovanju ženskih društev Jugoslavije v Ljubljani zavržen (Štebi, 1925, str. 243). Nekaterim ženskim

društvom se je predlog namreč zdel sporen, toda ljubljanska društva so aktivnosti zanj nadaljevale.⁴

Leta 1937 je predlog za izenačenje zakonskih in nezakonskih otrok postal del predlogov Alianse za oblikovanje novega enotnega jugoslovanskega civilnega prava (Statut žene, 1937). Poleg tega je denimo Alojzija Štebi že leta 1919 na srečanju NŽS v Novem Sadu zahtevala reformo občega državljankega zakonika, civilnega prava (torej izboljšanje položaja žensk v državljanškem zakoniku), da se izenačijo nazivi in višina plače uradnikov in uradnic, zaščito noseče delavke, pravico, da je ženska navzoča na sojenju, urejanje pravic hišnih pomočnic ipd. (Zgodovinski arhiv Ljubljana, b.d.). Cirila Pleško se je ukvarjala tudi s starostnim zavarovanjem mater (*Jutro*, 1935).

V tridesetih letih so postale del ženskega gibanja mlade komunistke iz Doma visokošolk. Članice Doma visokošolk so bile del različnih strokovnih skupin pri sekciji Jugoslovanskega ženskega društva (JŽZ) v Dravski banovini. Razpravljale so o členu 171, ki ni dovoljeval splava zaradi socialnih razlogov, zahtevale so dostop vseh javnih služb ženskam in splošno volilno pravico. Dom visokošolk je bil član Jugoslovanske ženske zveze od leta 1936, članice doma pa so se pridružile še Slovenskemu splošnemu ženskemu društvu, Zvezi gospodinj, Društvu akademskih izobraženih žena. Med njimi so bile najvidnejše Zlata Pirnat, Kristina Vrhovec Brenk, Marica Dekleva por. Ravnikar (pozneje članica Komisije za varstvo mater in otrok), Ada Dequal por. Krivic (Ada Dequal je po letu 1945 postala predsednica Sveta za socialno varstvo v Sloveniji). Med članicami društva zasledimo tudi Vido Tomšič in Vesno Stranič, pa tudi Zlato Pirnat por. Cognard (Muser, 1970, str. 52–58). Hkrati so nekatere med njimi sodelovale tudi z osrednjim glasilom ženskega gibanja v Ljubljani, *Ženskim svetom*. Zanj so pisale Milena Mohorič, Erna Muser, Marja Boršnik, Katja Špur (Hočevlar, 1969, str. 143).

3. Nove ideje in novi kadri? Ustanovitev Ministrstva za socialno politiko leta 1945

Ministrstvo za socialno politiko Narodne vlade Slovenije je bilo ustanovljeno 5. 5. 1945, na njegovo področje delovanja naj bi sodile te naloge: socialno skrbstvo za vse sloje delovnega ljudstva, zaščita socialno ogroženih slojev, posebej invalidov in drugih žrtev prve in druge svetovne vojne, zaščita mater, otrok in mladine, skrb za izseljence in repatriacijo vojnih ujetnikov, konfinirancev,⁵ internirancev, pregnancev in nadzor nad izvajanjem socialnega zavarovanja in ureditvijo delovnih razmer.

Ministrstvo je imelo ob koncu leta 1945 te oddelke in odseke: Splošni oddelek, Oddelek za splošno socialno skrbstvo, Oddelek za ureditev delovnih razmer in socialno zavarovanje, Oddelek za zaščito mater, otrok in mladine,

4 Cirila Pleško je tako izvajala predavanja o tem.

5 Tisti, ki prisilno bivajo v določenem kraju, npr. politični nasprotniki v času italijanskega fašizma. Več o slovenskih konfinirancih v Kacin-Wohinz in Verginella (2008).

Invalidski oddelek in Oddelek za repatriacijo. Ministrstvo se je ob reorganizaciji vlade 6. 3. 1946 preimenovalo v Ministrstvo za socialno skrbstvo Ljudske republike Slovenije, vendar ni spremenilo področja dela, strukture in pristojnosti. Leta 1947 je bilo ustanovljenih še več mladinskih in invalidskih domov, ki so skrbeli za vzgojo in delo mladine.

Področje delovanja ministrstva je torej pokrivalo teme, ki so jih pred vojno zelo angažirano obravnavale članice ženskih društev. Vodilni kader na omenjenem ministrstvu je leta 1947 sestavljalo 41 oseb, od tega približno polovica žensk. Ženski kader je prevladoval predvsem na Oddelku za zaščito mater, otrok in mladine, med vsemi trinajstimi zaposlenimi na tem posebnem oddelku je bilo namreč kar sedem žensk.

Z vidika ugotavljanja kontinuitete in prenosa idej je pomembno, da je bilo 13 (torej več kot polovica) žensk, ki so leta 1947 delale na vodstvenih položajih na Ministrstvu za socialno skrbstvo, rojenih pred letom 1919. Med vsemi vodilnimi ženskami samo tri niso bile aktivistke OF ali partizanke. Za večino zaposlenih vodilnih žensk na ministrstvu, rojenih pred letom 1919 in po njem, je bila ta vodilna služba prva služba v življenju (osem, za štiri ni podatka, pet se jih je preselilo iz zasebnega sektorja). Med tistimi, ki so bile rojene pred letom 1919, je bila v štirih primerih to prva služba, pet se jih je v državno službo preselilo iz zasebnega sektorja. Samo štiri med omenjenimi trinajstimi so že pred tem delale v državni službi (Cita Lovrenčič, Marica Trampuž in Draga Tomac kot vodja doma na Vranskem, Milena Mohorič pa j nekaj let delala kot profesorica). Marsikdo je na Ministrstvo za socialno politiko prišel po zaslugi svojega humanitarnega dela v KPJ oziroma v vojnem času. Poleg Ane Ziherl, ki je vodila delo z ilegalčki in je bila pred vojno članica Rdeče pomoči, bi lahko povezavo ugotovili še za njeno glavno pomočnico Sodja Minko in za Marijano Draksler v Rdeči pomoči ali za Toneta Tomana (Krivic, 2004, str. 339).

Na prvi pogled se zdi, da kontinuitete med akterkami v ženskem gibanju in novimi akterkami oblikovalk socialne politike ni. Toda v liku pediatrinje Anče Konvalinko Tavčar jo lahko opazimo, bila je med ustanoviteljicami Zavoda za zdravstveno zaščito mater in dece v medvojnem obdobju in ga je tudi vodila. Med drugo svetovno vojno je skrbela za ilegalčke in po njej predavala medicinskim sestram, pediatrom, napisala je številne strokovne in poljudne članke ter knjižico *Zdrav dojenček – srečna mati*. Bila je pobudnica gradnje tudi t. i. novega dečjega doma na Vrazovem trgu (Kržišnik, 2014, str. 244).

Podobne primere bi lahko našli tudi drugod po Jugoslaviji. Maša Živanovič, znana pediatrinja iz Sarajeva, je v številnih člankih pred vojno pisala prav o zaščiti mater, otrok, higieni in zdravstveni vzgoji, delo je po drugi svetovni vojni nadaljevala v okviru AFŽ. Tudi Alojzija Štebi se je po drugi svetovni vojni ponovno zaposlila na Ministrstvu za socialne zadeve, in sicer kot referentka za partizanske sirote, pozneje je bila premeščena na Ministrstvo za delo (Arhiv Republike Slovenije, Zbirka spominskega gradiva o delavskem gibanju, Dopis 31. 12. 1945).

Kontinuiteta je najočitnejša pri novih kadrih, ki so se z udeležbo v ženskih društvih v medvojnem obdobju seznanili z modernimi idejami o socialnem

varstvu. Tako je Angela Vode po nareku partije delovala v Jugoslovanski ženski zvezi, predvojne komunistke Poldka Kos, Milena Mohorič in Štefka Zbašnik v Zvezi delavskih žena in deklet, v Zvezi gospodinjskih pomočnic Vida Tomšič, v Zvezi kmetijskih fantov in deklet Mira Tomšič por. Svetina (Arhiv Republike Slovenije, Zbirka spominskega gradiva o delavskem gibanju, Historiat dela med ženami, škatla 12). V JŽZ je tajniška opravila prevzela komunistka Erna Muser, pozneje se je zaposlila na Ministrstvu za izobraževanje, v svojem povojnem publicističnem delu pa se je ukvarjala predvsem z vprašanjem ženske enakopravnosti.

V JŽZ naj bi komunistična agenda padla na zelo plodna tla, zato društvo ni ušlo očitkom, da je pod vplivom komunistov (Republiški sekretariat za notranje zadeve Socialistične republike Slovenije, Procesi: Nagode in soobtoženi, škatla 576, Angela Vode). Prav v Komisiji za zaščito dece in mladine je namreč sodelovalo veliko članic Doma visokošolk, ki je bil sedež ilegalnega dela komunistk, formalno pa je bil Dom visokošolk vključen tudi v JŽZ (prav tam). Komunistična partija Jugoslavije je delovala tudi v Ženskem pokretu in Društvu akademsko izobraženih žena (Fond Erne Muser, b.d., mapa 33).

Z udeležbo v ženskih društvih je tako gotovo potekala politična socializacija, ki je vključevala spoznavanje diskurzov, in je obsegala tudi identitetne oznake in politična stališča. S polformalnim in formalnim druženjem v društvih se je oblikovalo »politično sebstvo«, saj so akterke tudi nezavedno razvijale svoja politična stališča in prevzemale ideje tedanjega feminističnega gibanja. Toda hkrati je razmerje med feminističnimi cilji in »pravim razumevanjem komunizma« povzročalo med komunistkami nenehne razprave in sprožalo vprašanja o tem, koliko so »s feminizmom inficirane partijske intelektualke« (Fond Erne Muser, b.d., mapa 45, Pismo Poldki Kos, 14. 2. 1941). Tudi v povojnem obdobju so nekatere med njimi brez težav denimo priznale, da so jim bile vodilne predvojne feministke zgled. Erna Muser je na primer Vidi Tomšič glede Angele Vode zapisala:

In še »pod črto«: končno je bila tudi tvoja in moja vzornica, a vzorniki in vzornice imajo to slabo lastnost, da človeka prej ali slej razočarajo in se prekucnejo z oltarja, na katerega smo jih postavili. (Fond Erne Muser, b.d., mapa 48, Pismo Vidi Tomšič, 20. 3. 1970)

Kontinuiteti seveda lahko sledimo tudi v idejah. Po drugi svetovni vojni je Federativna ljudska republika Jugoslavija⁶ uvedla nekatere zakonodajno-institucionalne spremembe, ki so jih že pred vojno zagovarjali žensko gibanje in nekatere vidne posameznice. Posebej odločni so bili v takojšnjih povojnih letih ukrepi, povezani z zaščito mater in otrok, ki so imeli za enega od ciljev ženskam pomagati pri usklajevanju plačanega dela in materinstva. Posebej pomembna je bila tudi skrb za vojne vdove in sirote.

6 Tako se je država imenovala od leta 1945 do leta 1963, ko se je preimenovala v Socialistično federativno republiko Jugoslavijo (SFRJ).

Po mnenju nekaterih zgodovinarok in zgodovinarjev so bile v ozadju teh sprememb poleg zavezanosti države emancipaciji žensk tudi odkrite pronatalistične težnje, ki jih je motiviralo več dejavnikov (Bogdan, 2019). Po eni strani so državni pronatalizem spodbujale posebne poveljne razmere, težnja, da se nadomesti vojne demografske izgube. Državni pronatalizem je moč opaziti v številnih poveljnih tranzicijah. Podobne zakonodajne predloge je po prvi svetovni vojni zagovarjala in delno uresničila Kraljevina Srbov, Hrvatov in Slovencev, zasledimo jih v zahodnih državah po obeh vojnah in tudi po vojni v Bosni in Hercegovini v devetdesetih letih.

Hkrati je pronatalizem, kakor se je oblikoval po letu 1945 v poveljni Jugoslaviji, tudi posnemanje takratnega sovjetskega modela. Sovjetski model pronatalizma je v Jugoslaviji odločno vztrajal, kakor so pokazale raziskave, do spora z Informburojem. Potem ko se je jugoslovanska država oddaljila od Sovjetske zveze in se podala na »tretjo pot«, se je preoblikovala tudi njena demografska politika. Pronatalistične težnje so nekoliko popustile, začela se je liberalizacija na področju reproduktivnih pravic. Na ta preobrat so vplivale tudi politike, ki so jih zagovarjale takratne vidne političarke, npr. Vida Tomšič, ki se je odločno zavzela za uvajanje kontracepcijskih sredstev. (Bogdan, 2019; Vehar, 2021)

Kmalu po letu 1945 so bili sprejeti tudi zakoni, ki so izenačili položaj nezakonskega in zakonskega otroka, enake pravice žensk in moških do otrok, pravica neporočenih uradnic do družinske podpore, možnost razveze, volilna pravica žensk. Večinoma gre za zahteve, ki so se pojavile v medvojnem obdobju in so bile končno le sprejete. V ta kontekst denimo sodi tudi pravica do delne liberalizacije splava, za katero so se nekatera ljubljanska ženska društva zavzela že na začetku tridesetih let.

4. Poveljno delovanje organiziranih žensk na področju dobrodelnosti in socialnega varstva

Pri prepoznavanju kontinuitete s predvojnimi obdobjem ne gre zanemariti, da je po letu 1945 meja med državno vodeno in financirano socialno dejavnostjo in prostovoljnim, dobrodelnim angažmajem ostajala izrazito zabrisana. Hkrati so tako kot pred vojno v tem pogledu pomembno vlogo imele organizirane ženske, povezane v Antifašistično fronto žensk.

Po letu 1945 so bila vsa predvojna ženska društva razpuščena, delovala pa je Antifašistična fronta žensk (v nadaljevanju AFŽ). O možnostih avtonomnega delovanja AFŽ v odnosu do državnega aparata imajo zgodovinarji in zgodovinarke različna stališča. Nekateri jo pojmujejo kot izvrševalko partijske agende (Batinić, 2017; Funk, 2017), drugi pa poudarjajo, da so ženske, združene v AFŽ, vendarle imele možnost avtonomnega delovanja (Bonfiglioli, 2017). Vsekakor je partija Antifašistični fronti žensk naložila pomembne naloge v kontekstu poveljne obnove, in to zlasti na socialnem področju.

Po navodilih, predstavljenih leta 1945 na prvem kongresu te organizacije, naj bi AFŽ delovala zlasti na štirih oseh povojne obnove: pri konsolidaciji oblasti, skrbi za matere in otroke, konsolidiranju bratstva in enotnosti ter rekonstrukciji državne civilne infrastrukture. Lokalne aktivistke so imele pomembno vlogo pri ustanavljanju sirotišnic, otroških kuhinj, imunizacijskih postaj ipd. (Bogdan, 2019; Rožman, 2011; Vehar, 2021).

Kakor ugotavlja Darja Zaviršek (2006, str. 18), lahko na organizacijski ravni

organizacijo AFŽ primerjamo z organizacijo Ženotdel, ženskim odsekom komunistične partije (s številnimi izpostavami), ki je bila ustanovljena leta 1919 s ciljem razširjanja idej komunistične partije.

Prav tako kot AFŽ-jevke so tudi ženske v Ženotdelu

organizirale izobraževalne tečaje, skrb za otroke, kolektivna srečanja žensk, organizirale so skrb za sirote, razdeljevale hrano, skrbele za bivanjske razmere ljudi in izvajale promocijo javnega zdravja in higiene. (Prav tam)

O prispevku Antifašistične fronte žensk na socialnem področju v prvih povojnih letih sta pisala tudi Jure Gombač (1998) in Mateja Jeraj (2005). Pokazala sta, da je bil zasebni angažma tik po vojni ključen pri reševanju socialnih vprašanj. Obstajala so

pričakovanja, da bo v bodoči svobodni Sloveniji narodna oblast z lahkoto iz javnih sredstev skrbela za vse nepreskrbljene zavedne Slovence. Ukinjene so bile cerkvene in laične dobrodne ustanove, skrb za reševanje socialnih vprašanj je prevzela država. (Jeraj, 2005, str. 178)

Toda takoj po vojni zaradi gospodarskih razlogov in vsesplošnega pomanjkanja strokovno usposobljenega kadra to ni bilo uresničljivo, zato je poleg drugih množičnih organizacij pomagala tudi AFŽ, ki naj bi bila za takšno delo posebej poklicana, saj naj bi bile ženske v skladu z idejo »socialnem materinstvu« kot matere naravno zavezane skrbstvenemu delu. Sam koncept je sicer že pred vojno razvila in o njem pisala Alojzija Štebi. Podobno so v svojih besedilih in govorih poudarjali po letu 1945 tudi novi nosilci oblasti, med drugim tudi tedanja ministrica za socialno politiko Vida Tomšič. (Jeraj, 2005; Gombač, 1998)

Takoj po vojni je AFŽ pri reševanju socialnega vprašanja sodelovala predvsem s pomočjo nabiralnih akcij. Te so zaradi boljšega nadzora že leta 1946 potekale strogo pod okriljem t. i. uprave Socialnega fonda OF (Jeraj, 2005). Pomembno je npr. prispevala že leta 1945 k nabiralni akciji z naslovom »Noben otrok v Jugoslaviji ne sme biti nepreskrbljen« (*Ljudska pravica*, 1945) in s posebnimi vsakoletnimi prizadevanji v okviru »Tedna matere in otroka«. Leta 1946 je Ministrstvo za socialno skrbstvo dalo tudi pobudo za ustanovitve t. i. patronatov. Delovali so tako, da je ena ali več množičnih organizacij z materialnimi sredstvi ali prostovoljnim delom pomagala kateri od socialnih ustanov, npr. otroškim domovom.

Tako je AFŽ že leta 1946 delovala kot patron 34 domovom in internatom, leta 1947 je imela 37 patronatov in leta 1948 že 57 (Arhiv Republike Slovenije, Glavni odbor Antifašistične fronte žena Slovenije, t.e. 7). Po letu 1947 se je pomen pridobivanja denarnih prispevkov sicer zmanjšal, pomembnejša je postala pomoč AFŽ pri organiziranju in delu socialnih ustanov in mladinskih domov ter posvetovalnic (Jeraj, 2005). Manj uspešno je AFŽ (skupaj z drugimi množičnimi organizacijami) v Sloveniji gradila tudi jasli. Te so ob povečevanju ženske delovne sile postajale vse pomembnejše (Arhiv Republike Slovenije, Glavni odbor Antifašistične fronte žena Slovenije, t.e. 7). Članice AFŽ so organizirale tudi mrežo obiskovalk, ki so nadzorovale rejnike (Jeraj, 2005; Zaviršek, 2005; 2006).⁷

A zaradi političnih in planskih zahtev takratne oblasti, ki pogosto niso ustrezale realnim potrebam, je navdušenje nad prostovoljnim dobrodelnim delom med članicami AFŽ zamiralo (Gombač, 1998; Jeraj, 2005). Hkrati je sólo vodstvo AFŽ, najverjetneje po nareku partije, začelo poudarjati, da mora biti glavna naloga organizacije »politična vzgoja« in da nalog, kot je »socialno-skrbstveno delo« ali »prosvetno delo ne gre razvijati predaleč« (Arhiv Republike Slovenije, Glavni odbor Antifašistične fronte žena Slovenije, t.e. 7).

Do leta 1948 se je ženska organizacija tako »prenehala ukvarjati s splošnimi socialnimi vprašanji in se osredotočila zgolj na vprašanje materinstva« (Jeraj, 2005, str. 184–185), torej predvsem na skrb za otroke, zlasti sirote. Hkrati so se prostovoljne dejavnosti Antifašistične fronte žensk začele umikati tudi zato, ker je vse več nalog na področju socialnega varstva začela prevzemati država. To delo na področju socialnega varstva je posrkalo tudi nekatere članice Antifašistične fronte žensk, kot je že leta 1945 napovedovala in upala Vida Tomšič (1945):

Naš cilj je, da preko naše organizacije mobiliziramo in aktiviramo žene, ki bi po kratkih strokovnih kurzih lahko delale v raznovrstnih ustanovah socialnega skrbstva.

Veliko vidnih predstavnic AFŽ je, poleg že večkrat omenjene Vide Tomšič, začelo zelo hitro delati pod okriljem Ministrstva za socialno skrbstvo,⁸ tudi na najvišjih položajih.

Dana Kozak, ki je delovala kot članica glavnega odbora AFŽ, je bila v letih po vojni hkrati zaposlena kot načelnica Kontrolnega oddelka omenjenega ministrstva. Podobno velja za Ano Zihlerl, ki je delovala kot članica glavnega odbora AFŽ in hkrati kot načelnica Oddelka za skrbništvo na ministrstvu.

7 Vloga t. i. terenskih obiskovalk, ki so se ponekod imenovala tudi terenske socialne delavke ali poverjenice, je bila nekoliko ambivalentna, saj je pri njihovem obiskovanju družin ob socialni pomoči šlo tudi za preverjanje politične lojalnosti. Več o tem v Zaviršek (2005).

8 Prehod prej dobrodelno dejavnih AFŽ-jev v plačano delo znotraj socialnega varstva kljub temu ni bil povsem samoumeven ali v očeh državne oblasti zaželen. Ko je leta 1955 ustanovljena Šola za socialno delo, ki je potem profesionalno usposabljala kader za socialno delo, je bilo v prvih letih slušateljic manj kot slušateljev. Za omenjene »terenske obiskovalke« oziroma poverjenice je bil študij socialnega dela bolj zaprt, kot bi bilo pričakovati glede na njihove predhodne izkušnje. Več o tem v Zaviršek (2005; 2006).

Cita (Lovrenčič) Bole in Marjana Draksler sta ob funkciji znotraj AFŽ prav tako delali na Ministrstvu za socialno skrbstvo. Prva je vodila Odsek za zaprto zaščito, torej za institucionalno oskrbo, druga je bila referent za domove, obe na Oddelku za mladinsko skrbstvo.

Poleg naštetih so vidne položaje v socialnem varstvu imele npr. še Krista Šuler, Milena Mohorič in Nika Taufer (por. Arko), ki je bila s svojo sestro Vido pred vojno tudi članica Doma visokošolk, vse so bile tudi aktivne v AFŽ Ljubljana (Arhiv Republike Slovenije, Glavni odbor Antifašistične fronte žena Slovenije, t.e. 7). Nika Taufer (por. Arko) je pozneje postala urednica *Naše žene* (1949–50), direktorica Sveta za zdravstvo in socialno politiko LRS, pomagala je ustanoviti Šolo za socialno delo v Ljubljani (1955) in na njej tudi predavala družinsko pravo (Zaviršek, 2006).

Nekatere posameznice, ki so tik po vojni profesionalno delovale znotraj socialnega varstva, so svoja razmišljanja občasno objavljale tudi v *Naši ženi*, glasilu AFŽ ali na drugih mestih. Njihovi članki so se osredotočali izrazito na napredek, ki naj bi ga na področju socialne in zdravstvene zaščite (mater in otrok) uspelo narediti novi državi, in so v tem pogledu poudarjale prelom s predvojnim obdobjem. Vida Tomšič (1945, str. 95) je tako opisovala prednosti nove socialne politike v primerjavi s predvojnim dobrodelnim delovanjem:

Na polju socialne politike (...) moramo mi žene razviti največjo aktivnost, tako posamezno, kakor v svoji antifašistični organizaciji. Tudi v stari Jugoslaviji je obstajalo socialni skrbstvo, obstajala so razna humanitarna društva. Nočem vam govoriti o tem, kako je vse delo na tem polju v stari Jugoslaviji ostajalo na papirju, kako so ga izkoriščali razni vladajoči režimi v svoje namene in kako privatna iniciativa posameznih humanitarnih društev kljub dobri volji posameznikov ni mogla zajeti vsega in je na ta način morala vnašati in je vnašala še več zmede. Že pri onih, ki so podporo prejemali.

V nadaljevanju je Vida Tomšič dodala, da je nova socialna politika nove Jugoslavije prelom s sistemom milosti in dobrotništva kot osnove socialne politike (Tomšič, 1945).

Milena Mohorič, ki je bila do leta 1947 načelnica Oddelka za mladinsko skrbstvo, je v članku z zgovornim naslovom *Naši uspehi pri zaščiti matere in otroka* poudarjala prednosti, ki naj bi jih na tem področju zagotavljala nova jugoslovanska ustava iz leta 1946. Nato je napredek v Sloveniji po letu 1945 vzporejala z domnevno katastrofalnimi razmerami v »zapadnem svetu« in seveda v stari Jugoslaviji. Zanimivo je, da se v svoji oceni o predvojni zdravstveni in socialni zaščiti mater in otrok ni spomnila na prispevek ženskih društev, čeprav je tudi sama delovala tedaj v tej smeri znotraj JZŽ. Po njenem mnenju naj bi zdravstveno zaščito mater in otrok v stari Jugoslaviji vodili izključno zdravniki s pomočjo klera, ki naj bi se s takšnim delom tudi denarno okoriščali.

Socialno-pravno zaščito sirot naj bi tedaj vodilo sodišče, higiensko zaščito pa Higienski zavod, ki kljub naporu tamkajšnjih strokovnjakov, npr. Bojana Pirca, ni bil pretirano uspešen zaradi preskromnih finančnih sredstev.

Ljudska skupščina LRS po letu 1945 naj bi takšnemu delu priskrbela občutno večja finančna sredstva. Po mnenju Milene Mohorič (1948) naj bi v povojnem obdobju pomenila prednost zlasti dva posega oblasti: namesto sodišč so zdaj socialno zaščito prevzeli t. i. okrajni ljudski odbori, torej organi državne oblasti v okraju, kjer so se s tem področjem ukvarjali mladinski referenti.

Na krajevnem Ljudskem odboru je (bil) postavljen operativni organ prostovoljne socialne službe, obiskovalka, ki ima dovolj pooblastil, da lahko uspešno vrši svoje delo. Poleg tega je bil ustanovljen množični kontrolni organ, Socialno-zdravstveni svet. Obiskovalk je bilo v letu 1948 že 1765, medtem ko je bilo socialno-zdravstvenih svetov 1124, obe instituciji naj bi pričali o tem, da je ta povsem na novo organizirana socialna služba segla do osnovne edinice, do kraja. Bodoča naloga je, še bolj utrditi obiskovalki položaj, jo nadalje usposobiti za odgovorno delo, ki ga vrši, in ji predvsem nuditi tudi priznanje.

Po sporu z Informbirojem leta 1948 se je na področju zaščite otrok začel kazati tudi premik k tesnejšemu povezovanju v nove mednarodne mreže. Pri tem so imele pomembno vlogo organizirane ženske, podobno kot pred vojno. Pomemben je bil denimo prispevek AFŽ pri aktivnostih Mednarodnega dečjega fonda. Ta sklad, pozneje bolj znan s kratico UNICEF, je OZN ustanovila leta 1946. Jugoslavija je v prvih letih prispevala sredstva v ta sklad, a je sredstva iz njega tudi prejemala. Toda pri razdeljevanju pomoči so se pogosto pojavljale težave. Kakor je pisala tudi *Naša žena*, naj bi nekateri pomoč Mednarodnega dečjega fonda napačno razumeli kot miloščino kapitalističnih ZDA, čeprav je šlo v resnici za pobudo OZN. Poleg tega je zaradi napačne logistike pomoč, po navadi v obliki živil, ostajala neporabljena. Po sporu z Informbirojem se je naklonjenost javnosti takšni obliki pomoči, ki ji je Sovjetska zveza nasprotovala, v Jugoslaviji povečala. K popularizaciji in smotrni porabi sredstev Mednarodnega dečjega fonda v Sloveniji naj bi, kakor je pisala *Naša žena* (1951), pomembno pripomogla prav AFŽ, posebej njena ljubljanska sekcija.

V kontekstu mednarodnih pobud za zaščito otrok velja poleg Mednarodnega dečjega fonda takoj po vojni omeniti tudi z njim povezano Mednarodno unijo za zaščito otrok, ki je nastala leta 1946 ob združitvi Mednarodne unije za pomoč otrokom, ustanovljene leta 1920 v Ženevi, in Mednarodne zveze za zaščito otrok, ustanovljene leta 1921 v Bruslju. Pred vojno ustanovljena Mednarodna unija za pomoč otrokom je v stari Jugoslaviji delovala v povezavi z Unijo za zaščito dece, ki sva jo že omenili kot organizacijo, pri kateri je ženska predvojna dobrodelna dejavnost imela pomembno vlogo. Posebej pomembno je, da je Mednarodna unija za zaščito otrok leta 1954 v Zagrebu organizirala mednarodni kongres za zaščito otrok. Na njem so obravnavali številna pomembna vprašanja, na primer odnos med državno zaščito otrok in družino, posebno obravnavo otrok z vojnimi travmami in otrok s posebnimi potrebami ter otrok iz enostarševskih družin. Posebej so se

ukvarjali tudi s problematiko »case work«, individualizirane metode dela, ki so jo tedaj uporabljali v socialnem delu na Zahodu, jugoslovanska oblast pa ji zaradi odmika od kolektivističnih načel/skupnostnega družbenega dela ni bila posebej naklonjena (*Naša žena*, 1954, str. 225–226).

Petdnevno konferenco, v okviru katere so sodelovali udeleženci iz številnih držav, je odprl Tito, nato je spregovorila Branka Savić, generalna tajnica Sveta društev za socialno zaščito otrok v Jugoslaviji in članica glavnega odbora AFŽ Srbije. V naslednjih dneh so referate predstavili ugledni mednarodni strokovnjaki in strokovnjakinje, ki so delovali na področju socialne zaščite otrok, med drugimi tudi Erna Sailer (*Ljudska pravica*, 1954), vodja šole za socialno delo na Dunaju in pozneje tudi ustanoviteljica avstrijskega Komiteja za socialno delo (Anonimno, 1980, str. 650).

Poročila omenjajo tudi 20 referentk in referentov iz Slovenije. Pri tem je najverjetneje šlo za pomembne snovalce in snovalke Zveze prijateljev mladine, ki je bila ustanovljena leto pred tem (1953) in v okviru katere so, ko je vladajoča oblast istega leta AFŽ razpustila, delovale nekatere znane članice AFŽja, npr. Olga Kraigher in Helena Puhar. Manj kot tretjino širšega odbora Zveze prijateljev mladine na začetku so sestavljale ženske, večina sicer učiteljice, urednice otroških revij itd. Prva predsednica Zveze prijateljev mladine je postala Ada Krivic, ki je na področju socialnega varstva delovala že pred vojno, po osvoboditvi je bila med drugim vodja delegacije Slovenskega narodnoosvobodilnega sveta v Beogradu in predsednica Sveta za socialno varstvo v Sloveniji (Drčar Murko, 2013).

Sklep

Ob opazovanju kontinuitete med obema obdobjema se tako kaže prenos idej in ljudi, ki so v novem političnem sistemu ustvarjali novo državo tudi s predvojnimi zamislimi in strokovnimi kadri. Navsezadnje je bil model zaposlitve žensk na Ministrstvu za socialno politiko, ki ga je udejanjila povojna oblast, razvit že v stari Jugoslaviji. Hkrati se ob opazovanju tega fenomena razodevajo mehanizmi pozabe, saj je povojna oblast namreč že takoj po vojni hotela vzpostaviti ostro ločnico v odnosu do predvojnega časa. Pozaba je tako žensko delo za reformo socialnega sistema spet potiskala med dobrodelnost in akterke feminističnega gibanja na Slovenskem spet v sfero zasebnega oziroma primernih spolnih vlog, s tem pa jim odrekala moč in delovanje ter prikrila njihove uspehe.

Izšle so številne brošure, ki so opozarjale, kaj novega je oblast uvedla, npr. v slovenščino prevedena knjižica Ane Prokop Kulenović *Ženska enakopravnost, zakon in družina* (1946), ki je že v naslovu opozorila, da so bile ženske v stari države brezpravne in nezaščitene (Prokop Kulenović, 1946, str. 1). Kot dokaz o prelomu s starimi časi je bilo napisanih veliko trditev, med drugim tudi, da sta bila v nekdanji Jugoslaviji družina in zakon osebna stvar posameznika, čeprav se je govorilo, da sta pod zaščito države, država pa naj ne bi nič

storila tudi za zaščito otrok (Prokop Kulenović, 1946, str. 5). Podobne članke zasledimo tudi v paradnem časopisu AFŽ, *Naši ženi*. Vida Tomšič (1945, str. 94) je na prvem kongresu AFŽ Jugoslavije leta 1945 ugotavljala:

V mnogih pokrajinah naše predvojne Jugoslavije so ljudje stanovali slabše kot živina, naše matere so rodile svoje otroke na gnojiščih brez vsake pomoči. Ni bilo ne materinskih domov, niti babic. Vse lepe besede in zakoni o zaščiti matere, posebno matere delavke, o njenih pravicah, o dečjih domovih, so ostajale na papirju.

Članki iz *Naše žene* so pozivali AFŽ, največjo prostovoljno žensko organizacijo, naj načrtno in sistematično organizira preskrbo otroških domov in bolnišnic (Kovačič, 1945, str. 24) in hkrati tudi opozarjali, da je AFŽ prerasla dobrodelno organizacijo in postala politična organizacija (Puhar, 1945, str. 61). Za vsemi temi formulacijami se skrivajo podobne ideje kot pred vojno, do neke mere pa so tudi *Našo ženo* soustvarjale iste akterke, ki bi jih pred vojno lahko srečali v JŽZ, npr. Erna Muser, Zima Vrščaj Holy, torej ženske, ki jih je preprosto zanimalo vprašanje diskriminacije žensk. Novi oblastniki so si torej želeli ideološki in dejanski prelom, toda modelov preteklosti tudi na področju razvoja socialne politike, enakopravnosti žensk in razvoja socialnega dela niso mogli obiti.

Viri

Arhiv Republike Slovenije

Arhiv Republike Slovenije, Glavni odbor Antifašistične fronte žena Slovenije, t.e. 7.

Arhiv Republike Slovenije, Zbirka spominskega gradiva o delavskem gibanju, Historiat dela med ženami, škatla 12.

Arhiv Republike Slovenije, Zbirka spominskega gradiva o delavskem gibanju, Upravno sodišče za Slovenijo.

Arhiv Republike Slovenije, Zbirka spominskega gradiva o delavskem gibanju, Dopis 31. 12. 1945.

Arhiv Republike Slovenije, Kraljevska banska uprava Dravske banovine. II. Oddelek. Fascikel 7-3, Pravni položaj žene.

Anonimno (1980). Sailer Emma, V W. Röder, & H. A. Strauss (ur.), *Biographisches Handbuch der Deutschsprachigen Emigration nach 1933*. Vol. 1: *Politics, Economy, Public Life* (630). Munich: Saur.

Batinić, J. (2017). Motherhood and the Yugoslav communist state in the revolutionary era, 1943–1953. V H. Barron, & C. Siebrecht (ur.), *Parenting and the state in Britain and Europe, c. 1870–1950* (str. 255–276). Cham: Palgrave Macmillan.

Bogdan, B. (2019). *Reproductive regulation in socialist Yugoslavia: a social and cultural history* (doktorska disertacija). Melbourne: Monash University.

Bonfiglioli, C. (2012). *Revolutionary networks: women's political and social activism in Cold War Italy and Yugoslavia (1945–1957)* (doktorska disertacija). Utrecht: Utrecht University.

- Budna Kodrič, N. (2003). (Slovensko) splošno žensko društvo. V N. Budna Kodrič, & A. Serše (ur.), *Splošno žensko društvo 1901–1945 od dobrih deklet do feministk* (str. 74–96). Ljubljana: Arhiv Republike Slovenije.
- Delap, L. (2007). *The feminist avant-garde: Transatlantic encounters of the early twentieth century*. New York: Cambridge University Press.
- Dobaja, D. (2018). *Za blagor mater in otrok. Zaščita mater in otrok v letih 1919–1941*. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino.
- Drčar Murko, M. (2013). ADA DEQUAL KRIVIC – Lik prve predsednice ZPMS. V M. Strucet, & al., (ur.), *60 let za dobro otrok: 1953–2013* (str. 73–79). Ljubljana: Zveza prijateljev mladine Slovenije.
- Ferree, M., & McClurg Müller, M. (2004). »Feminism and the womens movement: a global perspective«. V D. A. Snow, S. A. Soule; H. Kriesi (ur.), *Blackwell companion to social movements* (str. 576–607). Malden, Mass: Blackwell.
- Fond Erne Muser (b.d.). NUK, Rokopisni oddelek. Ms 1432 Erna Muser.
- Funk, N. (2017). A very tangled knot: official state socialist women's organizations, women's agency and feminism in Eastern European state socialism. *European Journal of Women's Studies*, 21(4), 344–360.
- Gombač, J. (1998). *Nova ideja socialnega skrbstva v Sloveniji med leti 1944 in 1950* (diplomsko delo). Ljubljana: Filozofska fakulteta.
- Goršič, F. (1921). *Socialna zaščita dece in mladine*. Ljubljana: Tiskovna zadruga.
- Grubacki, I., & Selišnik, I. (2022). The National Women's Alliance in Interwar Yugoslavia: between the feminist reform and institutional social politics. *Women's History Review's*. Pridobljeno 19. 12. 2022 s <https://www.tandfonline.com/doi/pdf/10.1080/09612025.2022.2100569?needAccess=true>
- Hočevar, P. (1969). *Pot se vije*. Trst: Založništvo tržaškega tiska.
- Jeraj, M. (2003). Minka Govekar. V N. Budna Kodrič, & A. Serše (ur.), *Splošno žensko društvo 1901–1945 od dobrih deklet do feministk* (str. 144–154). Ljubljana: Arhiv Republike Slovenije.
- Jeraj, M. (2005). *Slovenke na prehodu v socializem: vloga in položaj v Sloveniji 1945–1953*. Ljubljana: Arhiv republike Slovenije.
- Jutro* (1926). Dečji in materinski dom kraljice Marije v Ljubljani, 21. 3. 1926, 3.
- Jutro* (1932a). Potreba po socialni vzgoji I, 14. 3. 1932, 6.
- Jutro* (1932b). Potreba po socialni vzgoji II, 21. 3. 1932, 6.
- Jutro* (1935). Zbor dravske sekcije Jugoslovanske ženske zveze, 16. 5. 1935, 4.
- Kacin-Wohinz, M., & Verginella, M. (2008). *Primorski upor fašizmu: 1920–1941*. Ljubljana: Društvo Slovenska matica.
- Klasinc Škofljanec, A. (2003). Cirila Štebi Pleško. V N. Budna Kodrič, & A. Serše (ur.), *Splošno žensko društvo 1901–1945 od dobrih deklet do feministk* (str. 210–215). Ljubljana: Arhiv Republike Slovenije.
- Kovačič, O. (1945). Še ena velika naloga Antifašistične fronte žena. *Naša žena* 4(2–3), 23–24.
- Krivic, A. (2004). Skrb za ogrožene družine z otroki v Ljubljani v času od parila 1941 do maja 1945. V M. Štrajnar, idr. (ur.), *Ilegalčki II*. (str. 325–347). Ljubljana: Društvo ZAK – društvo za proučevanje zgodovine, antropologije in književnosti.
- Kržišnik, C. (2014). Pediatrična klinika in katedra za pediatrijo medicinske fakultete v Ljubljani skozi čas. *Slovenski pediater* 21 (str. 3–4). Tematska številka. Pridobljeno 6. 7. 2022 s http://www.slovenskapediatrija.si/portals/0/clanki/2014/2014_3-4_21_web1.pdf

- Leskošek, V. (2006). Žensko gibanje in socialno delo. V D. Zaviršek, & V. Leskošek, *Zgodovina socialnega dela v Sloveniji: med družbenimi gibanji in političnimi sistemi* (str. 39–60). Ljubljana: Fakulteta za socialno delo.
- Ljudska pravica* (1945). Preskrba osirotelih otrok je naloga nas vseh, 19. 8. 1945, št. 101, 4.
- Ljudska pravica* (1954). Vzgoja otrok v izrednih razmerah, 2. 9. 1954, 2.
- Mohorič, M. (1948). Nekaj misli k vprašanju o vzgoji predšolskega otroka. *Naša žena*, 6(9), 18.
- Muser, E. (1970). Dom visokošolk. V S. Gerk, I. Križnar, & Š. Ravnikar Podbevšek (ur.), *Slovenke v narodnoosvobodilnem boju I.* (str. 52–58). Ljubljana: Borec.
- Pleško Štebijeve, C. (1932). Materinske penzije. *Ženski svet*, 10, 147–150.
- Naša žena* (1951). Mednarodni dečji fond pri delu, 10(1), 19–20.
- Naša žena* (1954). Ob tednu otroka, 13(8/9), 225–226.
- Primorski dnevnik* (1956). Ob smrti Lojzke Štebijeve, 15. 8. 1956, 3.
- Prokop Kulenović, A. (1946). *Ženska enakopravnost, zakon in družina*. Ljubljana: Antifašistična fronta žena Hrvatske.
- Puhar, H. (1945). Iz referata tovarišice Helene Puharjeve o politično organizacijskem delu Antifašistične fronte žena Slovenije v času od I. do II. Kongresa. *Naša žena*, 4(4–5), 61–62.
- Rožman, S. (2011). *Reproduktivne pravice žensk in širjenje polja avtonomije na primeru Slovenije*. Ljubljana: Filozofska fakulteta.
- Selišnik, I., & Cergol Paradiž, A. (2016). Delovanje žensk od karitativnosti do socialnega dela: zgodovinski pregled razvoja dobrodelnosti in začetki idej socialnega dela v letih 1850–1941 na Slovenskem. *Socialno delo*, 55(5–6), 239–251.
- Slovenski poročevalec* (1945). Splošno žensko društvo se je razšlo, 4. 8. 1945, 1.
- Statut žene (1937). *Ženski pokret*, 18(1–2), 6–15.
- Štebi, A. (1918). *Demokratizem in ženstvo*. Ljubljana: Slovenska Socijalna Matica.
- Štebi, A. (1925). Za novi smer u feminističkom pokretu. *Ženski pokret*, 5(7), 242.
- Štebi, A. (1926). O našem radu u društvima. *Ženski pokret*, 6(9/10), 392–400.
- Štebi, A. (1929). *O saradnji društava: referat održan na godišnjoj skupštini Jugoslovenskog narodnog ženskog saveza u Splitu, 8 oktobra 1929 godine*. Beograd: Narodni ženski savez.
- Štebi, A. (1933). Skupština Jugoslovenskog ženskog saveza. *Ženski pokret*, 14(6), 66–68.
- Tomšič, V. (1945). Socialno skrbstvo kot najvažnejša naloga AFŽ pri obnovi dežele. *Naša žena*, 4(4–5), 94–99.
- Vehar, M. (2021). *Spolna vzgoja v Sloveniji od spremembe družbenopolitičnega sistema po drugi svetovni vojni do konca 60. let* (doktorska disertacija). Ljubljana: Filozofska fakulteta.
- Vode, A. (2000). *Spomini in pozaba. Zbrana dela Angele Vode III.* Ljubljana: Krt.
- Zaviršek, D. (2005). »Ti jih boš naučila nekaj, ostalo bo naredil socializem!« Zgodovina socialnega dela med leti 1945 in 1961. V D. Zaviršek (ur.), *»Z diplomo mi je bilo lažje delat!«* (str. 7–45). Ljubljana: Fakulteta za socialno delo.
- Zaviršek, D. (2006). Spol in profesionalizacija socialnega dela v socializmu: primerjalna analiza / Gender and professionalization of social work in socialism. V D. Zaviršek, & V. Leskošek (ur.), *Zgodovina socialnega dela v Sloveniji: med družbenimi gibanji in političnimi sistemi* (str. 15–38). Ljubljana: Fakulteta za socialno delo.
- Zgodovinski arhiv Ljubljana (b.d.). LJU 285, škatla 7, Novi Sad.
- Živanović, M. (1936). Zaštita djece. *Ženski pokret*, 25(4–6), 41–47.

Maja Vehar

Spolnost in z njo povezana vprašanja na področju socialnega dela v prvih desetletjih socializma v Sloveniji¹

Po drugi svetovni vojni so se v Sloveniji zgodile številne spremembe na področju odnosov med spoloma in spolnosti. Med glavnimi vprašanji so bila: povečanje zdravstvene zaščite spolnega in reproduktivnega zdravja, vprašanje splava in kontracepcije ter spolna vzgoja. Poleg opisa stanja na področju spolne vzgoje in načrtovanja družine v petdesetih in šestdesetih letih 20. stoletja avtorica obravnava vlogo socialnega dela pri načrtovanju spolne vzgoje in izvajanju spolne vzgoje ter vprašanje, kako so bili socialni delavci in delavke usposobljeni za delo na področju spolne vzgoje. Na raziskovalna vprašanja odgovarja s pomočjo pregleda obstoječe literature in arhivskih virov.

Ključne besede: spolna vzgoja, reproduktivno zdravje, načrtovanje družine, socialne delavke, splav, kontracepcija.

Dr. Maja Vehar, asistentka na Oddelku za zgodovino Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani in profesorica na BIC Ljubljana, Živilski in naravovarstveni šoli, se ukvarja z raziskovanjem socialne zgodovine, predvsem zgodovine odnosov med spoloma. Kontakt: maja.vehar@ff.uni-lj.si.

Sexuality and related issues in the field of social work in the first decades of socialism in Slovenia

After the Second World War there were many changes in the field of gender relations and sexuality in Slovenia. Among the main issues were the rise of medical protection for sexual and reproductive health, the issue of abortion and contraception, and sex education. In addition to the outline of the situation in the field of sex education and family planning in the 1950s and 1960s, the author raises the question of the role of social workers in the planning of sex education and the implementation of sex education, as well as the question of how social workers were trained to work in the field of sex education. It answers the research questions with the help of a review of existing literature and a critical analysis of archival sources.

Key words: sex education, reproductive health, family planning, social workers, abortion, contraception.

Maja Vehar, PhD, assistant at the Department of History of the Faculty of Arts, University of Ljubljana, and a teacher at BIC Ljubljana, School of Food Processing and Nature Protection, is engaged in researching social history, especially the history of gender relations. Contact: maja.vehar@ff.uni-lj.si.

Uvod

Spolnost ima pomembno vlogo v življenju posameznika in tudi družbi ter je bila v zgodovini obravnavana na različne načine. Na Slovenskem je imela pred drugo svetovno vojno velik vpliv Rimokatoliška cerkev, po drugi svetovni vojni pa so se zgodile številne spremembe. Med glavnimi vprašanji so bila: zdravstvena zaščita spolnega in reproduktivnega zdravja, splav, kontracepcija in spolna vzgoja. Prizadevanja so povzročila izboljšanje zdravstvene oskrbe, institucionalizacijo porodov, postopno legalizacijo prekinitve nosečnosti,

¹ Članek je nastal v okviru projekta Materinstvo in reproduktivna politika v 19. in 20. stoletju (J6-4602), ki ga financira ARRS in vodi dr. Ana Cergol Paradiž.

uvajanje sodobnejših, zanesljivejših in humanejših metod načrtovanja rojstev ter poskusov bolj sistematične in strokovno podprte spolne vzgoje.

Pri urejanju omenjenih področij so sodelovali različni akterji oz. akterke – od predstavnikov oz. predstavnic oblasti in družbenopolitičnih organizacij do različnih strok – med njimi tudi socialnega dela. V članku bom predstavila stanje na področju spolne vzgoje in načrtovanja družine v petdesetih in šestdesetih letih 20. stoletja v Sloveniji. Zanima me vloga socialnega dela pri načrtovanju in izvajanju spolne vzgoje – tudi znotraj komisij za odobritev splava – ter usposabljanja socialnih delavcev in delavk na področju spolne vzgoje.

Na omenjena vprašanja bom poskušala odgovoriti s pomočjo pregleda obstoječe literature in arhivskih virov. Reproduktivne pravice in legalizacijo splava je preučevala Sara Rožman (2009). Z vprašanjem načrtovanja družine in spolne vzgoje v času socializma sem se ukvarjala v svoji doktorski nalogi (Vehar, 2021), temo je obravnavala tudi Irena Rožman (2012), na področju Jugoslavije pa to tematiko preučujejo Ivana Dobrivojević Tomić (2016; 2018; 2019; 2022a, b), Ivan Simić (2018) in Barbara Bogdan (2020). Zgodovino socialnega dela raziskuje Darja Zaviršek (2005, 2022), vlogo socialnih delavcev oz. delavk pri prekinitvi nosečnosti pa Sara Pistotnik (2022).

Raziskavo sem opravila na podlagi arhivskega gradiva, ki ga hrani Arhiv Republike Slovenije in pripada različnim akterjem – tako oblastnim organom na področju zdravstva, sociale in šolstva kot organizacijam, ki so se ukvarjale z vprašanji mladine, zdravstva, izobraževanja in vzgoje ter pravic žensk in delavcev. Pregledano gradivo sestavljajo zapisniki, poročila o izvajanju ukrepov, statistična poročila, učni načrti, pravni akti in korespondenca med različnimi akterji na področju spolne vzgoje. Poleg omenjenega pa vpogled v tematiko omogočajo tudi priročniki, ki so nastali v tistem času.

Izzivi na področju spolnega in reproduktivnega zdravja po drugi svetovni vojni

Po drugi svetovni vojni so se pojavljala številna vprašanja na področju spolnega in reproduktivnega zdravja. Največji izziv je bilo veliko število (nelegalnih in nestrokovnih) splavov, ki so imeli hude posledice. Poleg tega so splavi za zdravstvene ustanove pomenili velik finančni zalogaj in prostorsko obremenitev (Vehar, 2021, str. 37–47).

Kratkoročna rešitev je bila postopna legalizacija splava. Vse do začetka petdesetih let 20. stoletja je splav namreč veljal za kaznivo dejanje, za katero sta bila tako ženska kot izvajalec oz. izvajalka kaznovana. Legalni splav je bil mogoč le, če je nosečnost ogrožala materino zdravje (Rožman, 2009, str. 302–306). Od začetka petdesetih do konca sedemdesetih let so dodajali indikacije, s katerimi je bil strokovno opravljen splav z odobritvijo komisije v bolnišničnem okolju mogoč, z ustavo in zakonom pa je splav v sedemdesetih letih postal dostopen na zahtevo (Rožman, 2009, str. 316–317; Vehar, 2021).

Posledično se je smrtnost pri vseh splavih do leta 1968 občutno zmanjšala (Novak, 1970, str. 49).

Nova zakonodaja je imela za posledico povečanje števila dovoljenih splavov. Teh je bilo leta 1959 več kot 50 % vseh evidentiranih splavov, deset let pozneje pa 69 %. Na splošno se je število splavov povečevalo (Borisov, 1995, str. 238 in 376.). Leta 1955 so zaznali 5451 splavov, leta 1965 pa 15.987. Tega leta je število splavov doseglo vrhunec, nato pa se je začelo zmanjševati.² V drugih delih Jugoslavije se je število splavov še vedno povečevalo (Dobrovojević Tomić, 2016, str. 93–95; 2018, str. 130).

V Sloveniji sta k uspehu pripomogli kontracepcija in spolna vzgoja. Napredek v znanju in tehnologiji ter nazorski premik – v petdesetih letih je bila kontracepcija sprejeta kot najhumanejša oblika načrtovanja družine³ – sta pripomogla k sodobnejšim in zanesljivejšim kontracepcijskim sredstvom (kondom, diafragma, maternični vložek in hormonska kontracepcija), ki so jih izdelovala slovenska (npr. Sava, Lek in Krka) in druga jugoslovanska podjetja (npr. Ris) (Zupanič Slavec, str. 2012, str. 1–6; Vehar, 2021, str. 111–112). Pri uvajanju sodobne kontracepcije so imeli sprva pomembno vlogo zdravstveni delavci in delavke.⁴ Delo so opravljali v okviru kontracepcijskih posvetovalnic, ki so nastajale v okviru različnih zdravstvenih ustanov.⁵ Prva v Sloveniji in Jugoslaviji je bila ustanovljena znotraj ljubljanskega Centralnega ginekološkega dispanzerja leta 1955 (Borisov, 1995, str. 235), do leta 1961 pa se je število kontracepcijskih posvetovalnic v Sloveniji povečalo na 120 (Andolšek Jeras, 1961, str. 19).

Poleg drugačnega odnosa do kontracepcije so se oblikovala tudi nova načela spolne vzgoje, in sicer umestitev spolne vzgoje v okvir družbene in moralne vzgoje, strokovnost, znanstvenost, sistematičnost in sodobnost, pravočasnost in prilagojenost zrelosti vzgajanih, evalvacija in izboljševanje dela, strokovna usposobljenost vzgojnega kadra in odgovornost celotne družbe (Vehar, 2021, str. 143–164). Spolna vzgoja je obsegala biološki in moralni vidik (Žlebnik, 1961, str. 8). Posameznica oz. posameznik naj bi ponotranjil vrednote osvobodene ljubezni, enakopravnosti in humanosti ter spolnost izživiljal znotraj trajne monogamne heteroseksualne zveze. Hkrati naj bi

2 SI AS, 616, šk. 36, fl. socialna dejavnost, 1970, 07-VI-8 Planiranje družine, Gibanje za načrtovanje družine in spolna vzgoja v Sloveniji v minulih 15 letih in Akcijski program za obdobje 1970–1975, januar 1971; Lunaček, 1953, str. 108; SI AS, 2101, šk. 54, fl. 54/1877, Problematika preprečitve splava v LRS; SI AS, 2101, šk. 59, fl. 59/2057, Zapisnik seje Komisije za preprečitev splava in kontracepcijo, 15. 12. 1960.

3 SI AS, 2101, šk. 30, fl. 30/910, Zaključci sa svetovanja po pitanjima kontracepcije, uredbe o postopku za vršenje dovoljenog pobačaja i seksualnog vaspitanja, održanog u Beogradu od 7 do 9 maja 1958 god., SI AS, 537, šk. 1487, fl. 2302, Cita Bole: Pregled nad razvojem preprečitve splava v LRS do leta 1961, Informacija o spolni vzgoji, julij 1961.

4 SI AS, 2101, šk. 30, fl. 30/910, Zaključci sa svetovanja po pitanjima kontracepcije, uredbe o postopku za vršenje dovoljenog pobačaja i seksualnog vaspitanja, održanog u Beogradu od 7 do 9 maja 1958 god. Več v Vehar (2021, str. 159–160).

5 SI AS, 2101, šk. 31, fl. 31/1011, Zapisnik 4. seje Sveta za zdravstvo OLO-Koper, 14. 4. 1958; SI AS, 2101, šk. 35, fl. 35/1126, Poročilo o uvajanju kontracepcijske službe; SI AS, 2102, šk. 21, fl. 21/267, 130-1/72, Govor Zore Tomić.

spoznal anatomijo in fiziologijo svojega telesa, se zavedal naravnosti pojavov, povezanih s spolnostjo, se poučil o možnostih načrtovanja družine in nasvetih za srečno zakonsko življenje. Stroka pa se je razpisala tudi o spolnem užitku ter nevarnostih in odklonih (Vehar, 2021, str. 253–299).

Nova načela in cilji so zahtevali tudi nove oblike spolne vzgoje. Družinska vzgoja naj bi temeljila predvsem na zgledu.⁶ Starši naj bi namreč z medsebojnimi odnosi otroku pokazali, da so odnosi med spoloma topli, demokratični, spoštljivi, zaupni in vzajemni. Hkrati naj bi mu podali osnova znanja o bioloških spolnih pojavih (Žlebnik, 1961, str. 13). Strokovne informacije naj bi mladi prejeli v šoli – sprva pri posameznih predmetih (biologija, higiena⁷ in družbeno-moralna vzgoja),⁸ pozneje pa v okviru večine predmetov.

Na podlagi tega načela je bil na začetku šestdesetih let pripravljen program spolne vzgoje za osnovnošolsko raven izobraževanja. Spremljal ga je *Priročnik za spolno vzgojo in pouk v osnovni šoli* Miroslava Kališnika (1960), namenjen učiteljem in učiteljicam.⁹ Nastajali so tudi programi za spolno vzgojo v srednjih šolah.¹⁰ Načrti in programi se v praksi niso uresničili, saj spolna vzgoja v šolstvu ni našla pravega mesta.¹¹ Bolj kot v šoli je strokovno razlago o spolnosti in z njo povezanimi tematikami mladina lahko našla pri obšolskih dejavnostih, npr. v okviru tečajev za (žensko) vaško mladino, predvojaške vzgoje in šol za življenje (Vehar, 2021, str. 185–202).

Opremiti z znanjem o spolnosti pa niso želeli le mladine, ampak tudi odrasle. Vzpostavili so več oblik izobraževanja oz. vzgajanja staršev – tudi očetov (Žlebnik, 1961, str. 13). Na voljo so jim bili priložnostni tečaji in predavanja, šole za zdravje in predvsem šole za starše (Vehar, 2021, str. 205–216), ki so jih organizirale delavske univerze in Zveza prijateljev mladine Slovenije. Prva šola je bila organizirana leta 1955,¹² hitro pa so postale zelo priljubljene. Od leta 1960 jih je bilo na leto v Sloveniji od 140 do 180, udeležilo pa se jih je okoli 8000 oseb (Valentinčič, 1965, str. 89). V nekaterih letih je bilo udeležencev

6 SI AS, 616, šk. 12, fl. 1 (Ljubljana, 1960), 2 (Zdravstvena prosveta, Ljubljana, 1960), Seminar za aktiviste Rdečega križa od 29. februarja do 5. marca 1960 v Radovljici, str. (?)45.

7 SI AS, 250, šk. 44, fl. 911/44, 3141/2-1957, Podatki po vprašalni poli o zdravstveno vzgojnem delu, 15. 1. 1958. O učnem programu spolne vzgoje kot sestavnem delu učnega programa predmeta higiena pa je konec 50. let odločala posebna komisija Sekretariata za šolstvo LRS. SI AS, 2101, šk. 31, fl. 31/1024, Poročilo dispanzerja za žene za leto 1957, Murska Sobota.

8 SI AS, 249, šk. 95, fl. 2747-1954, 2747/2 - 1954, Ure družbenega in moralnega pouka v naših šolah, 9. 11. 1954.

9 SI AS, 2101, šk. 59, fl. 59/2057, Zapisnik seje Komisije za preprečitev splava in kontracepcijo, 15. 12. 1960; SI AS, 1413, Vida Tomšič, šk. 14, fl. 16, Koordinacijski odbor za načrtovanje družine Slovenije – seje in gradivo, The information on solving the problems of family planning in Yugoslavia.

10 SI AS, 2122, šk. 70, fl. VIII-2-441, »Pošiljamo vam Program za pouk spolne vzgoje na višjih šolah in na taborjenju predvojaške vzgoje, 26. 11. 1959.«; SI AS, 2122, šk. 70, fl. VIII-2-441, Predlog programa spolne vzgoje na višjih šolah, 1959.

11 SI AS, 616, šk. 15, fl. 2c (Ljubljana, 1964), Ljubljana, seminar za predavatelje zdravstvene vzgoje in socialno dejavnost, 15. in 16. oktober 1964, Seminar zdravstveno vzgojne komisije OO RK Ljubljana, 15. 10. 1964; SI AS, 2122, šk. 34, fl. III-7-177, Danica Marion in Mica Zupančič: Teze o vlogi družine pri vzgoji otrok in izobraževanju staršev, december 1967.

12 SI AS, 2122, šk. 70, fl. VIII-2-441, Izobraževanje staršev, 1959/60.

in udeleženk tudi več, leta 1961 npr. 14.200,¹³ leta 1969 pa 23.790.¹⁴ Šole so starše opremljale z informacijami o vzgoji, skrbi za zdravje otrok, odnosih med spoloma in sodobnih metodah regulacije porodov.¹⁵

Prebivalstvo je bilo deležno spolne vzgoje tudi v okviru zdravstvene obravnave. Zdravstvena prosveta je bila naloga vseh zdravstvenih delavcev in delavk, predvsem pa so zanjo v ambulantah in na terenu skrbele medicinske sestre in babice (Mojić in Novak, 1956, str. 94–95). V okviru zdravstva in priprave na porod in starševstvo so bili pomembni tudi profilaktični tečaji (prvi je bil organiziran v UKC Ljubljana leta 1955), pozneje materinski tečaji oz. šole za starše (UKC Ljubljana, 2020; Lavrič, 1967, str. 32–33; Oberstar, 2011, str. 152–154). Pomembno so prispevale tudi komisije za odobritev splava, katerih naloga je bila podučiti prosilke in tudi njihove partnerje o sodobni kontracepciji.¹⁶ Strokovno pomoč na področju spolnosti pa je od leta 1962 nekaj časa zagotavljala tudi posvetovalnica za mlade ljudi in zakonce.¹⁷

Podporo omenjenim oblikam so zagotavljali mediji – predvsem tisk. Objavili so več priročnikov o spolnosti za različne bralce in prispevke za dnevno časopisje, revije in njihove posvetovalnice ter tudi strokovne in znanstvene publikacije. Nastalo pa je tudi nekaj radijskih in televizijskih oddaj in filmov. Poleg tega so bili za informiranje pomembni tudi propagandni materiali – letaki in brošure. Nastajala pa so tudi druga učila oz. učna sredstva – modeli, flanelografi, diafilmi itd. (Vehar, 2021, str. 227–251)

Vloga socialnih delavcev in delavk pri načrtovanju in izvajanju spolne vzgoje

Na področju spolnosti, spolnega in reproduktivnega zdravja in spolne vzgoje se je torej po drugi svetovni vojni dogajalo marsikaj prelomnega. Arhivsko gradivo jasno kaže, da so spolno vzgojo načrtovali in izvajali tudi socialni delavci in delavke. Udeleževali so se različnih posvetovanj o žgočih temah na področju spolnosti na lokalni, republiški in zvezni ravni.¹⁸ Svoje predstavnike oz. predstavnice so imeli v republiških in zveznih organih ter organizacijah, ki so se ukvarjale s spolnostjo, spolno vzgojo in načrtovanjem družine. Pomembno vlogo so imeli tudi pri raziskovalnem delu. Ena izmed

13 SI AS, 2101, šk. 54, fl. 54/1877, Problematika prevencije splava v LRS.

14 SI AS, 616, šk. 36, fl. socialna dejavnost, 1970, 07-VI-8 Planiranje družine, Gibanje za načrtovanje družine in spolna vzgoja v Sloveniji v minulih 15 letih in Akcijski program za obdobje 1970–1975, januar 1971.

15 SI AS, 2101, šk. 54, fl. 54/1879, Naloge medicinskih sester v zvezi z regulacijo porodov, 1961.

16 SI AS, 2101, šk. 59, fl. 59/2057, Zapisnik seje Komisije za prevencijo splava in kontracepcijo, 15. 12. 1960.

17 SI AS, 1821, šk. 12, fl. 52, Obračuni, Obrazložitev proračuna Posvetovalnice za mlade ljudi in zakonce za leto 1965.

18 Slednje je razvidno v: Zveza prijateljev mladine idr., 1961, str. 4; SI AS, 2102, šk. 26, fl. 340, Boris Mušič. Vzroki in metode pouka spolne vzgoje v Zasavju, 8.–10, 1973; SI AS, 2122, šk. 70, fl. VII, 2, 441, Na delo komisije za probleme družine, 1959/60; SI AS, 2101, šk. 59, fl. 59/2057, Zapisnik seje Komisije za prevencijo splava in kontracepcijo, 15. 12. 1960.

raziskovalnih institucij, ki je zaposlovala tudi socialne delavce oz. delavke, je bil Inštitut za načrtovanje družine. V njem so bili odgovorni za raziskovanje sociološkega vidika kontracepcije, splava ipd. (Inštitut za načrtovanje družine, 1968, str. 5–15).

Delovali so tudi na terenu, in sicer so izvajali preventivno in kurativno dejavnost na področju spolnega in reproduktivnega zdravja, spolne vzgoje in spolnosti na sploh v skupinah ali individualno v zdravstvenih in šolskih ustanovah, delovnih organizacijah, centrih za socialno delo in oblastnih predstavništvih. Dojemali so jih namreč kot aktiviste oz. aktivistke, ki bodo širili napredne poglede o načrtovanju družine. Hkrati so imeli vsi socialni delavci in delavke nalogo, da pripomorejo k hitrejšemu razvoju mreže predzakonskih in zakonskih posvetovalnic, šol za starše in življenje, materinskih domov, regionalnih zavodov za sprejem nosečnic ipd. (Lužnik, 1975, str. 82)

Ena izmed njihovih odgovornejših vlog je bilo tudi odločanje v komisijah za odobritev splava. Potreba po vključevanju socialnega delavca oz. delavke v komisijo za odobritev splava se je pokazala v petdesetih letih. Leta 1952 je namreč izšla uredba o postopku za dovoljeno odpravo plodu, ki je v prvem trimesečju v okviru bolnišnic in ginekološke klinike dopuščala splav zaradi medicinske, pravne in medicinsko-socialne indikacije za splav.¹⁹ Medicinsko-socialna indikacija je dovoljevala prekinitev nosečnosti, če bi rojstvo otroka zaradi izjemno hudih materialnih, osebnostnih in družinskih razmer ogrozilo zdravje matere (Rožman, 2009, str. 306). O utemeljenosti indikacij so odločale dvostopenjske tričlanske zdravniške komisije,²⁰ ki so morale pri pristojnih organih preveriti, ali socialna indikacija res obstaja (Lunaček, 1953, str. 135–136).

Komisije za splav so v želji po obvarovanju prosilkega zdravja in življenja vedno pogosteje upoštevale zgolj socialne indikacije, medicinske pa so bile le dodatek (npr. slabokrvnost) (Pečaver, 1961, str. 22). Težava so bili tudi različni kriteriji, nehuman, nediskreten in birokratski postopek in povečevanje števila splavov (Pečaver, 1961, str. 23). To so poskušali odpraviti z vključevanjem socialnih delavcev in delavk (oz. patronažnih sester do izšolanja kadra) v komisije, z vzgojno vlogo komisij (širjenje kontracepcije) in upoštevanjem utemeljenih socialnih indikacij.²¹ Iz poročila za leto 1958 je razvidno, da so bili v vse komisije prve stopnje imenovani socialni delavci oz. delavke, in sicer dva diplomirana, trije laični socialni delavci oz. delavke in šest medicinskih sester.²² Socialni delavec oz. delavka je morala priskrbeti vsa potrebna potrdila, ki jih je ženska za svojo prošnjo potrebovala.²³

19 Več o socialnih razlogih za splav v Pistotnik (2022).

20 SI AS, 2122, šk. 70, fl. VIII-2-443, »Načrtovanje družine in spolna vzgoja: Posvetovanje O prizadevanjih za oblikovanje socialističnih odnosov med spoloma.«

21 SI AS, 2101, šk. 35, fl. 35/1116, Predlogi in sklepi z razširjenje seje Komisije za zdravstveno varstvo matere in otroka pri Svetu za zdravstvo LRS, 18. 4. 1958. SI AS, 2101, šk. 35, fl. 1126, Poročilo o uvajanju kontracepcijske službe.

22 SI AS, 2101, šk. 54, fl. 54/1880, Problematika splavov v LRS, 1962.

23 SI AS, 2101, šk. 35, fl. 35/1106, Organizacija kontracepcijske službe, 1958.

Spremembe so bile čez čas vnesene tudi v zakonodajo. Junija 1959 je Zvezna ljudska skupščina začela razpravljati o spremembah kazenskega zakonika ter Uredbi o pogojih in postopku za dovolitev splava, ki je izšla marca 1960²⁴ in je dovoljevala tudi splav zaradi socialnih razlogov.²⁵ O izpolnjevanju pogojev so še vedno odločale komisije, ki so delovale v okviru zdravstvenih zavodov z ginekološko službo (splošne bolnišnice, porodnišnice, bolnišnice in klinike za ženske bolezni in porodništvo). Komisiji prve in druge stopnje so sestavljali trije člani oz. članice, in sicer dva zdravnika oz. zdravnici (specializacija iz ginekologije oz. porodništva) in socialni delavec oz. delavka. Člane oz. članice komisije prve stopnje in njihove namestnike oz. namestnice je na začetku leta imenoval za zdravstvo pristojen svet ljudskega odbora občine, v kateri je imel sedež zdravstveni zavod, znotraj katerega je delovala komisija. Člane oz. članice komisije druge stopnje in njihove namestnike oz. namestnice pa je imenoval za zdravstvo pristojen svet okrajnega ljudskega odbora, v katerem je bil sedež zavoda, kjer je delovala komisija.²⁶

V pomoč komisiji je bila tajnica komisije (po navadi babica ali medicinska sestra, zaposlena v zavodu komisije), ki je sprejemala zahteve, obveščala ženske o delu komisije in jih opozarjala, da morajo

najkasneje do takrat, ko bo prišla na komisijo, predložiti ustrezne razpoložljive listine o dejstvih, na katera opira svojo zahtevo, kot na primer: listino o stanovanju, izpisek iz rojstne matične knjige ali druge listine o številu otrok, potrdilo o prejemkih, mnenje posvetovalnice za preprečevanje spočetja (kontracepcijo) in podobno.²⁷

Napotila jih je tudi na pregled. Na pregledu so ugotovili nosečnost in njeno trajanje ter jih napotili na morebitne dodatne preglede.²⁸

Komisija je postala vzgojna in socialna institucija, ki se je morala poglobiti v vsak individualen primer in ga obravnavati kompleksno.²⁹ Komisije prve stopnje so imele poleg preverjanja indikacij tudi vzgojno vlogo: »Komisija opozori na primeren način nosečo žensko, da je splav škodljiv za njeno zdravje /.../«³⁰ Dolžni so bili žensko opozoriti, da splav ni pravica, ampak da gre le za njegovo opravičenost. Prav tako so ji morali pojasniti, da je splav škodljiv za zdravje in da socialna indikacija ni opravičljiv razlog.³¹ Prosilke so morali izročiti propagandni material in kontakt posvetovalnice za kontracepcijo. Pri ponovnih prosilkah so bili strožji. Navodila so namreč predvidevala, da mora komisija pri ponovnih prosilkah s socialno-medicinsko indikacijo preveriti:

24 SI AS, 537, šk. 1487, fl. 2302, Cita Bole: Pregled nad razvojem prevencije splava v LRS do leta 1961, Informacija o spolni vzgoji, julij 1961.

25 Uredba o pogojih in postopku za dovolitev splava (1960), 2. člen.

26 Uredba o pogojih in postopku za dovolitev splava (1960), 4-6. člen.

27 Navodilo za izvrševanje uredbe o pogojih in postopku za dovolitev splava (1960), 2. točka

28 Navodilo za izvrševanje uredbe o pogojih in postopku za dovolitev splava (1960), 2. točka.

29 SI AS, 2101, šk. 54, fl. 54/1879, Naloge medicinskih sester v zvezi z regulacijo porodov, 1961.

30 Uredba o pogojih in postopku za dovolitev splava (1960), 14. člen.

31 Uredba o pogojih in postopku za dovolitev splava (1960), 14. člen.

tudi okoliščino, ali je noseča ženska, ki se je obrnila na posvetovalnico, imela resen namen, da se s priporočenimi sredstvi preprečuje nezaželeno nosečnost.³²

Pri vzgojni vlogi je imel pomembno vlogo socialni delavec oz. delavka, ki je morala v skladu z navodili imeti strokovno izobrazbo iz socialnega dela in biti zaposlena v zavodu, kjer je bil sedež komisije, ali v drugih zavodih za zdravstvo oz. socialno varstvo. Če kvalificiranih socialnih delavcev oz. delavk ni bilo, je moral biti v komisijo imenovan nekdo, »ki ima opravka s socialnim varstvom pri upravnem organu, pri centru za socialno delo, pri družbeni organizaciji in pod.«³³ V večini so delo opravljali honorarno in brez namestnika oz. namestnice.³⁴ Imeli so glas pri odločitvi komisije, hkrati pa tudi posebne odgovornosti glede socialno-medicinskih indikacij.

Naloga socialnega delavca oz. delavke je bila, da si je že pred zasedanjem komisije ustvarila mnenje o primeru na podlagi osebnih izpovedi prizadetih in socialnih poročil terenskih delavcev oz. delavk. Prosilka je morala namreč od patronažne sestre ali socialnega delavca oz. delavke pridobiti potrdilo o obstoju socialne indikacije (Lavrič, 1967, str. 84). Če potrebnih dokazil ni bilo, so socialni delavci oz. delavke zbirali podatke in dejstva.³⁵ Če je bila prosilka mladoletna, so morali sodelovati z njenimi starši oz. skrbniki,³⁶ čeprav pri njih pogosto niso našli razumevanja.³⁷ Poleg preverjanja indikacij in sodelovanja s starši v primeru mladoletnosti so socialni delavci in delavke stopili v kontakt tudi s partnerji prosilk.

Vzemimo primer žene, ki ji mož ne dovoli uporabljati kontracepcijskega sredstva, pa tudi sam je ni pripravljen varovati, otroka pa si ne želi. Vzemimo dalje primere neporočenih, zlasti mladih deklet. Gotovo je na mestu, da v takih in podobnih primerih socialni delavec ali pa komisija povabi na razgovor moža ali partnerja in mu prikaže njegovo odgovornost do žene oziroma do dekleta in do spočetja otroka.³⁸

Poleg tega je bila naloga socialnega delavca oz. delavke tudi saniranje družinskih razmer prosilk in prevzgoja ljudi.³⁹ Pri tem naj bi sodelovali tudi organi socialnega varstva.⁴⁰ Vzroke naj bi poskušali odpraviti že pred samim splavom in tako prosilkam omogočiti donošenje otroka (Pečaver, 1961, str. 25), pomagati pa so ji morali tudi (npr. pri iskanju službe, izboljšanju družinskih odnosov, stanovanjskih razmer), če je komisija splav zavrnila.⁴¹ Želeli so

32 Navodilo za izvrševanje uredbe o pogojih in postopku za dovolitev splava (1960), 4. točka.

33 Navodilo za izvrševanje uredbe o pogojih in postopku za dovolitev splava (1960), 8. točka.

34 SI AS, 2101, šk. 54, fl. 54/1880, Problematika splavov v LRS, 1962.

35 Navodilo za izvrševanje uredbe o pogojih in postopku za dovolitev splava (1960), 8. točka.

36 Navodilo za izvrševanje uredbe o pogojih in postopku za dovolitev splava (1960), 8. točka.

37 SI AS, 2101, šk. 54, fl. 54/1879, Naloge medicinskih sester v zvezi z regulacijo porodov, 1961.

38 Prav tam.

39 Prav tam; Navodilo za izvrševanje uredbe o pogojih in postopku za dovolitev splava (1960).

40 SI AS, 2101, šk. 54, fl. 54/1880, Problematika splavov v LRS, 1962.

41 Navodilo za izvrševanje uredbe o pogojih in postopku za dovolitev splava (1960).

namreč, da bi s socialnim in vzgojnim delom odvrnili prosilke od splava in jih nagovorili k uporabi sodobne in zanesljive kontracepcije.⁴²

Usposabljanje socialnih delavcev oz. delavk za spolno vzgojo

Izvajalci in izvajalke spolne vzgoje so dobili pomembno nalogo, pri kateri pa jih je pogosto oviralo slabo poznavanje tematike. Pokazalo se je, da kader, ki naj bi izvajal spolno vzgojo, izzivu pogosto ni bil kos. Pri obravnavi teme sta se nekaterih polastila sram in nepripravljenost, z ene od šol so tako poročali, da je učitelj biologije poučeval anatomijo človeka s pomočjo slike golega človeka, ki je imel prelepljena spolovila (Pertl in Krašovic-Pertl, 1967, str. 12). Ne preseneča, da je izzval posmeh. Poleg nelagodja in neznanja pa se je kot problem kazal tudi odklonilen odnos do spolne vzgoje oz. spolne vzgoje v okviru novih norm (Zveza prijateljev mladine idr., 1961, str. 46–47). Takšne in drugačne situacije so opozarjale na pomen pravilnega usposabljanja kadra.

Sprva so bila izobraževalcem oz. izobraževalkam in vzgojiteljem oz. vzgojiteljicam na tem področju na voljo občasna usposabljanja. Za zdravstvene delavce oz. delavke je bil vodilni na tem področju Centralni dispanzer za žene v Ljubljani (ustanovljen leta 1953) (Borisov, 1995, str. 228). Usmerjen je bil predvsem v usposabljanje na področju kontracepcije, obiskovali pa so ga tako slovenski kot tuji slušatelji in slušateljice.⁴³

Predavanja, tečaje in seminarje so organizirali tudi drugi. Sprva so se umerjali v kontracepcijo, po letu 1958 pa je bilo organiziranih več usposabljanj o spolni vzgoji. Zavedali so se namreč, da bodo cilje na področju kontracepcije in spolne vzgoje lahko dosegli le s primerno usposobljenim kadrom,⁴⁴ zato je Komisija za socialno-zdravstvena vprašanja družine v proračunu za strokovno izpopolnjevanje kadrov leta 1959 namenila 750.000 dinarjev.⁴⁵

Da bi to sploh lahko bilo izvedeno, je bilo usposabljanja s področja kontracepcije treba šele pripraviti. Leta 1958 so sklenili, da je treba pripraviti vzorčna predavanja za posamezne skupine – babice, medicinske sestre ter zdravniški in pedagoški kader.⁴⁶ Na podlagi sestavljenih predavanj je nato na terenu potekalo usposabljanje zdravstvenega in pedagoškega kadra in članov družbeno-političnih organizacij.⁴⁷

42 SI AS, 2101, šk. 59, fl. 59/2057, Zapisnik seje Komisije za preprečevanje splava in kontracepcijo, 15. 12. 1960; SI AS, 2101, šk. 54, fl. 54/1877, Problematika preprečevanja splava v LRS.

43 SI AS, 616, šk. 36, fl. socialna dejavnost, 1970, 07-VI-8 Planiranje družine, Gibanje za načrtovanje družine in spolna vzgoja v Sloveniji v minulih 15 letih in Akcijski program za obdobje 1970–1975, januar 1971.

44 SI AS, 2101, šk. 35, fl. 35/1106, Organizacija kontracepcijske službe, 1958.

45 SI AS, 2101, šk. 35, fl. 35/1123, Proračun za delo Komisije za socialno-zdravstvena vprašanja družine za leto 1959.

46 SI AS, 2101, šk. 35, fl. 35/1106, Organizacija kontracepcijske službe, 1958.

47 SI AS, 2101, šk. 31, fl. 31/1020, Zapisnik 5. redne seje Sveta za zdravstvo OLO Gorica, 9. 6. 1958.

Usposabljanja so pripravljali tudi drugi, npr. Rdeči križ, delavske univerze, zavodi za zdravstveno varstvo, Ginekološka sekcija Slovenskega zdravniškega društva, Centralni ginekološki dispanzer v Ljubljani in Oddelek za ginekologijo Klinične bolnice v Ljubljani, ZPMS, pedagoška društva, društva socialnih in zdravstvenih delavcev in delavk, različni učiteljski strokovni aktivi ter lokalne in republiške oblasti (Vehar, 2021, str. 156–164).

Omenjenih izobraževanj so se verjetno udeležili tudi socialni delavci oz. delavke. Organizirana pa so bila tudi usposabljanja, namenjena določeni skupini socialnih delavcev in delavk. Leta 1959 so pripravili sestanek pri predsedniku komisije druge stopnje, Francu Novaku. Istega leta je Sekretariat za socialno varstvo pripravil seminar za socialne delavce oz. delavke prvostopenjskih komisij.⁴⁸

Takšne oblike izobraževanja so bile seveda dobrodošle, vendar se je tako kot na drugih področjih pokazalo, da bi morali biti tudi socialni delavci in delavke s spolno vzgojo seznanjeni sistematično med šolanjem. Težava je bila, da je oblast po drugi svetovni vojni menila, da socialno delo ne bo potrebno (Zaviršek, 2005, str. 12), v prvi polovici petdesetih let pa je bila kljub temu ustanovljena šola za socialne delavce in delavke. Ustanavljanje šole je potekalo od leta 1953 do leta 1955, ko je bila šola odprta (Zaviršek, 2005, str. 29–31; 2022).

Načrtovalci šole so v učne načrte predmetov vključili tudi spolnost in z njo povezane tematike. Program za dveletno višjo šolo za socialne delavce in delavke je vseboval štiri sklope.⁴⁹ Obravnavana tematika je bila vključena v sklop štirih predmetov: psihologija,⁵⁰ pedagogika⁵¹ in metode socialno-skrbstvenega dela, socialna medicina (spolne bolezni, rak, splav)⁵² in higiena (osebna higiena).⁵³

Predlog učnega načrta splošnega socialnega varstva se je navezoval na preventivno in kurativno delo v družini, znotraj katerega naj bi obravnavali tudi družinske odnose, pomen posvetovalnic ter vzgojo otrok in mladine.⁵⁴ Pri psihologiji naj bi se študentje seznanili s posameznimi razvojnimi obdobji človeka – tudi s psihologijo mladostnika, predvsem pubertetnika.⁵⁵ V sklopu razvojne psihologije pa je bila ena od tem obravnavana obdobja mene oz. klimakterija.⁵⁶ Pri pedagogiki je bila v središču vzgoja. Prihodnji socialni delavci in delavke naj bi se seznanili s pomenom vzgoje, cilji socialističnega

48 SI AS, 2101, šk. 54, fl. 54/1880, Problematika splavov v LRS, 1962.

49 SI AS, 243, šk. 76, fl. 76/1938, Program za dveletno višjo šolo za socialne delavce.

50 SI AS, 243, šk. 76, fl. 76/1938, IV. skupina: Psihologija, pedagogika in metode socialno-skrbstvenega dela: 3. osnutek učnega programa iz psihopatologije in mentalne higiene za višjo socialno šolo v Ljubljani.

51 SI AS, 243, šk. 76, fl. 76/1938, Po vrnitvi z dopusta sem skušal dobiti stik ...

52 SI AS, 243, šk. 76, fl. 76/1938, Osnutek za predlog programa predavanj in socialne medicine na šoli za socialne delavce.

53 SI AS, 243, šk. 76, fl. 76/1938, Higiena.

54 SI AS, 243, šk. 76, fl. 76/1938, Splošno socialno varstvo.

55 SI AS, 243, šk. 76, fl. 76/1938, Po vrnitvi z dopusta sem skušal dobiti stik ...

56 SI AS, 243, šk. 76, fl. 76/1938, IV. skupina: psihologija, pedagogika in metode socialno-skrbstvenega dela: Osnove razvojne psihologije.

vzgajanja in vzgojo v različnih okoljih. Kot vrsta vzgoje je bila opredeljena tudi moralna vzgoja,⁵⁷ obravnavali pa naj bi še pripravo staršev na vzgajanje.⁵⁸ Program psihopatologije in mentalne higijene je obravnaval splav, psihološko pripravo na porod, nezaželenost otroka, problem neporočenih mater in problem vpliva starih staršev, sorodnikov in okolja.⁵⁹

Socialna medicina je bila namenjena seznanitvi z zdravstvenimi institucijami – v teoriji in praksi – in z žgočimi temami na tem področju. Poudarek je bil predvsem na socialnem vidiku spolnih bolezni, raka in splava. Pri omenjenih temah naj bi obravnavali preventivo, kurativo, družbeni pomen, zakonodajo in delo s posameznikom.⁶⁰

Tudi predavanja iz higijene so vključevala spolno vzgojo. Na področju šolske higijene je bila med 13 temami ena namenjena puberteti in spolni vzgoji.⁶¹ Pri predavanjih iz industrijske higijene naj bi se v sklopu teme sanitarni in družbeni prostori v podjetju pogovorili tudi o sobi za žensko higieno.⁶² Učni program za higieno prehrane je vključeval prehrano nosečnic.⁶³ Konkretnije pa je te tematike pokrivala higiena žene. Obsegala je anatomijo in fiziologijo roditelj, opis nosečnosti, poroda in poporodne dobe, ante-, peri- in postnatalno zaščito matere, ilegalne in legalne splave, regulacijo porodov (kontracepcija), neplodnost, kronična ginekološka obolenja (vnetja, rak itd.) in higieno razvojno zrele ženske. Poleg predavanj je osnutek predvideval tudi terensko delo, in sicer obisk dispanzerja za žene, materinskega doma, porodnišnice in posvetovalnic za nosečnice.⁶⁴

Iz raziskave Pavle Rapoše Tajnšek (2005) je razvidno, da je bil študijski program leta 1955/56 sestavljen podobno, kot je bilo predvideno pri načrtovanju. Sestavljajo ga je pet skupin predmetov. Za obravnavano temo sta bili najpomembnejši 2. in 3. skupina predmetov. Druga skupina je obsegala predmete iz zdravstva in socialnega varstva, in sicer od organizacije zdravstvenih služb in zakonodaje do socialne medicine in higijene (ženska higiena ni posebej omenjena). Tretja skupina je bila namenjena psihologiji, pedagogiki in metodi socialnega dela. Predmeti so se ohranili tudi v poznejših programih. Leta 1965 je sicer iz programa izginila higiena, še vedno pa je bila med zdravstvene predmete vključena tudi socialna medicina (Rapoša Tajnšek,

57 SI AS, 243, šk. 76, fl 76/1938, Po vrnitvi z dopusta sem skušal dobiti stik ...

58 SI AS, 243, šk. 76, fl 76/1938, IV. skupina: psihologija, pedagogika in metode socialno skrbstvenega dela: 2. program predavanj iz pedagogike.

59 SI AS, 243, šk. 76, fl 76/1938, IV. skupina: Psihologija, pedagogika in metode socialno skrbstvenega dela: 3. osnutek učnega programa iz psihopatologije in mentalne higijene za višjo socialno šolo v Ljubljani.

60 SI AS, 243, šk. 76, fl 76/1938, Osnutek za predlog programa predavanj iz socialne medicine na šoli za socialne delavce, 17. 2. 1955.

61 SI AS, 243, šk. 76, fl 76/1938, Program višje šola za socialne delavce po liniji šolske higijene, 1954; SI AS, 243, šk. 76, fl 76/1938, Šolska higiena.

62 SI AS, 243, šk. 76, fl 76/1938, Industrijska higiena.

63 SI AS, 243, šk. 76, fl 76/1938, Učni program iz higijene prehrane za socialne delavce, 16. 5. 1954.

64 SI AS, 243, šk. 76, fl 76/1938, Higiena žene; SI AS, 243, šk. 76, fl 76/1938, Načrt za pouk higijene žene na višji šoli za socialne delavce.

2005, str. 136–138). V sedemdesetih letih pa je bil v drugem letniku med izbirnimi predmeti tudi predmet načrtovanje družine (prav tam, str. 140–142).

V sredini sedemdesetih let se je pokazalo, da bo treba dodelati naloge socialnega varstva pri vprašanjih načrtovanja družine, preučiti metode socialnih delavcev in delavk na področju načrtovanja družine, natančneje določiti naloge v zvezi z načrtovanjem družine in dopolniti učne načrte s temi vsebinami. Hkrati so se zavedali, da ni dovolj, da se na tem področju izpopolni le novi kader, ampak tudi že obstoječi. Želeli so namreč, da bi se začeli ukvarjati predvsem s socialno preventivo, ne le s kurativo (Lužnik, 1975, str. 81). Hkrati so žgoče postajale tudi druge tematike, povezane s spolnostjo, npr. spolno nasilje in zlorabe.

Sklep

Po drugi svetovni vojni so se zgodile številne prelomne in napredne spremembe na področju spolnega in reproduktivnega zdravja. Izvedeni sta bili postopna legalizacija in institucionalizacija splava. Vzpostavljena je bila kontracepcijska služba, začela pa se je tudi proizvodnja sodobne, zanesljive in preproste kontracepcije. Hkrati je bil napredek viden v miselnosti, saj so spolnost opredeljevali kot naravno in pomembno področje posameznikovega obstoja, v skladu s tem pa so bile organizirane različne oblike spolne vzgoje tako za otroke in mladino kot odrasle. Nastalo je tudi več gradiva, namenjenega različnim skupinam. Vse to je pomembno pripomoglo k humanizaciji odnosov med spoloma ter večji enakopravnosti in ozaveščenosti.

V tem procesu so sodelovali tudi socialni delavci in delavke. Njihov prispevek ni bil zanemarljiv, saj so se znašli pred odgovorno in kompleksno nalogo. Bili so med vidnejšimi akterji oz. akterkami tako na področju načrtovanja spolne vzgoje kot tudi njenega izvajanja. Svoje predstavnike oz. predstavnice so imeli v zveznih, republiških in lokalnih organih, sodelovali so na posvetovanjih, pripravljali gradivo in izvajali raziskave ter preventivno in kurativno dejavnost.

Na terenu so bili nosilci oz. nosilke napredne miselnosti in organizatorji oz. organizatorke različnih oblik spolne vzgoje, čeprav je nekaj časa veljalo, da socialno delo v socialistični družbi ne bo potrebno. Izjemno pomembno vlogo so imeli tudi kot člani oz. članice komisij za odobritev splava. Največ stika so imeli s prosilkami in so ne le odločali o njihovi usodi, ampak so skrbeli za ustrezno dokumentacijo indikacij, preverjali socialno ozadje prosilk, jih informirali o škodljivosti splava in sodobni kontracepciji, sanirali bivanjske razmere in zagotavljali pomoč.

Kljub širokemu spektru nalog so svoje delo opravljali honorarno in brez namestnika oz. namestnice ter pogosto tudi ustrezne izobrazbe. Sprva so jim bila namreč na voljo le občasna izobraževanja. Z ustanovitvijo šole za socialno delo se je to izboljšalo, saj so programi obsegali tudi tematike s področja spolnosti, načrtovanja družine in spolne vzgoje. To je bila dobrodošla novost, vendar se je kmalu pokazala potreba po dopolnitvah in nadgradnjah.

Viri

SI AS – Arhiv Republike Slovenije

SI AS, 243, Svet za zdravstvo in socialno politiko Ljudske republike Slovenije.

SI AS, 249, Svet za prosveto in kulturo Ljudske republike Slovenije.

SI AS, 250, Svet za šolstvo Ljudske republike Slovenije.

SI AS, 537, Republiška konferenca Socialistične zveze delovnega ljudstva Slovenije.

SI AS, 616, Rdeči križ Slovenije.

SI AS, 2101, Republiški sekretariat za zdravstvo Socialistične republike Slovenije.

SI AS, 2102, Ministrstvo za zdravstvo, družino in socialno varstvo Republike Slovenije.

SI AS, 2122, Zveza prijateljev mladine Slovenije.

SI AS, 1821, Zveza ženskih društev Slovenije.

Andolšek Jeras, L. (1961). Razvoj in problem kontracepcijske službe v Sloveniji. V *Načrtovanje družine in spolna vzgoja: posvetovanje »O prizadevanjih za oblikovanje socialističnih odnosov med spoloma«, ki ga je priredila Zveza ženskih društev, Zveza prijateljev mladine, Ljudska mladina in Rdeči križ Slovenije dne 25. in 26. novembra 1961 v Ljubljani* (str. 18–21). Ljubljana: Zveza prijateljev mladine Slovenije.

Bogdan, B. (2020). *Reproductive regulation in socialist Yugoslavia: a social and cultural history* (doktorska disertacija). Melbourne: Monash University.

Borisov, P. (1995). *Ginekologija na Slovenskem od nastanka do 80. let 20. stoletja*. Ljubljana: SAZU.

Dobrivojević Tomić, I. (2016). Planiranje porodice u Jugoslaviji 1945–1974. *Istorija 20. veka*, 34(2), 83–98.

Dobrivojević Tomić, I. (2018). Za željeno roditeljstvo: državna politika Jugoslavije u oblasti planiranja porodice 1945–1974. *Istorija 20. veka*, 36(1), 119–132.

Dobrivojević Tomić, I. (2019). Trajnost i promena: abortusna kultura, liberalizacija propisa i pokušaji seksualne edukacije stanovništva Jugoslavije (1918–1991). *Prispevki za novejšo zgodovino* 59(3), 113–131.

Dobrivojević Tomić, I. (2022a). »State and Parenthood: Family Planning Policy in Socialist Yugoslavia (1945–1991).« V B. Klich-Kluczevska, J. von Puttkamer, & I. Rebitschek (ur.), *Biopolitics in Central and Eastern Europe in the 20th century: fearing for the nation* (str. 99–120). London, New York: Routledge Taylor & Francis Group.

Dobrivojević Tomić, I. (2022b). *Između nebrige i neznanja: žene, seksualnost i planiranje porodice u Jugoslaviji (1918–1991)*. Beograd: Arhipelag, Institut za savremenu istoriju.

Inštitut za načrtovanje družine (1968). *Od ordinacije za kontracepcijo do Inštituta za načrtovanje družine, 1961–1967*. Ljubljana: Inštitut za načrtovanje družine.

Kališnik, M. (1960). *Priročnik za spolno vzgojo in pouk v osnovni šoli*. Ljubljana: Svet za šolstvo LRS v sodelovanju z Zvezo prijateljev mladine.

Lavrič, V. (1967). *Berilo za ženske*. Ljubljana: Centralni zavod za napredek gospodinjstva.

Lunaček, P. (1953). Abortus artificialis. V S. Đorđević (ur.), *Zbornik radova drugog kongresa ginekologa – akušera Jugoslavije u Beogradu 1953: prvi tom, referati i koreferati* (93–160). Beograd: Savez lekarskih društava FNRJ, Savezni odbor ginekoloških sekcija.

Lužnik, M. (1975). Naloge na področju zdravstva, socialnega varstva in normativnega urejanja v uresničevanju ustavnega načela o pravici človeka, da svobodno odloča o

- rojstvu otrok. V Ž. Beltram, N. Topolšek, & J. Valentinčič, *Načrtovanje družine in spolna vzgoja mladostnikov* (str. 78–87). Ljubljana: Koordinacijski odbor za načrtovanje družine Slovenija, Zveza delavskih univerz Slovenije.
- Mojić, A., & Novak, F. (1956). *Priročnik za delo v dispanzerju za žene*. Ljubljana: DZS.
- Navodilo za izvrševanje uredbe o pogojih in postopku za dovolitev splava (1960). *Ur. l. FLRJ*, XVI/52.
- Novak, F. (1970). *Mladina in odnosi med spoloma*. Ljubljana: KO za načrtovanje družine Slovenije, Republiški odbor RKS.
- Oberstar, B. (2011). 55 let šole za starše na Ginekološki kliniki v Ljubljani. *Obzornik zdravstvene nege*, 45(2), 152–154.
- Pečaver, A. (1961). Problem dovoljenega splava, analiziran v delu komisij za dovolitev splava. V *Načrtovanje družine in spolna vzgoja: posvetovanje »O prizadevanjih za oblikovanje socialističnih odnosov med spoloma«, ki ga je priredila Zveza ženskih društev, Zveza prijateljev mladine, Ljudska mladina in Rdeči križ Slovenije dne 25. in 26. novembra 1961 v Ljubljani* (str. 22–28). Ljubljana: Zveza prijateljev mladine Slovenije.
- Pertl, E., & Krašovic-Pertl, M. (1967). *Naše življenje*. Celje: Mohorjeva družba Celje.
- Pistotnik, S. (2022). »Hude osebne, družinske ali gmotne razmere«: socialni razlogi za splav in uvedba socialne indikacije v slovensko zakonodajo. *Družboslovne razprave*, 38(101), 139–161.
- Rapoša Tajnšek, P. (2005). Fragmenti razvoja študijskega programa v prvih desetletjih izobraževanja za socialno delo. V D. Zaviršek (ur.), *Z diplomo mi je bilo lažje delat!« Znanstveni zbornik ob 50. letnici izobraževanja za socialno delo Sloveniji* (str. 135–145). Ljubljana: Fakulteta za socialno delo.
- Rožman, I. (2012). Prolog v problematiko spolne vzgoje na Slovenskem v 20. stoletju. V A. Škoro Babič et al. (ur.), *Zgodovina otroštva = History of childhood* (str. 397–408). Ljubljana: Zveza zgodovinskih društev Slovenije.
- Rožman, S. (2009). Geneza pravice do umetne prekinitve nosečnosti v nekdanji Jugoslaviji. *Ars&Humanitas*, 3(1–2), 301–325.
- Simić, I. (2018). *Soviet influences on postwar Yugoslav gender policies*. Cham: Palgrave Macmillan.
- UKC Ljubljana (2020). Pomembno obvestilo za bodoče starše [Video]. 31. 3. 2020. Pridobljeno 2. 2. 2023 s <https://www.facebook.com/ukcljubljana/videos/580166695922255/>
- Uredba o pogojih in postopku za dovolitev splava (1960). *Ur. l. FLRJ*, XVI/9.
- Valentinčič, J. (1965). Izobraževanje staršev. *Sodobna družina in vzgoja*. Ljubljana: Zveza delavskih univerz Slovenije (str. 89–103).
- Vehar, M. (2021). *Spolna vzgoja v Sloveniji od spremembe družbenopolitičnega sistema po drugi svetovni vojni do konca 60. let* (doktorska disertacija). Ljubljana: Filozofska fakulteta.
- Zaviršek, D. (2005). Nekaj jih boste naučili vi, ostalo bo naredil socializem. V D. Zaviršek (ur.), *»Z diplomo mi je bilo lažje delat!« Znanstveni zbornik ob 50. letnici izobraževanja za socialno delo Sloveniji* (str. 7–63). Ljubljana: Fakulteta za socialno delo.
- Zaviršek, D. (2022). Profesionalizacija socialnega dela v Sloveniji: med entuziazmom žensk in zahtevami oblasti. *Družboslovne razprave*, 38(101), 49–72.
- Zupanič Slavec, Z. (2012). Zgodovina kontracepcije. V B. Pinter (ur.), *Kontracepcija danes* (str. 1–6). Ljubljana: Slovensko društvo za reproduktivno medicino.
- Zveza prijateljev mladine idr. (1961). *Načrtovanje družine in spolna vzgoja: posvetovanje »O prizadevanjih za oblikovanje socialističnih odnosov med spoloma«, ki ga je*

priređila Zveza ženskih društev, Zveza prijateljev mladine, Ljudska mladina in Rdeči križ Slovenije dne 25. in 26. novembra 1961 v Ljubljani. Ljubljana: Zveza prijateljev mladine Slovenije.

Žlebnik, L. (1961). Naloge in družbena prizadevanja na področju spolne vzgoje. V *Načrtovanje družine in spolna vzgoja: posvetovanje »O prizadevanjih za oblikovanje socialističnih odnosov med spoloma«*, ki ga je priredila Zveza ženskih društev, Zveza prijateljev mladine, Ljudska mladina in Rdeči križ Slovenije dne 25. in 26. novembra 1961 v Ljubljani (str. 8–17). Ljubljana: Zveza prijateljev mladine Slovenije.

Sara Pistotnik

Socialne delavke v komisijah za dovolitev splava v šestdesetih letih v Sloveniji¹

Šestdeseta leta 20. stoletja so bila za socialno delo v Sloveniji formativna. Novo šolan kader se je počasi vključeval v številne družbene institucije ter razvijal socialnodelovne prakse v skladu s tedanjimi družbenimi nazori. Opisano je vzpostavljanje metod socialnega dela ob vključevanju socialnih delavk v komisije za dovolitev splava. Najprej so predstavljeni družbeni kontekst in predpisi, ki so umeščali socialno delo v odločanje o socialni indikaciji kot legitimnem razlogu za dovolitev splava. Nato so opisani napotki za strokovno delo, kakor so jih zapisale socialne delavke, ki so razvijale to področje in postopek obravnave žensk pred komisijo. Na koncu pa je navedenih nekaj razhajanj med napotki in prakso, kot se zarisujejo na podlagi različnih zgodovinskih virov. Predstavljeno je, kako so bile socialne delavke usposobljene in kako so sodelovale z zunanjimi sodelavci in drugimi institucijami. Tako je pojasnjena sistemska narava težav pri vpeljevanju socialne indikacije v prakso.

Ključne besede: socialno delo, reproduktivne pravice, načrtovanje rojstev, kontracepcija, pravice žensk.

Dr. Sara Pistotnik je asistentka na Fakulteti za socialno delo Univerze v Ljubljani. Kontakt: sara.pistotnik@fsd.uni-lj.si.

Social workers in commissions for granting abortion in the 1960s in Slovenia

The 1960s were formative years for social work in Slovenia. Newly trained social workers had been slowly integrated into various social institutions, developing social work practices in line with the social views of the era. The development of social work methods by social workers that practiced in abortion commissions is discussed. First, the social context and regulations guiding the integration of social work in the decision-making about social indication as a legitimate reason for granting abortion is described. Then the guidelines for professional work as stated by the social workers are presented together with how the process of the decision-making before commission was envisioned. Finally, some discrepancies between theory and practice are outlined as they emerge from the various historical sources used in the analysis. These relate to the qualifications of social workers as well as the collaboration with other professionals and institutions, revealing a systemic nature of the problems in the process of implementation of social indication.

Key words: social work, reproductive rights, birth planning, contraception, women's rights.

Sara Pistotnik, PhD, is a teaching assistant at the Faculty of Social Work, University of Ljubljana. Contact: sara.pistotnik@fsd.uni-lj.si.

Ženske so usmerjali tudi v poroko s »knapi«, ker so pri rudniku čutili največjo socialno varnost. [...] Po letu 1965 pa so se začele zaposlovati tudi ženske, in sicer na Separaciji, Ciglani, kjer so opravljale zelo težka fizična dela enakovredno kot moški. Vesela sem bila, da se je ustanovila Komisija za odpravo plodu, možnost kontracepcije, ki je ženskam prinesla vsaj nekaj pravic. (Izjava zaposlene na okrajnem odboru v osrednji Sloveniji v letih 1956–1972; v Zaviršek, 2005, str. 277)

¹ Članek je nastal v okviru raziskovalnega projekta Socialno delo kot družbena naprava solidarnosti: izbrane problematike v zgodovinski in izkušnji optiki (J5-2566), ki ga financira Javna agencija za raziskovalno dejavnost Republike Slovenije. Vodja projekta je prof. dr. Darja Zaviršek.

0009-0001-8089-5080

V besedilu se osredotočam na vzpostavljanje metod socialnega dela ob vključevanju socialnih delavk v komisije za dovolitev splava. Najprej bom opisala umeščanje socialnega dela v odločanje o socialni indikaciji kot legitimem razlogu za dovolitev splava. Nato bom predstavila napotke za strokovno delo, kakor so jih zapisale socialne delavke. Na koncu bom navedla nekaj razhajanj med napotki in prakso, kot se zarisujejo na podlagi različnih zgodovinskih virov, ki sem jih uporabila pri analizi (predpisov, poročil in člankov v različnih strokovnih revijah ter diplomskih del študentk Višje šole za socialne delavce). V besedilu me bo tako zanimalo, kako so se socialne delavke umestile na področje, ki je bilo do tedaj primarno medicinsko, kakšno socialnodelovno prakso so razvile pri delu z ženskami, ki so se znašle pred komisijami za dovolitev splava, in s kakšnimi ovirami so se ob tem srečevale. Pristope socialnega dela ob implementaciji pravnih predpisov, ki so razširili dostop do dovoljenega splava, razumem kot del družbenih intervencij za izboljševanje pogojev za načrtovanje družine in s tem življenjskih razmer na sploh.

Komisije za dovolitev splava

Polemike o umetni prekinitvi nosečnosti na podlagi socialne indikacije so v javnem prostoru izrazitejše od medvojnega obdobja (Cergol Paradiž, 2022, str. 61–65; Takač, 2007, str. 39). Čeprav se zdi, da je socialistična ureditev omogočila hitro liberalizacijo dostopa do reproduktivnih pravic, je bil ta razvoj bolj dolgotrajen in postopen. V resnici se je začel leta 1952, ko je Uredba o postopku za dovoljeno odpravo plodu legalizirala splav na podlagi medicinskih, evgeničnih, pravnih in zdravstveno-socialnih indikacij (Rožman, 2009, str. 306). Postopek je morala odobriti dvostopenjska zdravniška komisija v prvih treh mesecih nosečnosti, opravljen pa je bil le v zdravstvenih ustanovah. Kljub temu so se ženske tudi zaradi narave postopka, ki je bil zapleten in v katerem so se morale izpostaviti, še naprej zatekale k nedovoljenim splavom, zato so kmalu spet spremenili predpise.

Leta 1958, po širokem posvetovanju v Beogradu, sta sveta za socialno varstvo in zdravstvo izdala priporočilo, naj se uredba dopolni tako, da se spremenita vloga in pomen komisij (Pečaver, 1960a, str. 13–14; Šegedin 1964, str. 76). Te naj bi tako poleg reševanja posameznih primerov postale pomemben dejavnik pri strategiji preprečevanja splava in širjenja kontracepcije (Pečaver 1959, str. 8).

Pri tem je bila pomembna novost vključitev socialne delavke v komisijo za dovolitev splava². To je izhajalo iz presoje, da

je treba za pomoč ženski in njeni družini, ki bi jo neželena nosečnost privedla v težaven položaj, humanizirati postopek in razširiti vlogo komisij za dovolitev splava. (Mička 1963a, str. 7)

2 V besedilu obravnavam delo socialnih delavk komisij na 1. stopnji.

Sprememba delovanja komisij naj bi tako pripomogla tudi k zmanjševanju števila nedovoljenih splavov, saj naj bi bila socialna delavka usposobljena za delo z ženskami, ki so se znašle v stiski zaradi različnih, pogosto širših družbenih okoliščin.

Leta 1960 je bila sprejeta Uredba o pogojih in postopku za dovolitev splava (1960), ki je te spremembe formalizirala.³ Vključitev socialnih delavk v komisije temelji poleg omenjenih razlogov na tem, da je novi predpis prvič omogočil socialno indikacijo kot samostojno kategorijo presojanja.⁴ Večina prošenj je namreč že prej navajala socialne razmere kot glavni razlog za splav, zato je novi predpis predvidel postopek, ki bi to zares upošteval. To pa ni bilo preprosto, saj so bili navedeni socialni razlogi raznovrstni in odvisni od vsakokratnega konteksta.

V dopolnilnem predpisu, Navodilih za organizacijo in delo komisij za dovolitev splava (1960), je bilo zato pojasnjeno, da ni možno vnaprej predpisati tistih »hudih osebnih, družinskih in gmotnih razmer, ki narekujejo dovolitev splava«, temveč so naložila presojo vsakokratnih okoliščin komisiji:

Naloga te komisije je, da individualno pretrese na podlagi *prej zbranih podatkov* in dokazil in neposrednega razgovora z ženo prav vse okoliščine, ki govore za dovolitev splava ali proti njej. [...] Pri presoji razlogov za dovolitev splava naj komisija upošteva zlasti takele tehtne osebne okoliščine: ali bo žena sposobna skrbeti za otroka, ali in zakaj se utegnejo zaradi poroda zmanjšati njene fizične oziroma psihične sile in podobno. (Navodila za organizacijo in delo komisij za dovolitev splava, 1960, II.)

Pri tem je imela veliko vlogo socialna delavka, nova (vsaj formalno) enakopravna članica komisije. *Babiški vestnik* navaja, da je njena naloga pogovor z žensko »o njenih težavah in da jih skuša v mejah možnosti tudi rešiti« (Babice vprašujejo, 1960, str. 61). Ob tem je morala

zbirati podatke o obstoju okoliščin [...] za dovolitev splava, posredovati za odpravo težkih okoliščin v zvezi z zahtevkom za odpravo, dajati mnenja, ali obstoje ali ne obstoje nemedicinski razlogi, ki vplivajo na odločbo in podobno. (Navodila za organizacijo in delo komisij za dovolitev splava, 1960, IV.)

Nov predpis je tako socialni delavki omogočil široke možnosti za presojo zelo raznovrstnih okoliščin, v katerih so se ženske znašle, hkrati pa jo je umestil ne le kot odločevalko v zvezi z prošnjami žensk, temveč kot posrednico pri izboljševanju njihovih življenjskih okoliščin.

Hkrati je imela komisija tudi preventivno funkcijo. Žensko je morala opomniti,

3 »Komisije prve oziroma druge stopnje [...] sestavljajo po dva zdravnika in en socialni delavec« (Uredba o pogojih in postopku za dovolitev splava, 1960, 6. člen).

4 »Splav s privolitvijo noseče ženske se sme dovoliti: [...] 4) kadar se da utemeljeno pričakovati, da bi zašla noseča ženska zaradi otrokovega rojstva v hude osebne, družinske ali gmotne razmere, ki jih ni mogoče drugače odvrniti« (Uredba o pogojih in postopku za dovolitev splava, 1960, 2. člen), če od spočetja niso potekali več kot trije meseci ali če prekinitev nosečnosti ni nevarna za življenje nosečnice. Več o tem v Pistotnik (2022).

da odprava plodu ni njena pravica⁵ in da se to dovoli le zaradi pomoči njej in njeni družini, ki bi se zaradi poroda znašla v težkem položaju ali ker bi sicer bila ogrožena njena družinska sreča. (Navodila za organizacijo in delo komisij za dovolitev splava, 1960, II.)

Žensko je morala opozoriti na škodljivost splava in jo poučiti o kontracepciji (Uredba o pogojih in postopku za dovolitev splava, 1960, 14. člen). Hkrati naj bi posebno pozornost namenjala ženskam, ki so se večkrat obrnile na komisijo (t. i. povratnicam), in ženskam, ki so bile prvič noseče.

Socialna delavka je bila vključena v komisije za dovolitev splava v obdobju, ko so se dogajali pomembni premiki na področju reproduktivnega zdravja žensk, saj so bili nedovoljeni splavi tedaj še vedno velika nevarnost za njihovo zdravje in celo za življenje. Po sprejemu prve uredbe je tako v letih od 1953 do 1955 v Sloveniji zaradi splava umrlo povprečno enajst žensk na leto. Trend se je sicer nadaljeval tudi v prihodnjem desetletju, a se je začel počasi umirjati. Po drugi uredbi, v letih od 1961 do 1964, je umrlo devet žensk na leto, to je bila tedaj polovica maternalnih smrti (Andolšek, Kožuh Novak in Obersnel-Kveder, 1991, str. 191–192).

Podobno navaja Iztok Takač (2007, str. 78) v svojem pregledu organiziranega načrtovanja družine v Mariboru, in sicer, da je bila v šestdesetih letih umrljivost po splavu 43,2 % vseh smrti mater, v sedemdesetih letih pa 23,3 %. Natančneje: leta 1961 je bilo zabeleženih deset smrtnih primerov zaradi splava, leta 1965 pa šest (Rožman, 2009, str. 311) oziroma še v obdobju od 1961 do 1966 je za posledicami splava umrlo od osem do deset žensk na leto, že leta 1967 pa le ena in leta 1969 tri (Bole, 1976, str. 296).

Hkrati pa leto 1966 pomeni prelomnico tudi na področju medicinske obravnave splava, saj se je po prvi sprostitev zakonodaje med letoma število vseh splavov (dovoljenih in nedovoljenih) precej povečalo (leta 1955 jih je bilo 5451, leta 1962 15.069 in leta 1966 14.886), po tem pa se je kljub blažjim kriterijem za prekinitev nosečnosti začelo zmanjševati (leta 1972 jih je bilo 12.602).

Ključno pri tem je, da se je spremenila struktura abortusov. Tako je bilo leta 1955 med vsemi splavi le 8 % dovoljenih in 92 % drugih (tj. nedovoljenih in spontanih), leta 1965 je bilo v Sloveniji zabeleženih nekaj več kot 30.000 splavov, od tega dovoljenih več kot 11.000, leta 1972 pa je bilo 72 % splavov dovoljenih in le še 28 % drugih (Bole, 1976, str. 296; Takač, 2007, str. 38–43). V teh dveh desetletjih so tako v Sloveniji dosegli ne le zmanjšanje števila smrtnih izidov zaradi splava, ampak tudi zmanjšanje števila vseh splavov in izrazito povečanje števila splavov, ki so potekali pod zdravniških nadzorom. Pri tem so zagotovo določeno vlogo imele tudi socialne delavke, ki so omogočile drugačno obravnavo žensk pred komisijo za dovolitev splava.

5 Uredba ima »namen varovati zdravje in življenje žene in njeno družinsko srečo, zlasti pa pomagati ženi, ki je spričo nosečnosti prišla v tako težke osebne, družinske in gmotne razmere, da jih ni mogoče odstraniti drugače kot z dovolitvijo splava. Ne gre torej za 'legalizacijo' splava niti za planiranje rojstev [...]; zato odprava plodu tudi ni in ne more biti pravica žene«. (Navodila za organizacijo in delo komisij za dovolitev splava, 1960, I.)

Socialnodelovna vodila ob socialni indikaciji

Na področju dela z ženskami se ne sme pozabiti, da smo delali poročila, socialne anamneze za dovoljenje za splav. Šlo je za ženske, ki so imele že veliko otrok, tam, kjer so bili otroci zanemarjeni in niso mogle pomagati. Splav je bil v tistem času kazniv. (Od leta 1956 zaposlena na občinskem oddelku za zdravstvo in socialno varstvo na Štajerskem; v Zaviršek 2005, str. 228).

V nadaljevanju bom obravnavala, kakšne cilje so imeli novi predpisi in kako so jih prevedli v prakso socialnih delavk na področju reproduktivnih pravic. Večinoma se bom opirala na napotke Albine Pečaver, ki je sama že pred letom 1960 delala kot socialna delavka v komisiji, o profilu socialne delavke, pisanju socialnega poročila in postopku odločanja komisije.

Profil socialne delavke

Navodila za organizacijo in delo komisij za dovolitev splava (1960, IV.) navajajo, da je treba pri izbiri članov

zaradi širokih pooblastil te komisije in zaradi moralne odgovornosti članov za njeno delo posvetiti posebno pozornost izbiri oseb v članstvo komisije ter njihovim moralno-političnim kvalifikacijam.

Albina Pečaver je temu dodala značilnosti, ki naj bi jih imela oseba, odgovorna za presojo socialnih indikacij: morala je uživati »splošno zaupanje in ugled«, znati navezovati stike z ljudmi, »imeti vero vanje in zaupati v njihov razvoj«, biti prežeta z »globokim čutom odgovornosti za svoje delo« in imeti razumevanje za sočloveka, tako da sta odsevali njena »ljubezen do ljudi in iskrena želja, da jim pomaga« (Pečaver, 1960a, str. 12).

Ob tem je morala imeti veliko življenjskih izkušenj, da je pravilno razumela težave žensk in jim primerno svetovala, ter biti usposobljena za vodenje pogovora, v katerem je znala žensko »na nevsiljiv način pripravi[ti], da odkrito obrazloži svoje težave«. Tako je lahko delala sklepe, ki so imeli za »izhodišče res vsestransko poznavanje ženinega oziroma družinskega stanja« in so bili zato »najbolj pravilni in v določenem primeru ustrezni«. Da bi to zmogla, je morala »imeti izostren čut za objektivno presojanje«, biti »do vseh žena enak[a]« in se truditi »v sebi premagovati občutke simpatij in antipatij, ki v odnosih med ljudmi pač obstoje«. Ženski tudi ni smela vsiljevati svojega mnenja in gledanja ali jo obsojati, »ker se mora zavedati, da so žene [...] vselej v neki meri tudi produkt svojega okolja [...]« (Pečaver, 1960a, str. 13).

Hkrati naj bi bila socialna delavka »družbeni delavec« z jasnim stališčem, ki mora biti

v skladu z našim družbenim gledanjem na ta vprašanja. Če koleba v teh vprašanjih zaradi raznih idealističnih vplivov ali zaradi zastarelih nazorov, tega dela pač ne bo opravljal iz neke prepričanosti, ampak zgolj mehanično, mlačno, brez potrebne smisla in osebne prizadetosti. (Pečaver, 1960a, str. 13)

Opozorila je tudi na pomen varovanja podatkov, ki ga vidi kot pogoj za zaupanje in ugled, saj lahko majhna neprevidnost »prizadeto ženo zagreni in jo spravi v težak položaj, včasih pa jo v družbi celo onemogoči« (prav tam).

Tudi Cita Bole (1958, str. 106) je podarjala, da je za socialno delavko nujen »človeški odnos do žene in pa skrajna diskretnost«, saj mora tej pomagati pri ovirah, ki jih navaja za prekinitev nosečnosti, in vplivati nanjo, da se bo v prihodnje odločila za kontracepcijo.

Od dokazil do socialnega poročila

Z novo uredbo je bilo odpravljeno izdajanje različnih potrdil⁶ na oddelkih občinskega ljudskega odbora, ki so prej dokazovali neugodne socialne razmere (Bole 1958, str. 106; Pečaver, 1959, str. 41). Navodila za izvajanje Uredbe o postopku za dovoljeno odpravo plodu iz leta 1952 so namreč od komisije zahtevala presojo različnih pisnih dokazil, saj naj bi to zagotavljalo objektivnost pri obravnavi primerov. Ta je morala zbirati prosilka sama. S tem je bila povezana tudi dilema, ali je sploh možno z dokazili ugotoviti resnični vzrok za odločitev ženske in to, da jo je tak postopek spravil v neprijeten položaj, saj je morala različnim uradnim osebam razlagati, zakaj jih potrebuje. Albina Pečaver (1960a, str. 18–19) je zapisala, da žensko s tem

ponižamo, tako da se v njej že poleg dejanskih motenj in slabega počutja vzbudi močan odpor proti reševanju njenega primera na tak način. [...] Zato moramo gledati, da se primer sleherne žene obravnava na kulturen, human, dostojen in njenim čustvom ustrezen način. V mnogih primerih dosežemo to s temeljitim in dobro vodenim razgovorom, ki ga opravi socialni delavec ali sodelavec, da potem napiše poročilo za komisijo.

Čeprav avtorica tega ni navedla, je zbiranje dokazil verjetno pripomoglo k vztrajanju nedovoljenega splava v tem obdobju.

Po letu 1960 je zato del postopka postalo »socialno poročilo« ali izvid⁷. Ker so nemedicinski razlogi obsegali nabor okoliščin, je bilo treba te pred odločanjem natančno popisati. Socialno poročilo je bil tako pogoj za uvedbo postopka zaradi socialnih razlogov in ključna podlaga za odločanje komisije. Vendar tega večinoma ni napisala socialna delavka v komisiji, saj je bilo delovno področje številnih komisij preobsežno⁸. Tako je postopek predvidel tim zunanjih sodelavcev (patronažna služba, medicinske sestre v zdravstvenih domovih ali obratnih ambulantah, babice, center za socialno delo, različne družbene organizacije idr.), ki naj bi sodelovali pri zbiranju in presoji

6 Npr. poročila matičnega urada o številu družinskih članov, potrdila davčne uprave o premoženjskem stanju, poročila občinskega ljudskega odbora o socialnem stanju družine, potrdila o plači oziroma dohodkih (Pečaver, 1960a, str. 18).

7 Kljub temu se je v praksi ponekod ohranjala zahteva po potrdilih (Pečaver, 1964, str. 45).

8 Od leta 1966 je bilo 14 komisij 1. stopnje. Ljubljanska komisija je obsegala Domžale, Grosuplje, Idrijo, Kamnik, Kočevje, Logatec, Ribnico, Vrhniko in Ljubljano-Bežigrad, Ljubljano-Center, Ljubljano-Moste, Ljubljano-Siško in Ljubljano-Vič (Krajnc-Simoneti, 1976, str. 13). Leta 1963 je obravnavala več kot 3400 prošenj (Pečaver, 1964, str. 43).

socialnih razlogov za splav in pri odpravljanju razmer, zaradi katerih je ženska zaprosila za splav.

Sčasoma naj bi sodelavce na terenu nadomestili kvalificirani socialni delavci, a jih na začetku šestdesetih let ni bilo dovolj. Svet za socialno varstvo je tako priporočil občinam, ki so imenovalе komisije na 1. stopnji, naj imenujejo »zaupne in ugledne osebe (predvsem medicinske sestra in babice)« za pisanje socialnih poročil (Pečaver, 1960a, str. 10). To naj bi zagotavljalo hiter postopek, sodelavke iz lokalnih okolij pa naj bi imele dodatne prednosti:

Socialnem delavcu prvostopne komisije, ki vseh žen prosilk ne more poznati, je potrebno veliko več časa za razgovor z ženo, da si najprej pridobi njeno zaupanje. [...] Na terenu, koder živi, se bo žena z našo sodelavko navadno sproščeno razgovorila o svojih težavah, ker jo pozna in ji zaupa. (Prav tam)

Hkrati je bolje poznala »kraj, krajevne navade, miselnost ljudi in družine« ter imela boljše možnosti, da za žensko posreduje pri krajevnih organih in jo spremlja pri izboljševanju socialnih razmer.

Avtorica je poudarila prednost zdravstvenega kadra tudi pri umestitvi področja dela. Zagovarjala je, da je treba žensko videti predvsem kot nosečnico in ne kot prosilko za splav. V prvem primeru je namreč subjekt zdravstvene dejavnosti, pri čemer se je moč osredotočiti na nadaljnje preventivno delo, v drugem pa je v ospredju nujnost urejanja dokumentacije za komisijo, torej formalnosti, ki preprečujejo razvijanje trajnejšega odnosa z žensko (Pečaver, 1964, str. 44). Ta pogled potrjuje, da je predvidena vloga socialnih delavk presegala administrativne naloge, saj naj bi sprožitev postopka pred komisijo pomenila zgolj vstopno točko v celostno obravnavo ženske.

Pogovor za socialno poročilo

Za socialno poročilo je tako postal ključen voden pogovor s prosilko za splav. Ta je temeljil na splošnih načelih in ne na vnaprej predvidenih vprašanjih, upošteva je raznovrstnost primerov. Kot pogoj zanj je Albina Pečaver (1959, str. 46) navedla »ustvaritev odnosa« oziroma »da pripravimo osebo, s katero delamo, do tega, da je pripravljena z nami sodelovati, tako da skupno iščemo rešitve«. Ob tem je treba upoštevati, da je ženska »psihično labilna«, saj jo neželena nosečnost »spravlja v obup in strah, ki povzročata, da žena ni sposobna trezno razsojati in da se ukvarja samo z mislijo, kako bi se te težave rešila« (Pečaver, 1962a, str. 6). Hkrati je »v odvisnem položaju, [...] zaradi kočljivosti problema [ji je] nerodno in je še bolj prizadeta. Tujemu človeku mora odkrivati svoja najbolj intimna doživetja [...]« (prav tam). Zato se je treba izogibati nepotrebnemu spraševanju po »njenih intimnostih, ki jih hoče obdržati popolnoma zase« in »niti s kretnjo niti z besedo« zbuhati občutek obsojanja (Pečaver, 1962a, str. 7).⁹

⁹ Kot kočljive primere omeni: »Če je ženi hudo, ker je v spozabi zanosila, če je zanosila vdova, če je neporočena žena zanosila s poročenim moškim in v drugih tem podobnih primerih« (Pečaver, 1962a, str. 7).

Pogovor naj bi bilo najbolje opraviti takoj po potrditvi nosečnosti v varnem prostoru (ki ni dom), ko se ženska še ni dokončno odločila glede nadaljnjih korakov. Obisk na domu naj bi bil primeren šele po pogovoru, »da se prepričamo o njenih navedbah, vendar nikoli brez njenega poprejšnjega pristanka« (Pečaver, 1960a, str. 21). V skladu z Navodili za organizacijo in delo komisij za dovolitev splava (1960) so morale socialne delavke in njihove sodelavke posebno pozornost nameniti prvič nosečim ženskam¹⁰, zato so lahko z njihovim privoljenjem na pogovor povabile starše ali partnerja.

Pogovor je potekal v dveh delih. Prvi del je bil namenjen presoji, ali je prošnja utemeljena; torej vpogledu v osebno življenje ženske, njen socialni položaj v družini in na delovnem mestu (»glede na krajevne razmere in navade«), preverjanju, ali se je za splav odločila sama ali zaradi okolice in ali vidi še druge možnosti (Pečaver, 1964, str. 42). Veljalo je namreč, da je ženski včasih bolje svetovati, naj otroka obdrži, saj naj bi se ji prava pomoč zagotovila takrat, »kadar se z njo skupno išče primerna rešitev njenega problema in nato ukrene vse, da se ta doseže« (Pečaver, 1962b, str. 101)¹¹. Hkrati je avtorica poudarila, da je treba »z dokajšnjo mero življenjske izkušnosti« presoditi, kdaj naj bi to bilo:

Vedno ne bi bilo primerno, da ženo nagovarjamo, naj se odloči za porod, kot npr. v primerih, če ima žena že več otrok, če je mož kroničen pijanec ali v primerih bolezni v družini, razdora v zakonu, hudih ekonomskih ali socialnih razmer itd. (Prav tam)

Zato je bilo nujno, da se ženska sama odloči, »ali se trenutno reši težav in si lahko nakoplje hujše zlo zaradi posledic splava [...], ali pa da rodi in morda trenutno teže živi« (prav tam). Še jasneje (a enako dvoumno) je to zapisala drugje: »Žene ne smemo odvrniti od njenega namena, da predloži svoj primer komisiji v obravnavo [...], ker je to njena pravica. Izjema so primeri, ko ženo prepričamo in se nato tudi sama odloči za porod« (Pečaver, 1960a, str. 21). Pogovor je tako pomenil precej širše delo od zgolj zbiranja informacij za poročilo.

Drugi del pogovora je bil namenjen preventivnemu delu, informiranju o škodljivosti splava in promoviranju kontracepcijskih sredstev, da bi se izognili prihodnjim neželanim nosečnostim. Potekal naj bi v »razumljivem jeziku«, upošteva »kulturno raven žene in njen socialni položaj« (Pečaver, 1959, str. 54). Ta del je bil umeščen v pogovor predvsem z namenom preprečevanja »povratništva«, saj naj bi predhodno sodelovanje s patronažno sestro spodbudilo ženske k vračanju v kontracepcijsko službo (Šegedin, 1964, str. 81). V opisu, kako naj bi pogovor s prosilko potekal, lahko zaznamo številne prvine sodobnih socialnodelovnih metod. Predvsem je opaziti, da so v ospredju na osebo osredotočene prakse, ki hkrati upoštevajo različne družbene vidike.

10 »Predvsem so to samska dekleta in žene, ki se odločijo za splav zato, ker se ne smatrajo še dovolj zrele za materinstvo zaradi hudih socialnih in ekonomskih razmer ali pa zato, ker so pod vplivom svojih partnerjev in staršev, ki zahtevajo, da se reši njihov kočljiv položaj s splavom« (Pečaver, 1962b, str. 101–102).

11 Splav je bil v tem obdobju še vedno postopek, ki je lahko imel različne zdravstvene posledice.

Glede nadaljnjega dela je Albina Pečaver (1964, str. 45–46) zapisala napotek o razvrščanju prosilk v več skupin. Prosilkam v hudih stanovanjskih razmerah in s hujšim ekonomskim stanjem, z neurejenimi razmerami in razdorom ali alkoholizmom v družini naj bi socialna ali patronažna služba takoj napisala socialni izvid, delo pa usmerila v odpravljanje navedenih razmer. Kot druge je navedla prosilke v enako hudih življenjskih razmerah, ki pa si želijo roditi. Pri teh primerih naj bi bila vloga navedenih služb največja, saj se morajo angažirati za takojšnje izboljšanje situacije. V tretji skupini so bile prosilke, pri katerih je prevladovala osebna želja za prekinitev nosečnosti, saj niso živele v dovolj hudi socialni situaciji. Delo z njimi naj bi zahtevalo »pozornost, saj razlogov za splav pravzaprav ni, a pri njem vztrajajo«. Posebej je avtorica umestila še »samske« prosilke in mladoletnice, posebej prvič noseče, ki naj bi jih bilo treba skušati odvrniti od splava.

Zapis socialnega poročila

Po pogovoru je bilo treba sestaviti socialno poročilo. Postopek je lahko obsegal preverjanje izjav ženske (»če je ne poznamo ali če dvomimo v resničnost njenega pripovedovanja«; Pečaver, 1962b, str. 103), pridobivanje informacij in celo različne intervencije. Poročilo je moralo biti končano v kratkem roku, ki je dopuščal dovoljeni splav, saj je bilo ključno za odločitev komisije:

Predvsem o temeljitosti in izčrpnosti socialnega poročila zavisi rešitev prošnje. Zato prikažemo v njem objektivno, široko in z vseh strani celotni položaj in vzroke, zaradi katerih želi žena prekiniti nosečnost. (Pečaver, 1962b, str. 103)

Ker pa so bile zanj ključne informacije iz pogovora oziroma poznavanje življenjskih okoliščin prosilke in njene družine, je bila njegova oblika ohlapna. V navodilih babicam je Albina Pečaver (1962b, str. 103) zapisala:

Socialno poročilo sestavljamo v opisni obliki; zato ga ne moremo spraviti v obliko obrazca z že postavljenimi vprašanji. [...] Navadno ljudje na sestavljena vprašanja zelo kratko odgovarjajo. [...] Za sestavo socialnega poročila je treba iz razgovora z ženo razbrati, kaj je zanjo najhujši problem, in tega podrobno obdelati in opisati.

Dodala je, da socialno poročilo vsebuje štiri poudarke: 1) podajanje splošnih podatkov, 2) opis odnosov in razmer, v katerih ženska živi, 3) delo z žensko in 4) opažanja in mnenja (glejte Prilogo 1).

Prvi poudarek je obsegal podatke o sestavi družine; številu in starosti otrok ter informacijo, ali so ti zakonski, nezakonski, posvojeni ali v reji in ali so zdravi oziroma »problematični in teže vzgojljivi ali celo defektni«. Sledili so podatki o drugih članih družine, predvsem o njihovih medsebojnih odnosih; o ekonomskem stanju glede na dejanske dohodke; in opis stanovanja, kjer so upoštevali število in velikost prostorov, njihovo naseljenost, primernost za bivanje in urejenost.

V drugem delu je bil opis, zakaj se je ženska odločila za splav. Ženske so sicer navajale različne težave, vendar je avtorica (Pečaver, 1962b, str. 104–105) kot najpogostejše navedla »nepravilnosti v odnosih med zakoncema ali partnerjema, med starši in otroki, alkoholizem, boleznimi v družini, posebne osebne težave, primitivnost ali nerazumevanje okolja«.

V tretjem delu so morale strokovne delavke opisati svoje aktivnosti pri sestavi socialnega poročila, torej koliko pogovorov so opravile in s kom, ali so žensko obiskale doma in ali so se odločile za kakšno intervencijo. Hkrati so morale zapisati, kako je potekal pogovor o kontracepciji.

V četrtem delu pa so morale zapisati opažanja, pretehtati »objektivna dejstva in subjektivne ugotovitve« ter podati mnenje glede prošnje za prekinitve nosečnosti (Pečaver, 1962b, str. 104–105).

Nadaljevanje postopka na komisiji

Čeprav so ženske sprva dokumentacijo v zapečateni kuverti same nosile na komisijo, se je vse bolj uveljavljal način, da so zunanji sodelavci poročilo poslali neposredno socialni delavki. Ta se je nato odločila, ali je dovolj razumljivo za presojo in ali je pred sejo komisije potreben dodaten pogovor z žensko ali s sodelavcem, ki je napisal poročilo. Socialna delavka namreč pred sejo ni obravnavala vsake ženske posebej, še posebej ne v krajih, kjer so komisije prejemale veliko prošenj.¹² Predhodni pogovor z žensko je tako izvedla v primeru nejasnosti ali kadar je predvidela, da splav ne bo odobren (npr. v primeru povratnic ali previsoke nosečnosti), saj je žensko lahko vnaprej opozorila na njene možnosti.

Na seji komisije je socialna delavka preostala člana seznanila z vsebino socialnega poročila, omenila, kako je ženska sprejela nasvete o kontracepciji, in podala svoje mnenje glede prošnje. Nato je komisija odločila o prošnji. Zdi se, da se je komisija kot »predstavnik družbe« (Krajnc-Simoneti, 1976, str. 11) pri presoji o utemeljenosti socialnih razlogov ravnala predvsem po tedanjih družbenih načelih.

Odločitev komisije [...] je stvar prostega preudarka. Odobritev splava iz socialnih razlogov mora biti v skladu z našim splošnim družbenim gledanjem na ekonomska, socialna, osebna, družinska in druga vprašanja. Poleg tega pa mora komisija probleme reševati tudi z vidika humanosti in pravičnih odnosov do sočloveka. (Pečaver, 1960b, str. 78)

Iz odločitev komisij je tako možno razbrati prevladujoče družbene norme, ki so upravičevale odobritev ali zavrnitev prošenj.

Ljubljanska komisija na 1. stopnji je tako dodatno razčlenila socialno indikacijo v specifične podskupine (Kuralt, 1966, str. 10–11). Iz tega lahko razberemo najpogostejše razloge, ki so veljali za legitimne. Ti so bili:

12 »Prvostopna komisija v Ljubljani obravnava [...] povprečno 51 žena tedensko. Praktično nemogoče je, da bi se osebno spoznali s toliko ženami.« (Pečaver, 1960a, str. 26)

1) stanovanjske razmere; 2) socialno-ekonomske težave; 3) neurejene družinske in osebne zadeve; 4) bolezen v družini; 5) razdor v družini; 6) alkoholizem v družini; 7) osebni razlogi in 8) ostalo (Andolšek, 1966, str. 47–48; Pečaver, 1960b, str. 84).

Albina Pečaver (1960b, str. 84) je ob tem zagovarjala, naj se prošnja obravnava v odsotnosti ženske, saj bi bila zanjo situacija lahko neprijetna, še posebej, če je komisija potrebovala čas za odločitev. Torej, četudi je morala biti socialna delavka ob obravnavi v zdravstveni instituciji, da je lahko odgovorila na morebitna vprašanja, naj bi bila njena naloga (in ne naloga ženske) članom komisije dodatno pojasniti situacijo, če so imeli dileme pri presoji.

Po seji je predsednik komisije ženski večinoma ustno sporočil odločitev, sklep je bil vpisan na zapisnik skupaj z razlogi za odločitev. Če je bila prošnja odobrena, so ženski dali informacije o izvršitvi splava.¹³ Ob tem jo je predsednik opozoril, »da odobritev splava pravzaprav ni njena pravica, temveč da se je to pot upoštevalo le njen težki položaj« in da ob morebitni novi prošnji enak razlog ne bo več utemeljen (Pečaver, 1960b, str. 80). To pomeni, da v tem obdobju splav ni bil razumljen kot reproduktivna pravica, temveč kot ukrep za izboljšanje življenjskega položaja. Če pa je bila prošnja zavrnjena že tokrat, je imela možnost pritožbe na drugostopenjsko komisijo.

Po končanem postopku naj bi sledilo delo z ženskami, posebej tistimi, ki so živele v hujših ekonomskih in socialnih razmerah, ali tistimi, ki jim je bila prošnja zavrnjena. Socialna delavka naj bi sprožila obravnavo socialnih razlogov, zaradi katerih se je ženska obrnila na komisijo. Sicer ni mogla vedno neposredno poseči v različne situacije, je pa lahko žensko informirala o pravicah in posredovala pri različnih organih. Ob tem naj bi se zanašala na zunanje sodelavce, ki so imeli vpliv v lokalnem okolju: »Vse obravnavane primere, tako odobrene kakor zavrnjene, javlja socialni delavec sodelavcem in ti imajo potem nadaljnjo skrb za te žene« (Pečaver, 1960b, str. 83)¹⁴.

Posebna pozornost je bila namenjena spremljanju, koliko so ženske upoštevale nasvete glede kontracepcije. Socialna delavka pa naj bi gradivo komisije obdelala tudi statistično in analizirala mesečne, trimesečne in letne trende na področju splava in svoje ugotovitve pošiljala svetoma za zdravstvo in socialna varstvo ter komisiji na 2. stopnji, da bi različni organi lahko bolje usmerjali nadaljnje delo.

13 »Odločitev sporoči komisija prve stopnje takoj. Če dovoli splav, da nalog za njegovo izvršitev in se sme splav takoj izvršiti« (Uredba o pogojih in postopku za dovolitev splava, 1960, 8. člen).

14 Tudi Berta Mička (1963a, str. 47) je poudarila, naj socialni delavec komisije v primerih odklonjenih prosilk s prvo nosečnostjo in povratnic »posebej zainteresira Centre za socialno delo, patronažno službo na terenu ali v tovarni, da se vzroki, ki so ta dekleta oziroma ženske privedli pred komisijo, čim prej odstranijo.«

Nekatera razhajanja med napotki in prakso

Ko sem še delala na referatu za zdravstvo, so iz novomeške bolnišnice z ginekologije prihajala obvestila o številu splavov, za katera sploh ne vem, zakaj so služila. Zlagala sem jih v omaro. Ta obvestila je lahko videl kdorkoli od uslužbencev na občini. (Izjava ženske, ki je delala na občinskem odboru na področju socialnega varstva v letih 1965–1972, nato pa na področju skrbi za borce v JV Sloveniji; v Zaviršek 2005, str. 265)

Po obravnavi predpisov, ki so določali postopek na prvostopenjski komisiji za dovolitev splava in interpretacijah izbranih avtoric bom razdelala nekatere odstopanja, ki se kažejo pri njihovi implementaciji. Iz citata tako izhaja, da načelo zaupnosti ni bilo vedno upoštevano, nejasnosti pa so bile tudi pri kritju stroškov postopka. Uredba o pogojih in postopku za dovolitev splava (1960, 15. člen) določa, da stroški komisij »obremenjujejo predračun organa, ki je komisijo imenoval«, Navodila za organizacijo in delo komisij za dovolitev splava (1960, V.) pa, da se stroški za izvršitev splava plačujejo »po splošnih predpisih, ki veljajo za socialno zavarovane osebe, zdravstveno zavarovane kmetijske proizvajalce oziroma obrtnike«. Ženske naj torej ne bi plačevale za postopek, a viri kažejo, da ni bilo vedno tako.

Kljub Uredbi o pogojih in postopku za dovolitev splava (1960) so se namreč nekatere komisije dogovorile z občinami, da so postopek zaračunale ženskam (razen tistim v hudih socialnih razmerah) (Šegedin, 1964, str. 87). V poročilu Sekretariata za zdravstvo in socialno varstvo ter Oddelka za preventivo splava so zapisali, da stroške komisij delno krijejo prosilke, delno občine, kjer komisija deluje (Problemi splava, 1965, str. 15).

Tudi Berta Mička (1963a, str. 50) je zapisala, da komisija v Ljubljani prosilkam zaračuna 750 din za postopek, poseg pa je plačal Zavod za socialno zavarovanje. Na posvetu so se celo javno zavzeli, naj stroške prevzamejo tako občine kot ženske, saj da so komisije »že doslej pobirale od žena določen prispevek, ki so ga uporabile za nakup instrumentov oziroma zdravstveno-vzgojnih pripomočkov za poučitev o kontracepciji (Trbovlje, Ljubljana)« (Republiško posvetovanje, 1966, str. 45). Kljub poskusom poenotenja so tako obstajale različne prakse, ki so lahko vplivale na dostopnost postopka.

Hkrati pa viri omenjajo še bolj temeljne ovire, ki so povzročale neenotno odločanje komisij.¹⁵ Sekretariat za socialno varstvo je na podlagi izvedene ankete poročal, da: 1) je čas za pregled dokumentacije in pogovor prekratek, zato so se nekateri socialni delavci omejili le na določene primere (mladoletne, samske, povratnice in tiste, pri katerih niso razvidni posebni razlogi); 2) socialni delavci nimajo dovolj strokovne podpore za specifično delo v komisijah in 3) socialni delavci niso dovolj koordinirani pri reševanju celotne zdravstveno-socialne situacije okraja (Škofic, 1964, str. 23). Problemi so se torej

¹⁵ Analiza števila splavov po komisijah 1. stopnje kaže, da je bilo leta 1965 78,2 % odobrenih prošenj; kranjska komisija je imela najostrejša kriterije (65 %), najmanj stroge pa Brežice (98 %). Komisije obeh stopenj so leta 1965 odobrile prošnje v 91,2 % primerih (Andolšek, 1966, str. 46–47; Krajnc-Simoneti, 1976, str. 20).

nanašali tako na usposobljenost kot na sodelovanje z zunanjimi sodelavci in drugimi institucijami. To kaže na sistemsko naravo težav pri vpeljevanju socialne indikacije v prakso.

Usposobljenost socialnih delavk

Socialne delavke v komisijah sprva niso imele osnovnih pogojev za delo, kot so čas za kakovostno obravnavo in usposabljanja. Tudi druge so poročali, da jim manjkajo specifična znanja in enotna merila za obravnavo žensk. Svet za socialno varstvo je npr. priporočil, da bi bilo treba organizirati posvetovanja, tudi za uskladitev kriterijev, ker delo socialnega delavca v komisiji zahteva posebno metodiko dela in vodenje enotne politike (Priporočila glede problematike splavov, 1962, str. 27).

Podobno je Lidija Škofic (1964, str. 23) menila, da imajo socialne delavke »premalo strokovne pomoči glede specifične metodike dela v komisijah (v obliki posvetovanj, izmenjave mnenj članov komisij I. in II. stopnje, poglobitvenih seminarjev itd.).« Sekretariat za zdravstvo in socialno varstvo ter Oddelek za prevencijo splava pa sta ugotavljala, da metode dela komisij niso dovolj preučene, usklajene in prilagojene potrebam okolja, zlasti neenotni pa naj bi bili kriteriji za določanje socialnih in drugih indikacij (Problemi splava, 1965, str. 15).

Sekretariat za zdravstvo in socialno varstvo ter Koordinacijski odbor za načrtovanje družine sta sčasoma sicer organizirala nekaj posvetovanj s ciljem poenotenja kriterijev, a niso nujno zagotovila enotne prakse. Eno izmed sprejetih stališč je namreč bilo, da morajo komisije upoštevati regionalne razmere tako glede socialno-ekonomskih faktorjev kakor glede razvitosti svetovanja kontracepcije in zdravstvene vzgoje (Krajnc-Simoneti, 1976, str. 19). Dodatne spremembe so se zgodile po letu 1965, saj si je Sekretariat za socialno varstvo prizadeval postopno zaposlovati šolane socialne delavke. Hkrati se je pokazala potreba po sistematizaciji delovnega mesta:

Praksa je pokazala, da bo potrebno v komisijah, ki obravnavajo več kot 30 primerov, stalno nastaviti profesionalne socialne delavce, ki bodo v stanju homogeno prenašati probleme na službe v občini. V zvezi s tem bo treba socialno delo v komisijah za dovolitev splava specializirati in proučiti ustrezne strokovne metode socialnega dela na tem področju. (Problemi splava, 1965, str. 15–16; prim. Pečaver, 1964, str. 56)

Pred tem so bili socialni delavci v komisijah zaposleni na različnih delovnih mestih¹⁶, zato nikakor niso mogli izpolnjevati vseh opredeljenih nalog.

¹⁶ Leta 1964 jih je bilo osem zaposlenih v delovnih enotah socialnega varstva (pet na centrih za socialno delo in trije v upravnih organih), pet v zdravstvenih ustanovah in eden pri družbeni organizaciji (Škofic, 1964, str. 22).

Sodelovanje z zunanjimi sodelavkami

Albina Pečaver (1964, str. 43) je v postopku priprav na komisijo poudarjala individualno obravnavo žensk, kot osnovo za socialno poročilo pa voden razgovor s prosilko, ki ga je praviloma opravila zunanja sodelavka. Ta naj bi dodatno preverjala razloge, saj navedbe žensk niso zadostovale: »Samo razgovor je premalo, ker ne vidimo celotne slike« (prav tam). To je pomenilo obsežno delo, zato je smiselno vprašanje, ali je praksa dosegla raven zahtevnosti, predvidene v napotkih.

Berta Mička je menila, da je zaradi števila prošenj poročilo patronažnih sester iz zdravstvenih domov ali tovarn nujno za objektivnost presoje. A je ob tem navedla, da so v »večini napisana zelo šablonsko brez temeljitega poznavanja dejanskega socialnega stanja prosilke in največkrat [...] le na podlagi pripovedovanja ženske, ki prosi za splav« (Mička, 1963b, str. 51). Dodala je, naj zdravstvene delavke preverijo »vse navedbe posamezne prosilke« in napišejo socialno poročilo »zelo obširno« z »vsemi objektivnimi in subjektivnimi vzroki, ki žensko silijo v splav«, pri tem pa naj bo to »res objektivno brez kakršnih koli vplivov glede na veze in poznanstva« (prav tam).

Iz tega izhaja, da je bil postopek morda zastavljen preveč ambiciozno. Viri celo kažejo, da se je delo prelagalo med družbenimi podsistemi, saj naj bi bilo večkrat na dnevnem redu raznih sestankov vprašanje, ali gre pri socialni indikaciji za zdravstveno ali socialno problematiko (Pečaver, 1964, str. 43). Na seminarju za patronažne sestre so te celo predlagale, naj prošnje po njihovih napotkih pišejo ženske same (Pečaver, 1964, str. 55–56).

Hkrati iz virov razberemo, da ženske niso vedno želele biti obravnavane na predviden način. Zakonski predpis, naj vsaka komisija dela le na omejenem območju, sicer ni obstajal, a so se na posvetih odločili, da »sprehajanja žena od komisije do komisije ni mogoče dovoliti« zaradi nadzora in možnosti podpore (Šegedin, 1964, str. 82). Zato naj bi posamezne primere obravnavale le lokalno pristojne komisije. Raziskava Marije Pungerčar (1967, str. 24–25) pa dokazuje obstoj drugačnih praks. Ko se je veliko vabil za sodelovanje vrnilo z žigom »nepoznan«, je sklepala, da gre

za žene, ki so se ob nezaželeni nosečnosti samo začasno naselile v Ljubljani pri sorodnikih in znancih, pač z namenom, da bi to »sramoto« odpravile pred drugo komisijo, ne pa pred tisto, ki je stvarno in predvsem krajevno pristojna in je navadno zelo blizu ali celo v njihovem domačem kraju.¹⁷

Poudarila je, da tako ženske »obremenjujejo delo ljubljanske komisije« in vzbujajo dvom o vsebini socialnega poročila, saj bi patronažne sestre v zdravstvenem domu, kjer je ženska sicer obravnavana, lažje potrdile navedeno. Tako pa se zunanje sodelavke opirajo le na »premnogo krat neresnične«

17 To je ženskam omogočilo tudi, da so prosile za splav na več komisijah, saj si te niso izmenjevale podatkov.

izjave žensk, to pa pomeni nevarnost, »da se pisanje socialnih izvidov sprevrže v golo in neprijetno formalnost« (Pungerčar, 1967, str. 25).

Albina Pečaver (1964, str. 51) je zato zunanje sodelavke opozarjala, da socialni izvid ni formalnost, temveč uradni dokument, s katerim »prevzamemo vso moralno in disciplinsko odgovornost za resničnost podatkov«. Iz navedenega pa sklepamo tudi, da so številne ženske odločanje o socialni indikaciji razumele tudi kot obliko nadzora nad ženskami. Temu pa so se upirale, tudi tako, da so postopek uporabile na način, ki je povečeval njihovo avtonomijo.

Sodelovanje z drugimi institucijami

Nazadnje bom obravnavala uspešnost sodelovanja med različnimi institucijami za izboljšanje položaja prosilk po končanem postopku. Tudi tu se virih pojavlja dilema, kdo naj bi bil za kaj pristojen. Lidija Škofic (1964, str. 21) je zapisala, da socialni delavec

ne more delati na dokončni sanaciji primera v vsej kompleksnosti. Socialni delavec v komisiji je torej le specifični, vmesni člen pri izvajanju socialnega dela.

A zataknilo se je že pri obveščanju institucij po postopku. Berta Mička (1963b, str. 51) je kot problem omenila pomanjkanje povezave z zunanjimi sodelavkami in njihovega interesa: »Le v redkih primerih je patronažni sestri znana usoda tistih žensk, katerim je napisan soc. izvid.« Vendar je bila očitno težava tudi na strani komisij. Na seminarju za patronažne sestre so te poudarile potrebo

dati komisijam ustrezne direktive, da bi zaradi boljše povezave obveščale o svojem delu patronažno službo, ker le tako bo ta lahko vršila zdravstveno prosvetno [...] delo in razpravljala z ženami. (Šegedin, 1964, str. 85)

Kljub dogovoru na posvetovanjih nekatere komisije namreč niso poročale zdravstvenim domovom o primerih, ki so jih obravnavale.

Hkrati je bilo izraženo, da se morajo v izboljševanje situacij prosilk vključiti tudi druge službe. Albina Pečaver (1959, str. 86) je denimo zapisala, da niti socialni delavec niti sodelavec ne moreta dokončno in širše reševati primerov, ki jih obdelujeta, ker za to nimata pristojnosti, zato morata o primerih obveščati vse pristojne organe oziroma svoje nadrejene. Hkrati pa je omenila, da »pri tem, ko samo posredujemo, naj se primeri rešijo, naletimo pri raznih organih na težave in nerazumevanje«, ki jih je treba preseči z vztrajnostjo in doslednostjo (Pečaver, 1959, str. 87).

Morda so se prav zato kmalu začeli pozivi, naj različni organi socialnega varstva vnesejo problematiko splava v svoje redne programe (Priporočila glede problematike splavov, 1962, str. 28). Službe zdravstvenega in socialnega varstva naj bi tako razvijale sodelovanje in preventivno dejavnost; usmerjale enotno delo komisij; izboljšale strokovno delo kadrov in metode socialnega dela ter preučevale vzroke za splav s ciljem načrtovanja skrbi za

družino (Problemi splava, 1965, str. 17–18). S tem bi komisije lahko postale del mreže, ki bi usklajeno delovala, »da bi postal splav vse bolj samo izjemna rešitev, vedno manj pa metoda za preprečevanje neželenih rojstev« (Pečaver, 1964, str. 40). Komisije so bile namreč opredeljene kot organ družbenopolitične skupnosti in ne zdravstvene službe, saj je bila dovolitev splava zaradi socialnih razlogov razumljena kot družbena, ne le zdravstvena stvar (Krajnc-Simoneti, 1976, str. 11). Občinski organi so zato morali spremljati njihovo delo, jim pomagati in obravnavati problematiko, ki se je pojavljala na sejah (Šegedin, 1964, str. 77–78).

A Lidija Škofic (1964, str. 21) je ugotavljala, da tega področja ni v programih socialnovarstvenih organov, tudi na centrih za socialno delo, ki naj bi bili »kot osnovna socialna služba komune neposredno odgovorni za preprečevanje socialnih indikacij tudi na področju prevencije splava.« Kot razlog je navedla pomanjkljivo dokumentacijo komisij, zato organi niso razpolagali »z enotnimi, urejenimi osnovnimi pokazatelji«, ki bi s preučevanjem »po vrsti in intenziteti problemov, ki se pojavljajo pod oznako 'socialne indikacije'« pripomogli k bolj statističnemu pristopu (prav tam).

Podobno poročilo Sekretariata za zdravstvo in socialno varstvo ter Oddelka za prevencijo splava navaja, da delo komisij ni bilo usklajeno z delom socialnih služb v občini niti pri zbiranju dokumentacije niti pri sanaciji primerov. Vzrok naj bi bila prezaposlenost socialnih delavcev in zato pomanjkanje sistematičnega sodelovanja z institucijami in pomanjkljivi programi socialne prevencije v določenih občinah (Problemi splava, 1965, str. 14). Sklepamo lahko torej, da so se vsaj v začetni fazi ovire pri implementaciji socialnega dela v komisije za dovolitev splava in pri njihovem sodelovanju z drugimi institucijami težave pojavljale na številnih ravneh, različni akterji pa so za pomanjkljivosti obtoževali različne stvari, tudi drug drugega.

Kontinuiteta socialnodelovnih pristopov

Deset let sem kot laični socialni delavec sodelovala v komisiji, ki je odločala o abortusih. Naredila sem vse, da sem ženskam pomagala. Prepričevala sem komisijo, da se vlogam za dovolitev splava ugodi. Zdravnika, ki sta bila člana komisije, sta jemala stvari z levo roko. Pri revnih ženskah sta komplicirala, če pa je bila fina gospa, sta ugodila njeni zahtevi. Med tem sta se pogovarjala o lovstvu in ostalih stvareh. (Izjava ženske, zaposlene na okrajnem odboru v letih 1947–1955, nato na svetu za ljudsko zdravstveno in socialno politiko, v letih 1956–1961 pa na občinskem odboru za področje mladinskega skrbstva; v Zaviršek 2005, str. 265)

Napotki Albine Pečaver nam tako razkrivajo prej idejno sliko kot pa realno situacijo, ki je obstajala v šestdesetih letih 20. stoletja na področju širitve dostopa do reproduktivnih pravic. A nam hkrati kažejo, da so se, čeprav v tem obdobju splav ni bil pravica žensk, kljub temu dogajali premiki v družbeni umeščenosti splava, pri tem pa je imelo pomembno vlogo socialno delo.

Socialne delavke so bile po uzakonitvi socialne indikacije v komisijo vključene z namenom, da bi te delovale na za ženske prijaznejši način, ob tem pa naj bi razvijale možnosti za dejanske intervencije za izboljšanje življenjskih razmer žensk, ki so se nanje obračale. Ob tem so razvijale tudi specifične socialnodelovne pristope.

Pregled vključevanja socialnega delavca v komisije za dovolitev splava in razvoj socialnodelovnih pristopov na tem področju nam namreč razkrije dva pomembna poudarka. Prvi je, da so akterke, ki so razvijale področje, zagovarjale metode, ki bi jih lahko opredelili kot predhodnice današnjih. Zavzemale so se za etične socialne delavke in individualno obravnavo žensk, utemeljeno na vodenem pogovoru. Ta je upoštevala uporabniško perspektivo in hierarhijo moči v odnosu, zato je pozornost namenjala vzpostavitvi stika, krepitvi avtonomije uporabnic in soustvarjanju rešitev. Hkrati pa je vsebovala napetost med skrbjo in nadzorom, saj je pri generiranju podpore ženskam v socialni stiski predvidevala tudi posege v zasebna življenja. Še več, sam postopek, v katerem so ženske morale dokazovati upravičenost za dovolitev splava, je pomenil pogojevanje pomoči.

Če uveljavljanje novih predpisov pogledamo s stališča prakse, sicer vidimo, da razvoj novega področja ni potekal povsem gladko in da so se socialne delavke ob implementaciji srečevale s številnimi sistemskimi težavami. A lahko kljub temu ugotovimo, da današnje socialnodelovne metode ne pomenijo popolnega preloma s socialističnimi praksami.

Drugi poudarek je, da z uvedbo socialne indikacije splav ni več razumljen le kot medicinski, temveč tudi kot družbeni problem. To je odločilno, saj je že tedaj večina prošenj temeljila na socialnih razlogih, zato so novi predpisi omogočili razširitev dostopa do dovoljenega splava. Še več, delovanje komisij so umestili v mrežo institucij, ki se niso ukvarjale le s »prevencijo splava«, temveč z vzpostavljanjem pogojev za družinsko življenje na sploh, ti pa so zadevali širše družbene procese.

Albina Pečaver (1960b, str. 85) je zapisala, da naloga komisije »ni samo v tem, da z odobritvijo splava ženo rešuje iz težav, temveč da ji omogoči tudi, da postane mati«. To pa ni bilo vedno lahko zaradi splošnega pomanjkanja stanovanj in drugih družbenih virov.¹⁸ Postopek odločanja o dovolitvi splava zaradi socialnih razlogov je bil tako razumljen kot intervencija v socialne razmere s ciljem izboljšanja življenjskega standarda, kot družbeno delo za reševanje širših problemov, ki so omejevali svobodnejše načrtovanje družine v socializmu.

18 »Pogosto so te težave odraz našega splošnega ekonomskega stanja, kot na primer v veliko primerih hud stanovanjski problem, ki ga tudi pri najboljši volji ne moremo vedno rešiti.« (Pečaver, 1962b, str. 103)

Viri

- Andolšek, L. (1966). Problemi klasifikacije in odobravanja splavov iz socialnih indikacij. *Socialni vestnik*, V(4), 45–51.
- Andolšek-Jeras, L., Kožuh-Novak, M., & Obersnel-Kveder, M. (1991). Vpliv ginekologov na razvoj načrtovanja družine v Sloveniji. V E. Dolar Bahovec (ur.), *Abortus – pravica do izbire!*. Ljubljana: Skupina »Ženske za politiko« (str. 191–196).
- Babice vprašujejo (1960). *Babiški vestnik*, XXVIII(4–6), 60–62.
- Bole, C. (1958). Tudi v kontracepciji je zdravstveno varstvo matere in otroka. *Medicinska sestra na terenu*, 5(2), 102–107.
- Bole, D. (1976). Družbena problematika načrtovanja rojstev. *Obzornik zdravstvene nege*, 291–297.
- Cergol Paradiž, A. (2022). »Bela kuga«: ilegalni abortusi in zmanjševanje rodnosti na Slovenskem v obdobju med obema vojnama. Ljubljana: Založba Univerze v Ljubljani / Znanstvena založba Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani.
- Krajnc-Simoneti, S. (1976). *Dinamika splava v odvisnosti od širjenja sodobne kontracepcije v SR Sloveniji od 1955 do 1974, Del 1*. Ljubljana: Zavod SR Slovenije za zdravstveno varstvo.
- Kuralt, H. (1966). *Analiza socialnih indikacij pri odobritvi abortusa* (diplomsko delo). Ljubljana: Višja šola za socialne delavce.
- Mička, B. (1963a). *Kako se je končala nosečnost pri ženskah, ki jim je bil na komisiji splav odklonjen* (diplomsko delo). Ljubljana: Višja šola za socialne delavce.
- Mička, B. (1963b). Kako se je končala nosečnost pri ženskah, ki jim je bil na komisiji splav odklonjen. *Socialni vestnik*, II(3), 28–54.
- Navodila za organizacijo in delo komisij za dovolitev splava (1960). *Medicinska sestra na terenu*, 7(2), 121–124.
- Pečaver, A. (1959). *Delo in vloga socialnega delavca v komisiji za dovoljeno odpravo plodu* (diplomsko delo). Ljubljana: Višja šola za socialne delavce.
- Pečaver, A. (1960a). Delo in vloga socialnega delavca v komisiji za dovoljeno odpravo plodu. *Medicinska sestra na terenu*, 7(1), 9–27.
- Pečaver, A. (1960b). Delo in vloga socialnega delavca v komisiji za dovoljeno odpravo plodu. *Medicinska sestra na terenu*, 7(2), 78–85.
- Pečaver, A. (1962a). Nekaj podatkov za delo z ženami, ki želijo splav. *Babiški vestnik*, XXX(1–3), 5–9.
- Pečaver, A. (1962b). Nekaj napotkov za delo z ženami, ki želijo splav (Nadaljevanje). *Babiški vestnik*, XXX(10–12), 101–106.
- Pečaver, A. (1964). Naloge socialnega delavca in vloga patronažne sestre v sistemu dela komisij za dovolitev splava. V *Prevenција splava: gradivo seminarja za medicinske sestre v patronažni službi, februarja 1964* (str. 40–57). Ljubljana: Zveza društev medicinskih sester Slovenije.
- Pistotnik, S. (2022). »Hude osebne, družinske ali gmotne razmere«: socialni razlogi za splav in uvedba socialne indikacije v slovensko zakonodajo. *Družboslovne razprave*, 38(101), 139–161.
- Priporočila glede problematike splavov (1962). *Socialni vestnik*, I(5), 27–28.
- Problemi splava (1965). Problemi splava v SR Sloveniji in problematika oddelka za preventivo splava na Kliniki za ženske bolezni in porodništvo v Ljubljani. *Socialni vestnik*, IV(4), 1–27.

- Pungerčar, M. (1967). *Prekinitev prve nosečnosti in psihosociološke posledice* (diplomsko delo). Ljubljana: Višja šola za socialne delavce.
- Republiško posvetovanje (1966). Republiško posvetovanje o problemih splava v Ljubljani dne 16. 6. 1966 – povzetek razprave (1966). *Socialni vestnik*, V(4), 42–45.
- Rožman, S. (2009). Geneza pravice do umetne prekinitve nosečnosti v nekdanji Jugoslaviji. *Ars & humanitas: revija za umetnost in humanistiko*, 3(1–2), 301–325.
- Šegedin, R. (1964). Komisije za dovolitev splava, njih pomen in metode dela. V *Prevenција splava: gradivo seminarja za medicinske sestre v patronažni službi, februarja 1964* (str. 74–89). Ljubljana: Zveza društev medicinskih sester Slovenije.
- Škofic, L. (1964). Socialne službe in problem splava v SR Sloveniji. *Socialni vestnik*, III(2), 20–24.
- Takač, I. (2007). Pol stoletja načrtovanja družine v Mariboru. V I. Takač (ur.), *50 let načrtovanja družine v Mariboru: mednarodni znanstveni simpozij, Univerzitetni klinični center Maribor, 15. 6. 2007* (str. 31–178). Maribor: Univerzitetni klinični center.
- Uredba o pogojih in postopku za dovolitev splava (1960). *Medicinska sestra na terenu*, 7(1), 56–58.
- Zaviršek, D. (2005). Spominjanja najstarejših socialnih delavk in delavcev. V D. Zaviršek (ur.), *»Z diplomo mi je bilo lažje delat!«, Znanstveni zbornik ob 50. obletnici izobraževanja za socialno delo v Sloveniji* (str. 195–233). Ljubljana: Fakulteta za socialno delo.

Priloga 1:

Primer socialnega poročila (Pečaver, 1962, str. 105–106)

Primer socialnega poročila:

P. M., stara 19 let, samska, uslužbenka iz K. Dekle je nezakonska hči, ki ji je mati umrla pri njenem porodu. Oče se je potem poročil in se je tudi že razvezal, zanjo pa ni skrbel. Do 18. leta je živela pri rejnici, ki je bila sama užitkarica. Ko je izpolnila osemnajsto leto, je morala v službo in začeti samostojno življenje brez vsake pomoči. V službi je v K. kot nižji pisarniški uslužbenec. Za stanovanje in hrano plača 5000 din, poleg tega pa mora opravljati za gospodinjo še težja gospodinjska dela. Stanuje pri tujih ljudeh, v sobi z njo spita dve gospodarjevi hčerki in še ena podnajemnica. Pred pol leta se je spoznala s fantom, s katerim sta kmalu začela z intimnim življenjem. Sestajala sta se v začetku bolj poredko in fant je bil z njo ljubezniv. Po njunih intimnih odnosih pa se je spremenil, se začel prepirati in postajal tudi drugače čuden. Nato je nenadoma odšel in dekle ga kljub iskanju ni več našlo. Za njeno nosečnost ne ve.

O spolnem razvoju in življenju je skoraj nepoučena. Nihče ji ni o tem govoril. Slišala je nekaj od drugih deklet v zelo popačeni obliki, toda še tega ne dosti, ker se družijo zelo malo z njim. Niti ob prvi menstruaciji ni dobila nobenih napotkov. Takrat je zaradi tega zelo trpela in je bila zbegana. O spolnih odnosih in o čuvanju pred zanositvijo ni poučena. Na fantovo prigovarjanje se je hitro predala. Da je noseča, ni vedela, dokler je gospodinja ni opozorila na to možnost, ker ni imela že dva meseca menstruacije. Dekle zelo težko govori, ker je pretreseno, in ji ves čas polzijo po licih

debele solze. Kot nezakonski otrok, je doživljala hude duševne pretrese. Čustveno je zavrta. Svoje sedanje stanje in rojstvo otroka neprestano primerja z dosedanjim njenim življenjem.

Zaradi hudih življenjskih in materialnih razmer bi otrokovo rojstvo še bolj poslabšalo njen težaven položaj.

Po opravljenem splavu bo prišla po nasvet v vseh stvareh glede spolnega življenja k zdravniku.

Vsi ti podatki so dobljeni iz razgovora z njo samo. Izvršen je bil tudi obisk na domu.

Tanja Buda

Socialnodelovna obravnava samskih mater v času socializma v Sloveniji (1963–1986)

Analiza diplomskih nalog na Višji šoli za socialno delo

Zgodovinski pregled prakse socialnega dela s samskimi materami, ki temelji na diplomskih nalogah Višje šole za socialno delo, pokaže, da se je diskurz socialnih delavk o tej socialni temi zelo spreminjal. Socialne delavke so se v šestdesetih letih 20. stoletja trudile odzivati na potrebe samskih mater in so jih podpirale, predvsem kadar so bile v družini revščina in neurejene stanovanjske razmere. Rezultati raziskave, ki je v članku predstavljena, podpirajo tezo, da so sredi sedemdesetih let socialne delavke kljub naprednim nazorom tedanje politične doktrine v praksi imele pravzaprav tradicionalističen pogled na družino. Ta se je v osemdesetih letih nato dokončno utrdil. Prepričanje, da otrok potrebuje očeta in mater za »normalen razvoj«, je bilo v odnosu do samskih mater tako kategorično, da je mogoče domnevati, da se je socialno delo v tem pogledu razhajalo z ideologijo socializma.

Ključne besede: zgodovina socialnega dela, ženske, socialne delavke, samohranilke.

Tanja Buda je mlada raziskovalka in asistentka na Fakulteti za socialno delo Univerze v Ljubljani. Raziskovalno se ukvarja s temami zgodovine socialnega dela, reproduktivnih pravic in spolne enakosti. Kontakt: tanja.buda@fsd.uni-lj.si.

Social work treatment of single mothers during socialism in Slovenia (1963–1986) Analysis of Bachelor theses at the Higher School of Social Work

A historical review of social work practice with single mothers, based on Bachelor theses from the Higher School of Social Work in Ljubljana, shows that social workers' discourse on this social issue changed significantly over the decades. In the 1960s, social workers sought to address the needs of single mothers and to support them particularly when poverty and housing insecurity were prevalent in the family. The findings of the research presented in the paper support the thesis that, despite the progressive views of the socialist political doctrine of the time, social workers in practice in the mid-1970s held an essentially traditionalist view of the family that eventually became entrenched in the 1980s. The belief that a child needs a father and a mother for »normal development« was so categorical with regard to single mothers that it can be assumed that social work in this sense moved away from the ideology of socialism.

Key words: history of social work, women, social workers, single mothers.

Tanja Buda is a young researcher and assistant at the Faculty of Social Work, University of Ljubljana. Her research interests include history of social work, reproductive rights and gender equality. Contact: tanja.buda@fsd.uni-lj.si.

Uvod

Od začetka 20. stoletja do danes so ženske, ki same skrbijo za otroke, pomembna raziskovalna tema znotraj sistemov socialnega varstva (Orloff, 1993; Wijnberg in Weinger, 1997; Lewis, 1998; Klett-Davies, 2016; Cook in McKenzie, 2019). Premik od dobrodelnosti k državni intervenciji, ki se je zgodil v nekaterih zahodnih državah v 20. stoletju, je zaznamoval tudi samske matere. Hkrati je nastal tudi nov poklic socialne delavke/delavca, ki je deloval v različnih javnih in zasebnih institucijah.

Ženske, ki so same skrbele za otroke, so tako prišle v stik s socialnimi delavkami v ZDA in Združenem kraljestvu, ko so bile v ekonomski stiski, in so

0009-0008-6000-6267

bile označene kot »padle ženske«. Socialnodelovne intervencije so bile pogosto povezane z institucionalizacijo (materinski domovi so bile razširjeni tako v Evropi kot tudi v ZDA), z ločevanjem mater in otrok z rejništvom ali posvojitvami ter urejanjem preživnine. To je pomenilo, da so ženske morale razkriti očeta otroka, če so želele dobiti državno finančno podporo (Kunzel, 1993; Bock in Thane, 1994; Thane in Evans, 2012).

Starkey (2000) meni, da so bile najbolj podvržene disciplinski oblasti in socialnemu nadzoru matere, ki so jim pripisali odgovornost za »problematično družino«. Najpogosteje so jim očitali zanemarjenost otrok, neopravljanje gospodinjskih dolžnosti in krivdo za razpad zakonske skupnosti. Sinonim za »problematične družine« so bile pogosto »problematične matere«, saj so bile matere največji krivci za družinske neuspehe. To je utrjevalo normo družine z dvema staršema, kjer je bil moški hranilec družine, ženska pa naj bi skrbela za gospodinjstvo in vzgojo otrok.

Takšni pogledi na družino so ustrezali predvsem ljudem srednjega razreda, katerega del so bile tudi socialne delavke, zato je bil namen intervencije v »problematične družine« približevanje normi srednjega razreda, hkrati se je s tem pokazalo, da socialne in druge službe niso razumele ter poznale življenja revnih družin (Starkey, 2000, str. 543–545). Proces normalizacije, ki je bil značilen za socialnodelovne intervencije v »problematične družine«, je Foucault (2004, str. 203) definiral kot »nenehno kaznovalnost, ki gre skozi vse točke in nadzoruje vse trenutke disciplinskih ustanov, primerja, diferencira, hierarhizira, homogenizira in izključuje«.

Stigmatizacijo samskih mater na Zahodu (predvsem v Združenem kraljestvu) je po drugi svetovni vojni stopnjevalo povečevanje psiholoških študij, saj so še okrepile prepričanje, da sta zakonska zveza in družina družbeni normi. Na področju odnosa med materjo in otrokom je bilo še posebej pomembno delo Johna Bowlbyja, ki je trdil, da je velika verjetnost, da so ženske, ki same skrbijo za otroke, »psihološko motene in nestabilne« ter zato »neprimerne matere« in da bi njihovim otrokom najbolj koristila posvojitev (Evans, 2011, str. 21–23).

Položaj samskih mater se je nekoliko izboljšal konec šestdesetih let 20. stoletja, ko so v zahodnih državah postale enostarševske družine izbrana družinska oblika življenja (Klett-Davis, 2016). Ta pojav je povezan z drugim valom feminizma, ki je zajel ZDA in Evropo ter poudaril žensko odvisnost od »gospodinjskega suženjstva«, zato so ponekod samske ženske razumele vzgojo svojih otrok kot pobeg iz patriarhalnih družinskih struktur, saj so lahko odstopale od tradicionalne vloge, ki se od žensk pričakuje v gospodinjstvu in pri vzgoji otrok (Duncan in Edwards, 1999, str. 39–41). Vendar so feministke v devetdesetih letih razvile teorijo javnega patriarhata, ki opominja, da so državne in birokratske strukture pod moško dominacijo, zato so ženske, ki same skrbijo za otroke, v sistemu socialnega varstva pogosto podvržene patriarhalnim normam in prikrajšane v sistemu državne blaginje ter njenih socialnih politik (Walby, 1990).

Kot v zahodnih državah so se ženske, ki so same skrbale za otroke, pojavljale tudi v tedanji Jugoslaviji po koncu druge svetovne vojne. Socialistična

država se ni razlikovala od zahodnih državah samo po politični ureditvi, temveč se je razlikoval tudi družbeni položaj in ideal žensk. V jugoslovanskem samoupravnem socializmu, ki je trajal več kot 40 let in je korenito zaznamoval čas po drugi svetovni vojni, so ženske dobile številne politične, civilne in socialne pravice, ki so utrjevale socialistični ideal ženske. Čeprav se je ideal socialistične ženske v desetletjih spreminjal in so ženske dobivale pravice postopno, so se nekateri pomembni mejniki, ki so zaznamovali tudi življenje žensk, ki so same skrbele za otroke, zgodili takoj po drugi svetovni vojni.

Leta 1946 so bile ženske pravno izenačene z moškimi, zunajzakonski otroci so imeli enake pravice kot zakonski otroci (čeprav je bila zunajzakonska skupnost izenačena z zakonsko skupnostjo šele z novo Ustavo leta 1974), začela se je gradnja vrtcev, stanovanjskih skupnosti, takratna oblast se je tudi zavzemala za vzpostavitev novih zdravstvenih in socialnih storitev, te so bile postopno dostopne širšemu prebivalstvu (Šircelj, 2006; Jeraj, 2005, 2012; Dobaja, 2018). Kljub velikim družbenim spremembam in višanju življenjskega standarda se je pluralnost družinskega življenja resnično uveljavila šele po razpadu Jugoslavije, na začetku devetdesetih let (Zaviršek 2007; Sobočan, 2009).

Profesionalizirano socialno delo v Sloveniji

Za razumevanje družbenega položaja žensk, ki so same skrbele za otroke, je potreben kratek pregled profesionalnega socialnega dela. Pionirke socialnega dela, tako doma kot v tujini, so do samskih mater razvile odnos, ki ni temeljil na dobrodelnosti, temveč so začele razvijati strokovno prakso. Zаметke socialnega dela na Slovenskem zaznamujejo delovanja ženskih organizacij in društev na koncu 19. stoletja. Ob koncu 19. stoletja so ženske delovale v sklopu karitativne dejavnosti, predvsem povezane z verskimi nauki in vrednotami, hkrati pa so se začela na Slovenskem razvijati številna ženska društva, ki so organizirala predavanja in zborovanja, pripravljala tečaje in pisala resolucije ter pripravljala peticije. V medvojnem času je Angela Vode opisovala dela pionirk socialnega dela, Alice Salomon in Jane Addams. Po drugi svetovni vojni so bile glavne zastopnice socialnega dela terenske delavke in Antifašistična fronta žensk (AFŽ). Po razpustitvi AFŽ-ja (leta 1953) se je čez dve leti začelo sistematično izobraževanje socialnih delavk in delavcev na šoli za socialno delo (Zaviršek, 2005; Zaviršek in Leskošek, 2006; Zorn, 2006; Selišnik in Cergol Paradiž, 2016).

Profesionalizacija socialnega dela v Sloveniji se je začela leta 1955 z ustanovitvijo Šole za socialne delavce. Pokazalo se je, da na področju socialnega varstva

... ne zadostujejo samo splošni ukrepi (socialno zavarovanje, invalidska zaščita), ki so storjeni po načrtu socialnega varstva in dviganja splošnih življenjskih pogojev, temveč da je potrebno vse bolj pričeti z reševanjem individualnih človeških vprašanj. (Anon, 1959, str. 102)

Prvi učitelji na Šoli za socialno delo so bili izobraženi in so kot pionirji odločilno pripomogli k ustanovitvi šole. Konec šestdesetih let in na začetku

sedemdesetih let se je na šoli zaposlila nova generacija mladih strokovnjakov. Poklicno so si bili strokovnjaki in strokovnjakinje zelo različni, vendar po starosti, izkušnjah in miselnosti zelo podobni. Sredi osemdesetih so začeli poučevati na Višji šoli za socialne delavce bolj mladi predavatelji z izkušnjami bodisi v socialni politiki bodisi praksi socialnega dela (Flaker, 2005, str. 66–67).

Prvi predmetnik Šole za socialne delavce se vse od leta 1955 do leta 1973 ni občutno spremenil. Predmet, ki bi se posebej osredotočal na družino in družinske odnose, ni obstajal, zato so študentke in študentje pridobili znanje o družini pri predmetih sociologija in psihologija (oz. socialna psihologija). Dvoletni študij je v sedemdesetih letih postal bolj kompleksen in je vseboval vse več specializiranih predmetov za socialno delo. Tako se je znanje o družini razširilo v predmete psihologija družine, rodbinsko pravo, načrtovanje družine ipd. Leta 1985 je bila na visoki šoli izvedena prenova izobraževalnega programa in je obveljala vse do sredine devetdesetih let. Poleg obvezne prakse v obeh letnikih je študij socialnega dela zagotavljal specialistični študij, v katerem se je pojavila možnost študija socialnega dela z družino. V študijskem letu 1992/1993 se je Visoka šola za socialno delo preoblikovala v Fakulteto za socialno delo.

Metodologija raziskave

Podatke, ki jih objavljam v nadaljevanju, sem črpala iz diplomskih nalog, ki so nastale na Visoki šoli za socialno delo med letoma 1963 in 1986. S pomočjo iskanja gesel (nezakonska mati, neporočena mati, matere samohranilke) sem našla in analizirala 12 diplomskih nalog. Prva diplomska naloga o ženskah, ki so same skrbele za otroke, je bila objavljena leta 1963. Zadnja diplomska naloga, vključena v analizo, je bila napisana leta 1986. O samskih materah so pisale večinoma študentke socialnega dela (9 študentk), tri diplome so napisali študentje socialnega dela. Največ diplomskih nalog (5) je bilo napisanih v sedemdesetih letih.

Prvi diplomski nalogi (1963 in 1967) opisujeta socialno problematiko »mater samohranilk« oziroma »nezakonskih mater«. Od leta 1968 se je terminologija na tem področju spremenila in diplomske naloge bodisi opisujejo življenjske razmere žensk, ki so same skrbele za otroke, bodisi od osemdesetih let »življenjske razmere mater samohranilk« praviloma v različnih tovarniških obratih ali krajevnih skupnostih. Diplomske naloge v večini preučujejo ženske iz tedanjega delavskega razreda in so tudi edini primeri nalog, kjer so v ospredju ženske izkušnje doživljanja takratne družbe.

Rezultati raziskave

Šestdeseta leta: družina in družba

Otroško varstvo moramo organizirati tako, da otroci res ne bi ovirali matere, tako da se lahko mati uveljavi v naši družbi kot človek, ne samo v materinstvu

in gospodinjstvu, ampak tudi v svojem poklicu in družbenem upravljanju s tem, da družini družba pomaga pri varstvu in vzgoji otrok, zato ne postavljamo vprašanja: ali država ali družina, ampak: družina in družba. (Tomšič, 1962, str. 4)

V diplomskih nalogah so študentke in študentje socialnega dela definirali ženske, ki so same skrbele za otroke, na različne načine. Najpogosteje se pojavlja izraz »matere samohranilke«, pojavljajo se še izrazi nezakonske matere (neporočene), razvezane matere, vdove in hranilke družine. Družine z enim staršem pa so opisane kot »nepopolne družine«. Konec sedemdesetih let se je pojavil tudi izraz zunajzakonska zveza in konkubinac, vendar je izraz »nepopolna družina« vztrajal do konca osemdesetih let. Silva Likar (1963, str. 1) v diplomskem delu z naslovom *Matere samohranilke in socialna problematika* opisuje »nepopolno družino« takole:

Nepopolna družina predstavlja v družbi problem posebne vrste. Prikrajšana je za enega od staršev, kar nedvomno ustvarja tako v roditelju kot v otroku resne neskladnosti in psihične konflikte.

Citat nakazuje, da so imele socialne delavke do žensk, ki so same skrbele za otroke, ambivalenten odnos. Po eni so samske matere obsojale: »Težavnost se izkazuje pri materah v določenem psihičnem deficitu, izraženem v njihovi dokajšnji nezrelosti za življenje« (Likar, 1963, str. 1). Vendar so po drugi strani tako socialne delavke kot družba prepoznali težaven ekonomski položaj samskih mater: »Matere so prepogosto prizadete spričo zelo neugodnih materialnih in stanovanjskih pogojev« (Likar, 1963, str. 1). Zaradi slabih ekonomskih in torej stanovanjskih razmer so nekatere otroke samskih mater nameščali v rejniške družine, čeprav to ni bilo v skladu z tedanjo zakonodajo, in socialne delavke so se zavemale za odpravo te krivice:

Ali ni krivično do žene, da ji je odvzeta najosnovnejša pravica in dolžnost biti mati? Lahko trdim, da bi mnoge od tistih mater, ki se jih obsoja, da ne skrbijo za svoje otroke, bile skrbne in ljubeče matere, če bi imele pogoje za izpolnjevanje materinskih dolžnosti. (Terčon, 1967, str. 40)

Prav bivalne oziroma stanovanjske razmere žensk, ki so same skrbele za otroke, so bile osrednja tema diplomskih del na Višji šoli za socialne delavce v šestdesetih letih. Mirka Terčon (1967, str. 6–7) se je v diplomski nalogi ukvarjala z vprašanjem stanovanj:

Glavni cilj je ugotoviti, v kolikih primerih nezakonska in razvezana mati prav zaradi neurejenih stanovanjskih razmer ne more imeti otroka pri sebi in kolikšne možnosti imajo matere same za rešitev tega problema.

Na stanovanjske razmere žensk, ki so same skrbele za otroke, je vplivalo veliko dejavnikov. Povezani so bili predvsem z zaposlitvijo ženske, krajem bivanja (ruralno-urbano), izobrazbo, družinsko podporo in osebnimi okoliščinami. Rowlingson in McKay (2002) opozarjata, da je bil pomemben dejavnik stan samskih mater, saj so bile v najslabšem družbenem in ekonomskem

položaju ženske, ki se nikoli niso poročile, saj so bile praviloma mlajše, manj izobražene in zaradi različnih razlogov niso želele uveljavljati preživnine za otroke. Predvsem pa se jim je, v nasprotju z vdovami ali ženskami, ki jih je partner zapustil, pogosto očitalo, da so same odgovorne, da so postale samske matere, druge skupine žensk pa so prikazane kot žrtve usode ali nezanesljivih partnerjev (Rowlingson in McKay, 2002, str. 4–5).

V šestdesetih letih so bile za socialne delavke velik izziv matere, ki so živele s svojimi otroki, v barakah, kjer ni bilo ustreznih življenjskih razmer za vzgojo otrok. V raziskavi, ki jo je opravila Likar (1963), je bilo 12 od 36 otrok samskih mater nameščenih v rejniške družine zaradi neustreznih bivalnih razmer. To je pomenilo, da so matere bodisi živele v barakah ali v neprimer-
nih, po velikosti in stanju, stanovanjih. Posebej težko je bilo samskim materam, ki so doživljale nasilje, saj je po ločitvi stanovanje pripadalo njim in otrokom, vendar v praksi ni bilo vedno tako:

V vinjenem stanju fizično obračunavajo z ženo in otroki, da morajo večkrat celo ponoči iz stanovanja. Zaradi neurejenih stanovanjih razmer so matere prisiljene oddati otroka v rejniško družino ali k sorodnikom, kateri so v večji meri oddaljeni od otrokovega bivališča. (Terčon, 1967, str. 35).

Če je ženska, ki je sama skrbela za otroka, ostala brez materialne podpore družine in preživnine očeta otrok, je bila velikokrat odvisna od družbene pomoči. Za ta namen so nekatera podjetja in ustanove, kjer so bile ženske zaposlene, dajale prednost samskim materam pri dodeljevanju stanovanj. Ta praksa se je dokončno ustalila v sredini sedemdesetih let, do tedaj je bilo dodeljevanje stanovanj odvisno od delodajalca. Socialne delavke so pri tem zaznale krivične prakse.

Mati samohranilka in njen otrok nista tretirana kot družina, ampak je mati obravnavana kot samska oseba, zato izpade iz seznama upravičencev za stanovanje. (Likar, 1963, str. 15)

Nekatere (samske matere) težko dobijo sobo, kajti nihče ne sprejme rad v stanovanje matere z otrokom. Najbolje se godi materam, ki živijo s starši: majhni stroški, hrana in varstvo otrok. (Korošec 1970, str. 28)

Bili so tudi primeri, ko so samskim materam delodajalci sofinancirali pridobitev stanovanja:

Matere samohranilke nimajo določene prednosti pri delitvi stanovanj, vendar je komisija za družbeni standard, ki rešuje prošnje, dvem materam samohranilkam dala stanovanja brez 10 % deleža. (Četina, 1968, str. 27)

Bolje se je godilo samskim materam, ki so bile zaposlene v Bolnišnici za duševne bolezni v Ljubljani-Polje, kjer so imele

pri podeljevanju stanovanj prednost matere, predvsem pa matere samohranilke. Do sedaj so dobile tri matere samohranilke novo stanovanje, ki jim ga je dodelila bolnišnica. Pri podeljevanju raznih posojil imajo matere samohranilke, če so socialno ogrožene, prednost. (Demšar, 1968, str. 27)

Študentke in študentje socialnega dela niso problema stanovanjskih razmer samo osvetlili, temveč so predlagali tudi konkretne rešitve za reševanje problema. Poudarili so, da so socialne delavke in delavci pristojni za reševanje »stanovanjske problematike«: »Socialni delavec se mora truditi, da odpravi vzroke, zaradi katerih sta se mati in otrok ločila« (Likar, 1963, str. 33).

Socialni delavci morajo na tem področju pomagati reševati probleme mater samohranilk izredno pozorno in strokovno. Potrebno je sistematično delo z otrokovo materjo in njenim okoljem. Delo mora biti usmerjeno v to, da se čim prej odpravi vzroke, zaradi katerih je otrok izločen iz lastnega doma. S to problematiko bi se morala ukvarjati tudi socialna služba v podjetjih. (Terčon, 1967, str. 54).

Socialne delavke naj bi tudi sodelovale s komisijo za dodeljevanje stanovanj, saj so lahko pripomogle k temu, da samske matere dobijo stanovanje:

Komisija pa naj bi po svojih možnostih reševala stanovanjske probleme skupaj z materami samohranilkami kot prioritete. Pri dodeljevanju posojil za graditev oz. nakup stanovanja bi morale imeti prednost tiste matere z neu-rejenimi stanovanjskimi razmerami. (Demšar, 1968, str. 31)

Šestdeseta leta so bila vsekakor zaznamovana s povojno izgradnjo države in dvigom družbenega standarda (Rendla, 2018). Socialno delo se je kot poklic vse bolj uveljavilo v številnih družbenih sferah in državnih institucijah. Čeprav so socialne delavke opozarjale na potrebe in pomanjkljivosti, s katerimi so se srečevale samske matere, se je konec šestdesetih let počasi vse bolj uveljavljal diskurz o pravicah samskih mater. Kljub temu so se socialne delavke zavzemale predvsem za stanovanjske pravice samskih mater in za plačevanje preživnine.

Sedemdeseta leta: dobrodošle pravice

V diplomskih nalogah so se študentke in študentje socialnega dela vse bolj zanašali na citiranje univerzalnih pravic otrok in žensk, ki so same skrbele za otroke, utemeljenih na Deklaraciji o otrokovih pravicah. Poleg sklicevanja na mednarodne pravne vire je Jugoslavija leta 1974 sprejela novo ustavo, ki je uvedla tudi nove pravice. Diplomanti Višje šole za socialno delo so tako dejanski položaj otrok in žensk primerjali z zakonodajo in ugotavljali, kje in kako lahko socialno delo izboljša položaj samskih mater in njihovih otrok.

Noben zakon ne obravnava posebej položaja mater samohranilk. Pač pa je z zakonom določeno, da so otroci, rojeni izven zakona, pravno izenačeni z zakonskimi otroki. Prav tako imajo tudi neporočene matere enake pravice kot poročene. (Korošec, 1970, str. 5)

Večji pomen je bil pripisan tudi vlogi očetov, in to ne samo v pomenu vzgoje, temveč tudi dolžnosti, ki jih je zakon nalagal očetom. Osredotočenost na očete otrok samskih žensk ni izvirala samo iz tega, da veliko očetov ni plačevalo

preživnine za svoje otroke, rojene zunaj zakona, temveč je bila to tudi oblika pritiska na ženske, ki niso želele uveljavljati preživnine. Dodaten pritisk na samske matere je prinesel zasuk diskurza o vzgoji otrok, ki je poudarjal vlogo očeta pri odraščajočem otroku:

Otrok potrebuje na vseh stopnjah razvoja oba roditelja, tako vzgojo matere kot očeta, ker se vzgoja obeh dopolnjuje. Po mnenju nekaterih strokovnjakov otrok, ki odrašča v nepopolni družini, postane nesposoben za prilagajanje na različne življenjske situacije, ker mu okolje ni nudilo dovolj ljubezni in varnosti. (Mikolič, 1974, str. 5)

Sedemdeseta leta so prinesla poleg novih pravic tudi nove definicije družine. Študentka socialnega dela je v diplomski nalogi zapisala:

Socialna politika deli družino na normalno in deficitno. Normalna družina je uravnotežena in popolna družinska skupnost, ki jo sestavljajo roditelj in njeni otroci in ne terja posebne socialne skrbi. Deficitna družina je nepopolna, ker manjka eden od roditeljev. Taka družina zahteva posebno in poglobljeno socialno varstvo. Nepopolna družina predstavlja značilen družbeni problem, ki se v zadnjem času izdatneje in vsestransko preučuje. (Mikolič, 1974, str. 4)

Med tako imenovane »nepopolne družine« so še vedno sodile ženske, ki so same skrbele za otroke:

Posebno obliko družine z moteno strukturo oz. nepopolno družino predstavljajo družine mater samohranilk. S socialnega vidika te družine predstavljajo največkrat resen socialni problem in zaradi tega zahtevajo posebno pomoč in obravnavanje. (Bonač, 1975, str. 2)

V šestdesetih letih so samske matere prav tako včasih označili kot »deficitne«, vendar je bila socialna pomoč predvsem usmerjena v materialno izboljšanje stanja samskih mater. Za ta namen so socialne delavke poudarjale nujnost stanovanj za ženske z otroki. V sedemdesetih letih pa lahko opazimo odmik od materialne pomoči za samske matere k preusmerjanju pozornosti na medosebne odnose v družini:

Razlike med zakonskimi in nezakonskimi otroki, ki imajo negativne posledice za otrokov značaj, izvirajo najčesteje iz otrokovega ožjega okolja (družina, soseska, šola). Ker živi nezakonski otrok samo z enim roditeljem, obstaja možnost, da bo na kakršenkoli način moten njegov osebni razvoj. Danes vemo, kako pomembno je, da otrok odrašča v popolni družini, kjer ga bosta oba roditelja vzgajala in zanj skrbela. (Mikolič, 1974, str. 5)

V tem obdobju je bila pomembna tudi gradnja vrtcev. Študentke in študentje socialnega dela so jih videli kot rešitev za otroke samskih mater, saj so otroci dobili na enem mestu varstvo in »družbeno vzgojo«. Poleg tega so v diplomskih nalogah poudarjali, da so nekateri otroci samskih mater še vedno v rejništvu zaradi slabih ekonomskih in bivanjskih razmer. Rešitev so videli v organiziranem varstvu otrok in prednostnem seznamu za vpis v vrtce, na katerem naj bi bili otroci žensk, ki so same skrbele zanje:

Noben predšolski otrok ne ostane brez varstva. [...] Štiri matere so morale otroke pustiti pri svojih starših zaradi neugodnih stanovanjskih razmer in problemov varstva. Otroke obiskujejo redno. Otrok dveh mater živita stalno pri tuji družini/oddaja otrok ni urejena preko skrbstvenega sklada. Težava je v neurejenih stanovanjih in varstvu otrok. (Korošec 1970, str. 23)

Vsekakor sta bili družbena skrb in pomoč samskim materam razumljeni kot del nalog socialnih delavk:

Naloga socialne delavke je, da priskrbi primerno varstvo v VVU (varstveno vzgojna ustanova) ali oddelkih podaljšanega bivanja za otroke samohranilk. Kadar pa otrok nima pri materi ustreznih pogojev za normalen in zdrav vsestranski razvoj, se ga namesti v primerno rejniško družino. (Mikolič, 1974, str. 39)

Konec sedemdesetih let se je uveljavila praksa prednostnega sprejema v vrtec otrok samskih mater: »Varstvo otrok se je nekoliko izboljšalo, ker imajo otroci mater samohranilk prednost pri sprejemu v VVZ (varstveno vzgojni zavod).« (Peklenik, 1977, str. 27)

V diplomskih nalogah so se prvič pojavili zapisi o potrebi po pogovoru (psihosocialni obravnavi) socialnih delavk s samskimi materami. Prva vrsta predlogov se je nanašala na to, kar danes imenujemo zagovorniška vloga:

Socialna delavka bi morala materam samohranilkam individualno razložiti, kakšne so njihove pravice glede preživetja in kakšen je postopek za uveljavitev le-teh. Predstaviti bi jim tudi morala varstvo za otroke. Kronično bolne matere napotiti na zdravljenje, saj Tobačna tovarna pri preventivnem zdravljenju upošteva status mater samohranilk. (Bonač, 1975, str. 46)

Socialne delavke naj bi prav tako »pomagale materam podnajemnicam pri plačevanju visoke najemnine z mesečnimi prispevki« (Korošec 1970, str. 35). Prav tako bi morale socialne delavke povabiti ...

... mater, ki je rodila nezakonskega otroka, pismeno na razgovor. V razgovoru se napiše pismena vloga, v kateri se navedejo podatki o materi, o osebi, ki jo mati navaja za otrokovega očeta, in o denarnih obveznostih, ki naj jih prevzame otrokov oče. V prvem razgovoru pa se je potrebno poglobiti in ugotoviti, ali ima mati še kakšen drug problem, in ji skušati pomagati. (Mikolič, 1974, str. 10)

Druga vrsta predlogov je bolj moralistična, s pristopom od zgoraj navzdol:

Socialna delavka bi lahko poučila matere samohranilke o tem, kako negativno je za razvoj otrok, če nimajo stikov z očetmi, in jih na ta način prepričala, da bi omogočile stike z očetmi otrok. (Bonač, 1975, str. 46)

Osredotočenost na vpletenost očetov v vzgojo otrok se je pojavila konec sedemdesetih let, desetletje prej so se socialne delavke osredotočale bolj na preživetje (ekonomska pomoč), pozneje pa so začele poudarjati vlogo očetov pri odraščanju otrok.

Na razgovor bi bilo potrebno povabiti tudi očete in jim razložiti, kakšne so njihove dolžnosti. Očetje se ne zavedajo, da jih otroci potrebujejo in da bi morali bolj skrbeti za stike z otroki in obdržati čustveno vez. (Peklenik, 1977, str. 29)

Sedemdeseta leta so bila v nasprotju s prejšnjimi desetletji v socialnem delu zaznamovana z mednarodnimi pravicami in novimi jugoslovanskimi pravicami ter poudarkom na starševstvu. Oblikovale so se nove ideje v socialnem delu, ki so jih vpeljali prenovljen učni načrt in novi poučevalci na Visoki šoli za socialno delo. Pozitivne novosti so bile opazne v sodobnejšem pogledu na otroštvo in starševanje, vendar so se konec sedemdesetih let že pojavile precej konzervativne ideje družine, ki so se dobro spojile z diskurzi o starševanju in skoraj povsem potisnile v pozabo ideje o družbeni odgovornosti za družino. Starševanje je tako postalo vedno bolj individualna vloga, ki jo je družba (socialne delavke) začela moralno meriti in ji pripisovati dolžnosti, za katere je nekdanj poskrbela družba.

Osemdeseta leta: za vzgojo otrok sta potrebna dva (starša)

V osemdesetih letih se je diskurz o družinah z dvema staršema, ki enakovredno skrbita za otroka, povsem utrdil. Vse manj je bilo poudarka na dolžnosti družbe, da poskrbi za izboljšanje ekonomskega stanja žensk, ki so same skrbele za otroka, in vse več je bilo poudarka na raziskovanju medosebnih odnosov v družini. S tem se je spremenil tudi odnos do enostarševske družine:

Nepopolne družine predstavljajo specifične družinske skupnosti, v katerih skrbi za otroka in ga vzgaja le eden od roditeljev. Njihova specifičnost je tako fizična kot psihosocialna. Materialni položaj nepopolnih družin je skoraj v vseh primerih slabši od materialnega stanja popolnih družin. Vendar pa materialni faktor ni najpomembnejši. Dejstvo je, da je nepopolna družina okrnjena za enega od roditeljev. (Šest, 1981, str. 15)

Hkrati so študentke in študentje socialnega dela začeli uporabljati kompleksnejše definicije družine.

Enoroditeljska družina po navadi sestoji iz matere – samohranilke in otrok. V večini primerov gre za neporočeno mater, ločenko ali vdovo. Ločitev zakona, na primer, je najbrž zapustila v materi razočaranje in nezadovoljstvo, še zlasti, če se ni vnovič poročila, bodisi da ji ni uspelo, bodisi da se ni upala odločiti za tak korak ali pa si ni našla primerne partnerja. (Balent, 1984, str. 29)

Spraševali so se, kaj definira družino in ali obstaja univerzalna definicija družine. Pisali so o psihologiji družine, njenih potrebah in funkcijah in z njo povezanem razvoju otrokove osebnosti v družini in o pomenu starševske vzgoje. V osemdesetih letih je nova literatura iz psihologije družine uvedla v socialno delo nove poglede na otroštvo.

Izkušnje pri vsakem delu z otroki in ukvarjanje z njihovimi problemi kažejo, da so tisti iz enoroditeljskih družin bolj izpostavljeni nevarnosti, da pride v njihovem duševnem razvoju do deformacij. Iz enoroditeljskih družin, ko otrok dorašča materi – samohranilki, je veliko več otrok z različnimi vedenjskimi in nevrotičnimi motnjami kot pa iz dvoroditeljskih družin. Statistični podatki o prestopnikih med mladino kažejo, da je med njimi več takih, ki so odraščali v enoroditeljski družini. [...] Otrok se lahko pravilno duševno razvije le ob obeh starših. Ne oče ne mati nimata v enaki meri razvitih vseh lastnosti. Spola se med seboj že po naravi razlikujeta, zlasti po intenzivnosti posameznih lastnosti, zato ne more biti nobeden od spolov popoln vzor odraslega človeka. Če otrok že od malih nog ostane le pri enem od staršev brez zamenjave drugega, je nevarnost, da bo njegova identifikacija enostranska in hkrati nepopolna. Če otrok pogreša roditelja istega spola, nima vzornika za lastno ravnanje v zrelih letih; če pa ne živi z roditeljem istega spola, ima premalo priložnosti, da bi navezoval naravne stike z zrelim človekom drugega spola. (Groznik, 1986, str. 23)

Predvsem je pogled na družino zaznamoval nov pogled na položaj ženske v družbi, saj ženske niso več predstavljali kot močne in ekonomsko neodvisne. Ženske so obravnavali predvsem s konzervativnega in psihološkega vidika in poudarjali tako imenovane »naravne ženske značilnosti«.

Materina slaba volja, pretirana strogost ali sentimentalnost bolj škodujejo mladi osebnosti kot očetova odsotnost. [...] Tudi ženska je odgovorna za neuspeh svojega zakona. Pri ločitvi pogosto botruje njena nevrotičnost, ki ji ni dovolila, da bi postala dobra zakonska tovarišica. Prav iste komponente osebnosti, ki so ji preprečevale, da bi postala dobra žena, jo tudi ovirajo pri tem, da bi bila dobra mati. Zato moramo za ločitev zakona in prizadetost otroke osebnosti poiskati skupne vzroke, namesto da bi to dvojico povezovali v medsebojno vzročno zvezo. (Balent, 1984, str. 30)

Pojavilo se je tudi vprašanje, ali so ženske sploh sposobne vzgajati otroke same. Ti dvomi so se kazali v povečevanju družine z dvema staršema nasprotnega spola in v konzervativnih nasvetih samskim materam:

Če je mati samohranilka, je zaželeno, da bi si čim prej našla ustreznega partnerja, ki naj bi njenemu otroku uspešno nadomestil očeta. S tem bi otroci imeli ob sebi vzornika, po katerem se bodo lahko zgledovali, oz. roditelja nasprotnega spola, ki ga otroci potrebujejo tudi zato, da bi lahko navezovali naravne stike z zrelim človekom drugega spola. Tako bo mati bolj mirna, zadovoljna in ustaljena. (Balent, 1984, str. 30–31)

Vendar je Ljubo Groznik (1986, str. 59) pri preverjanju hipoteze, da oblika in frekvenca stikov samske matere z očetom njenega otroka določata stopnjo njene socialne integriranosti, pokazal,

... da frekvenca stikov očeta z otrokom na intenzivnost in obliko socialnih stikov matere z okoljem nimajo izrazitega vpliva. Tudi pri odnosih med

materjo in otrokovim očetom v primerjavi s kom se mati pogovorja o sebi, otroku itd. in na koga bi se obrnila v stiski, ni toliko pomembno, v kakšnih odnosih sta si z otrokovim očetom, v vseh primerih se matere večinoma zatekajo k svojim staršem in bratom ter sestram.

Omenjena predpostavka o nujni vključitvi otrokovega očeta se je kazala v predlogih avtoric in avtorjev diplomskih nalog:

Na razgovor je nujno vabiti otrokovega očeta ali ga kako drugače seznaniti z njegovimi dolžnostmi do otroka. Razložiti jim bi bilo potrebno, kako zelo sta za normalni razvoj otroka potrebna oba roditelja in urejeno življenjsko okolje. (Šest, 1981, str. 40)

Kjer oče kaže voljo do stikov z otrokom, ga mora socialna služba podpreti. Strokovna služba naj bi redno spremljala življenske razmere mater in njihovih otrok ter ukrepala v njihovo korist. Za materialne stroške bi morala oče in mati enakovredno prispevati v skladu s potrebami, katere mora imeti otrok zadovoljene za svoj razvoj. Denarna pomoč za matere, ki težko preživljajo svojega otroka (tudi za letovanje otrok). Vse stopnje šol, naj bi uvedle obvezni predmet humanizacijo med spoloma s predavanji o spolni vzgoji, partnerskih odnosih ter osveščanju o družinskem življenju. (Balent, 1984, str. 79)

Diskurzi, ki so zaznamovali osemdeseta leta v socialnem delu, so bili odmik od socialistične ideje družine in ženske, ki je prevladovala v prvih dveh desetletjih po drugi svetovni vojni. Namesto tega se je začela podoba samskih mater vedno bolj približevati podobi, ki so jo ustvarili na Zahodu. Thomas (1994, str. 78–80) opisuje, da so samske matere na Zahodu, prvič, pomenile grožnjo dominantni socialni normi tradicionalne družine. Drugič, razširjeno je bilo prepričanje, da bodo revne neporočene ženske z otroci prenesle svoje pomanjkljivosti na svoje otroke. In tretjič, patološkost samskih žensk naj bi se kazala kot odvisnost od državne finančne pomoči, kar naj bi bil dokaz moralne krivde žensk in nezmožnosti za opravljanje starševske vloge.

Sklep

Diplomske naloge opisujejo, da so socialne delavke v šestdesetih letih skrbale za stanovanjske razmere samskih mater, ker jih je veliko še živelo v barakah in drugih neprimernih nastanitvah. Poleg tega so bile socialne delavke kritične do okolja, ki samskim materam ni zagotovilo razmer za vzgojo otrok, zato so pogoste morale oddati otroke v rejništvo.

V sedemdesetih letih raziskave študentov in študentk socialnega dela kažejo na vse večjo psihologizacijo starševanja, ki se je takrat pojavila v slovenskem prostoru, in na pomen pravic pri socialnodelovni obravnavi samskih mater. Socialne delavke so začele poudarjati pomembnost družine z dvema staršema (oče in mati) in se predvsem osredotočati na pomanjkljivosti tako imenovane »nepopolne družine«.

Takšen diskurz se je nadaljeval tudi v osemdesetih letih, ko so začeli vzgojo otrok meriti s kompetencami staršev. To je pomenilo, da so začeli zanemarjati vse družbene dejavnike, ki so tudi odločilno vplivali na kakovost družinskega življenja, npr. hrana, otroško varstvo, osnovne življenjske potrebe (hladilnik, gretje ipd.). V osemdesetih letih diplomske naloge prikažejo prehod od družbene odgovornosti za vzgojo otrok na odgovornost staršev. V socialnem delu je začel prevladovati diskurz o »dobrih in slabih starših«.

Viri

- Anon. (1959). Aktualna družbena vprašanja: naloge socialne politike ter mesto in vloga socialnih služb. *Obzornik zdravstvene nege*, 6(2), 99–112.
- Balent, L. (1984). *Življenske razmere izvenzakonskih mater in njihovih otrok* (diplomsko delo). Ljubljana: Višja šola za socialne delavce.
- Bock, G., & Thane, P. (1994). *Maternity & gender policies: women and the rise of the European welfare states, 1880s–1950s*. New York: Routledge.
- Bonač, M. (1975). *Življenjski pogoji mater samohranilk v Tobačni tovarni Ljubljana* (diplomsko delo). Ljubljana: Višja šola za socialne delavce.
- Cook, K., & McKenzie, H. (2019). Single mothers' post-separation provisioning: child support and the governance of gender. *Sociology*, 53(3), 554–570.
- Četina, M. (1968). *Življenjski pogoji mater samohranilk in njihovih otrok v »Polzeli«, tovarni nogavic* (diplomsko delo). Ljubljana: Višja šola za socialne delavce.
- Demšar, E. (1968). *Življenjski pogoji mater samohranilk in njihovih otrok v Bolnišnici za duševne bolezni v Ljubljani–Polje* (diplomsko delo). Ljubljana: Višja šola za socialne delavce.
- Dobaja, D. (2018). *Za blagor mater in otrok*. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino.
- Duncan, S., & Edwards, R. (1999). *Lone mothers, paid work and gendered moral rationalities*. London: Macmillan.
- Evans, T. (2011). The other woman and her child: extra-marital affairs and illegitimacy in twentieth-century Britain. *Women's history review*, 20(1), 47–65.
- Flaker, V. (2005). Od praktičnega poklica k dejavni znanosti. V Zaviršek, D. (ur.), *Z diplomom mi je bilo lažje delati!: znanstveni zbornik ob 50-letnici izobraževanja za socialno delo v Sloveniji*. Ljubljana: Fakulteta za socialno delo (str. 65–134).
- Foucault, M. (2004). *Nadzorovanje in kaznovanje: nastanek zapora*. Ljubljana: Krtina.
- Groznič, L. (1986). *Življenske razmere mater samohranilk v DO Toper* (diplomsko delo). Ljubljana: Višja šola za socialne delavce.
- Jeraj, M. (2005). *Slovenke na prehodu v socializem (vloga in položaj ženske v Sloveniji 1945–1953)*. Ljubljana: Arhiv Republike Slovenije.
- Jeraj, M. (2012). Otroci socializma: skrb za otroke v Sloveniji po drugi svetovni vojni. V Škoro-Babič, A., Jeraj, M., Košir, M., & Balkovec, B. (ur.), *Zgodovina otroštva*. Ljubljana: Zveza zgodovinskih društev Slovenije (str. 624–638).
- Klett-Davies, M. (2016). *Going it alone?: lone motherhood in late modernity*. London: Routledge.
- Korošec, M. (1970). *Življenjski pogoji mater samohranilk in njihovih otrok v tovarni »Vega« Ljubljana* (diplomsko delo). Ljubljana: Višja šola za socialne delavce.
- Kunzel, R. G. (1993). *Fallen women, problem girls: unmarried mothers and the professionalization of social work, 1890–1945*. New Haven: Yale University Press.

- Lewis, J. (1998). 'Work', 'welfare' and lone mothers. *The Political Quarterly*, 69(1), 4–13.
- Likar, S. (1963). *Matere samohranilke in socialna problematika* (diplomsko delo). Ljubljana: Višja šola za socialne delavce.
- Mikolič, D. (1974). *Življenjske razmere mater samohranilk v občini Celje* (diplomsko delo). Ljubljana: Višja šola za socialne delavce.
- Orloff, A. S. (1993). Gender and the social rights of citizenship: The comparative analysis of gender relations and welfare states. *American Sociological Review*, 58(3), 303–328.
- Peklenik, M. (1977). *Življenjski pogoji mater samohranilk in njihovih otrok v občini Kranj* (diplomsko delo). Ljubljana: Višja šola za socialne delavce.
- Polič, B. (1979). *Socialne razmere mater – samohranilk v delovni organizaciji elektrokovina – Maribor* (diplomsko delo). Ljubljana: Višja šola za socialne delavce.
- Rendla M. (2018). »Kam ploveš standard?«: življenjska raven in socializem. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino.
- Rowlingson, K., & McKay, S. (2002). *Lone parent families: gender, class and state*. Prentice Hall: Routledge.
- Selišnik, I., & Cergol Paradiž, A. (2016). Delovanje žensk od karitativnosti do socialnega dela. *Socialno delo*, 55(5/6), 239–251.
- Sobočan, A. M. (2009). Istospolne družine v Sloveniji. *Socialno delo*, 48(1/3), 65–86.
- Starkey, P. (2000). The feckless mother: women, poverty and social workers in wartime and post-war England. *Women's History Review*, 9(3), 539–557.
- Šest, C. (1981). *Življenjski pogoji mater samohranilk in njihovih otrok v krajevni skupnosti savsko naselje I, II, III*. (diplomsko delo). Ljubljana: Višja šola za socialne delavce.
- Šircelj, M. (2006). *Rodnost v Sloveniji od 18. do 21. stoletja*. Maribor: Fakulteta za varnostne vede, Univerza v Mariboru.
- Terčon, M. (1967). *Socialna problematika nezakonskih in razvezanih mater v krajevni skupnosti Litostroj* (diplomsko delo). Ljubljana: Višja šola za socialne delavce.
- Thane, P., & Evans, T. (2012). *Sinners? Scroungers? Saints?: unmarried motherhood in twentieth-century England*. Oxford: Oxford University Press.
- Thomas, S. L. (1994). From the culture of poverty to the culture of single motherhood: the new poverty paradigm. *Women & Politics*, 14(2), 65–97.
- Tomšič, V. (1962). Za otroka sta dolžni skrbeti družina in družba. *Socialni vestnik*, 1(1–2), 3–9.
- Walby, S. (1990). *Theorizing patriarchy*. Oxford: Basil Blackwell.
- Wijnberg, M. H., & Weinger, S. (1997). Marginalization and the single mother: a comparison of two studies. *Affilia*, 12(2), 197–214.
- Zaviršek, D. (ur.). (2005). *Z diplomo mi je bilo lažje delati!: znanstveni zbornik ob 50-letnici izobraževanja za socialno delo v Sloveniji*. Ljubljana: Fakulteta za socialno delo
- Zorn, J. (2006). Socialno skrbstvo po drugi svetovni vojni: nova ideologija in stare vrednote. V Zaviršek, D., & Leskošek, V. (ur.). *Zgodovina socialnega dela v Sloveniji: med družbenimi gibanji in političnimi sistemi*. Zbirka Zgodovina socialnega dela. Ljubljana: Fakulteta za socialno delo (str. 61–82).
- Zaviršek, D. (2007). *Mednarodne posvojitve v Sloveniji*. Ljubljana: Fakulteta za socialno delo.
- Zaviršek, D., & Leskošek, V. (ur.). (2006). *Zgodovina socialnega dela v Sloveniji: med družbenimi gibanji in političnimi sistemi*. Zbirka Zgodovina socialnega dela. Ljubljana: Fakulteta za socialno delo.

Gašper Krstulović

Razvoj institucij na področju izobraževanja za otroke s posebnimi potrebami v Sloveniji od njihove ustanovitve do danes

Avtor opiše zgodovino in trenutno stanje na področju izobraževanja otrok s posebnimi potrebami v Sloveniji. V zadnjih sto letih so bile v Sloveniji ustanovljene številne specializirane izobraževalne ustanove, ki delujejo vzporedno z rednim izobraževalnim sistemom. Te ustanove so bile ustanovljene z namenom izobraževanja specifične populacije učencev in učenek, ki so bili zaradi različnih razlogov izločeni iz rednega izobraževalnega sistema. Večina teh ustanov deluje še danes. V delovanju institucij pa so se od njihove ustanovitve zgodile številne kadrovske, predvsem pa vsebinske spremembe, ki kažejo spremenjeno stanje na področju splošnega izobraževanja v Sloveniji in spremembe v družbenem odnosu do senzornih, fizičnih in intelektualnih ovir. Zaradi spremenjenega družbenega odnosa do otrok z ovirami in njihovega izobraževanja se je spremenil tudi način dela v specializiranih izobraževalnih institucijah, pogosto se je spremenila tudi vključena populacija učencev in učenek, čeprav deklarativni namen in najpogostejše tudi ime teh institucij ostajata nespremenjena že od njihove ustanovitve.

Ključne besede: šolstvo, prilagojen program, oviranosti, izobraževalne ustanove, specializirane ustanove.

Asist. dr. Gašper Krstulović je zaposlen na Ministrstvu za vzgojo in izobraževanje. Ukvarja se s sistemom izobraževanja za otroke s posebnimi potrebami. Raziskovalno deluje na področju socialnega dela s temami vključevanja, hendikepa, socialne pravičnosti, inkluzivnega izobraževanja in zgodovine socialnega dela. Kontakt: gasper.krstulovic@fsd.uni-lj.si.

The development of institutions in the field of education for children with special needs in Slovenia from their establishment to the present day

The history and current situation in the field of education of children with special needs in Slovenia are described. In the last hundred years, many specialized educational institutions were established in Slovenia, which operate alongside the regular education system. These institutions were established with the aim of educating a specific population of students who, for various reasons, were excluded from the regular education system. Most of these institutions still operate today. However, since their establishment, the institutions have undergone many changes in personnel and above all in who they include, which reflects the changed situation in the field of general education in Slovenia and the changes in the social attitude towards sensory, physical and intellectual disabilities. Due to the changed social attitude towards children with disabilities and their education, the way of working in specialized educational institutions has also changed, the included population of students has also often changed, despite the fact that the declarative purpose of these institutions have remained unchanged since their establishment.

Key words: schooling, adapted programme, disabilities, educational institutions, specialized institutions.

Gašper Krstulović, PhD, is an assistant professor at the Ministry of Education. He works on the education system for children with special needs. His research interests are in the field of social work with the topics of inclusion, disability, social justice, inclusive education and the history of social work. Contact: gasper.krstulovic@fsd.uni-lj.si.

Mreža institucij na področju izobraževanja otrok s posebnimi potrebami

Na začetku 20. stoletja je v Avstro-Ogrski veljalo, da se otroci s posebnostmi v razvoju ne morejo šolati v vzgojno-izobraževalnih programih ljudskih šol, temveč je treba zanje vzpostaviti poseben učni proces, ki bi jim bil prilagojen (Serše, 2018, str. 35; Dobaja, 2022).

0000-0002-4621-283X

Vzpostavljane mreže institucij, namenjenih vzporednemu učnem procesu, je na območju današnje Slovenije potekalo počasi. Med prvimi sta bila ustanovljena Ljubljanska gluhonemnica (1900), pozneje preimenovana v Zavod za gluhe in naglušne Ljubljana, in Zavod za slepe otroke (1919), ki danes deluje z imenom Center IRIS – Center za izobraževanje, rehabilitacijo, inkluzijo in svetovanje za slepe in slabovidne.

Nekoliko pozneje so bili ustanovljeni še Center za korekcijo sluha in govora Portorož (1946), Zavod za usposabljanje invalidne mladine v Kamniku (1947), danes imenovan Center za izobraževanje, rehabilitacijo in usposabljanje Kamnik, Zavod za gluhe Maribor (1962) in Vzgojni zavod Janka Premrla v Vipavi (1965), ki se danes imenuje Center za izobraževanje, rehabilitacijo in usposabljanje Vipava.

To, da gre večinoma za institucije, ki so namenjene predvsem učencem in učenkam s senzornimi ovirami, ni naključje, saj gre za skupino ovir, ki je bila od nekdaj v družbi najvidnejša. Osebe s senzornimi ovirami so se med prvimi vsaj delno otresle družbene stigme, ki je navzven opazno telesno oviro neločljivo povezovala s posameznikovim notranjim življenjem, nazori in stališči (Wa Munyi, 2012).

Kot del mreže podpore je pred drugo svetovno vojno delovalo tudi deško vzgajališče, ki se je pozneje iz Ljubljane preselilo v Ponoviče pri Litiji. Vzgajališče je bilo namenjeno vzgoji mladoletnih prestopnikov (Dobaja, 2018). Danes otroke, ki so bili takrat vključeni v vzgajališče, imenujemo otroci s čustveno vedenjskimi motnjami (Pravilnik o normativih in standardih za izvajanje vzgojno-izobraževalnih programov za otroke s posebnimi potrebami, 2007). Deško vzgajališče, ki je delovalo v Ponovičah, nima pravnega naslednika. V Sloveniji leta 2023 deluje devet zavodov za otroke s čustveno vedenjskimi motnjami.

Razvoj mreže zavodov na področju čustveno vedenjskih motenj ni tako stabilen kot pri zavodih, ki so namenjeni učencem in učenkam s senzornimi in fizičnimi ovirami, saj gre praviloma za manjše zavode, ki so bili pogostejše preoblikovani in preseljeni. Najstarejši, ki še deluje, je Vzgojno-izobraževalni zavod Višnja Gora, ki je kot državno dekleško vzgajališče začel delovati leta 1948.

Med starejšimi zavodi je tudi Mladinski dom Maribor (1973 – prej Mladinski dom Tone Kozel Fram), preostali pa so bili ustanovljeni tik pred osamosvojitvijo Slovenije ali tik po njej. Ti zavodi so Vzgojno-izobraževalni zavod Frana Milčinskega (1984), Zavod za vzgojo in izobraževanje Logatec (1987 – prej Vzgojni zavod Gorenji Logatec), Vzgojni zavod Kranj (1991), Mladinski dom Jarše (1993 – prej Prehodni mladinski dom v Ljubljani), Strokovni center Planina (1993 – prej Vzgojni zavod Planina pri Rakeku) in Mladinski dom Malči Beličeve (1994).

Na področju izobraževanja otrok z intelektualnimi ovirami je bil razvoj nekoliko počasnejši. Mreža šol, ki izvajajo prilagojene izobraževalne programe za učence z intelektualnimi ovirami, je od začetka 20. stoletja doživela največ vsebinskih premislekov. Eden izmed prvih oddelkov, ki je bil namenjen otrokom z intelektualnimi ovirami, je bil pomožni razred na takratni IV. Deški osnovni šoli na Prulah, ki je bil ustanovljen leta 1911 (Dobaja, 2022).

Ustanovitev pomožnega razreda je odredil Cesarsko-kraljevi deželni šolski svet takratne Avstro-Ogrske monarhije z odlokom št. 5908 2. septembra 1891 (Dobaja, 2022). V sto letih se je iz takratnega pomožnega razreda razvil današnji Center Janeza Levca, največja specializirana izobraževalna ustanova za učence z intelektualnimi ovirami v Slovenji.

Ločevanje izobraževalnih programov se je dogajalo postopno in na podlagi dozorevanja spoznanja, da otroci z motnjami v duševnem razvoju ne sodijo v ljudsko šolo, saj zavirajo učni proces. Zanje je bilo treba pripraviti prilagojen pouk, saj duševnega stanja teh otrok ni bilo mogoče ozdraviti, možno pa je bilo s prilagojenim načinom pouka te otroke tako spodbuditi, da bi se čim bolj usposobili za poklic in samostojno življenje (Dobaja, 2019).

S prvotnih pomožnih razredov so se razvili oddelki delovnega usposabljanja in oddelki vzgoje in izobraževanja. Na osnovi Splošnega zakona o šolstvu (1958) so se takrat tako poimenovani »prizadeti otroci« usposabljali v zavodih za usposabljanje. Na podlagi določil Splošnega zakona o šolstvu je bil leta 1960 sprejet v zveznem merilu Pravilnik o kategorizaciji in evidenci otrok z motnjami v telesnem in duševnem razvoju (1960). Navajal je vrste in stopnje »motenosti« v telesnem in duševnem razvoju, in sicer: slepe in slabovidne, gluhe in naglušne, otroke z govornimi motnjami, telesno invalidne, dolgotrajno bolne otroke, otroke na okrevanju in otroke s kombiniranimi motnjami.

Posebno pozornost velja nameniti navedenemu seznamu »motenosti«, saj gre za seznam, ki se je pozneje pojavil v Zakonu o usmerjanju (2000) v skoraj popolnoma enaki obliki, seznamu pa je dodanih le nekaj novih kategorij »motenj« (čustveno vedenjske motnje, primanjkljaji na posameznih področjih učenja, avtistične motnje), ki so po svojih značilnostih bolj kot od telesnega stanja posameznika odvisne od družbenih dejavnikov.

Kategorizacija, ki presega zgolj medicinske diagnoze, se je sicer prvič pojavila šele na podlagi spremembe Zakona o usposabljanju otrok in mladostnikov z motnjami v telesnem in duševnem razvoju (1975). Pravilnik o razvrščanju otrok in mladostnikov z motnjami v telesnem in duševnem razvoju je naboru kategorij dodal še »duševno prizadete otroke« in kategorijo »vedenjsko in osebno motenih otrok in mladostnikov«. Čeprav so tudi pred letom 1975 delovala vzgajališča (Dobaja, 2019), ki so sprejemala otroke, ki bi bili po poznejših opredelitvah opredeljeni kot otroci s čustveno vedenjskimi motnjami, je sprememba omogočila vzpostavitev specializiranih ustanov za otroke, ki so opredeljeni s kategorijo čustvenih in vedenjskih motenj (prej. vedenjsko in osebno moteni otroci in mladostniki), na primer mladinskih domov.

V reformnem Zakonu o osnovni šoli (1980) se je pojavila dikcija »usposabljanje otrok z motnjami v telesnem in duševnem razvoju«, kategorije »motenj« pa še niso bile jasno razmejene. Prenovljeni Zakon o osnovni šoli (1996) je opredelil novi vrsti izobraževalnih programov, in sicer izobraževalni program z nižjim izobrazbenim standardom ter posebni program vzgoje in izobraževanja.

Pri tej spremembi je najpomembnejše prav to, da temeljni element sistema izobraževanja ni več šola kot institucija, temveč izobraževalni program.

Ta sprememba je spodbudila tudi zakonodajno ureditev, da je jasneje začrtala razmejitve, kateri učenci so primerni za katerega izmed programov. Leta 2000 je Zakon o usmerjanju (2000) podrobneje opredelil deset kategorij motenj otrok. Kategorijam, ki so bile opredeljene že v pretekli zakonodaji in na katerih je temeljilo razvrščanje otrok s posebnimi potrebami v preteklosti, so dodali pedagoške »motnje«, na primer primanjkljaji na posameznih področjih učenja. Pri prenovi leta 2011 je bil kategorijam dodan tudi avtizem.

Leta 2023 v Sloveniji deluje 28 specializiranih izobraževalnih ustanov za učence z intelektualnimi ovirami, 20 izobraževalnih ustanov, ki poleg rednih izobraževalnih programov izvajajo tudi prilagojene izobraževalne programe, 6 specializiranih zavodov, ki izobražujejo učence in dijake z določeno senzorno ali telesno oviro in 5 centrov za usposabljanje, delo in varstvo, ki so primarno socialno-varstvene ustanove namenjene odraslim, vendar poleg odraslih vključujejo tudi otroke z intelektualnimi ovirami in v okviru institucionalnega varstva izvajajo tudi posebni program vzgoje in izobraževanja (Ministrstvo za vzgojo in izobraževanje, 2023a).

Vključevanje učencev z ovirami v izobraževalni sistem za otroke s posebnimi potrebami

Razvoj mreže institucij, ki se ukvarjajo z učenci z ovirami, je bil dolg. V Sloveniji še danes delujejo institucije, katerih začetki segajo v 20. stoletje. Razvoj in širjenje mreže specializiranih ustanov, ki se ukvarjajo z otroki z ovirami, ter usmerjenost v ločeno vzgojo in izobraževanje moramo razumeti v kontekstu začetkov strokovnega ukvarjanja z otroki, za katere prej ni bilo poskrbljeno, pa tudi v kontekstu usmerjenosti družbe v zagotavljanje celovite rehabilitacije oziroma rehabilitacije tistih otrok, ki se ne morejo usposablјati z vrstniki (Dobaja, 2018).

Usmerjenost v prilagajanje učencev sistemu ponazori tudi citat programskega dokumenta s sredine sedemdesetih let:

V omrežju zavodov za usposabljanje šoloobveznih otrok naj bi v Sloveniji v bodoče ustanavljali samostojne posebne osnovne šole z dislociranimi oddelki, ki so edino sposobne zagotoviti pogoje za kompleksno rehabilitacijo. V prihodnjem obdobju je treba posvetiti poklicnemu usposabljanju otrok z motnjami prav posebno pozornost, in to poklicnemu izobraževanju ožjih profilov poklicev in priučevanju določenih operacij. Usposabljanje v zavodih naj bi trajalo čim krajši čas, mladostnik naj se čim prej vrne v svoje domače okolje. (Rusanov, 1974, str. 8)

Čas, ko so se začeli pojavljati zametki vzporednega izobraževanja, moramo razumeti tudi v luči dejstva, da gre za čas, ko je splošna vključenost v izobraževanje postala norma, hkrati pa je bila mreža izobraževalnih ustanov dovolj razvita in razvejena ter je imela na voljo dovolj virov, da je ideja o vključitvi vseh učencev nadomestila preprosto izključevanje tistih, ki se zaradi

različnih razlogov, socialnih, vedenjskih, geografskih ali ekonomskih, niso mogli vključevati v sistem splošnega izobraževanja (Okoliš, 2008).

V šolskem letu 2022/2023 sistem posebnega izobraževanja obiskuje 5119 učencev in učenk, kar je 1688 oziroma 49,2 % več kot v šolskem letu 2013/2014, ko je sistem posebnega izobraževanja obiskovalo 3431 otrok. Izračunano na celotno šoloobvezno populacijo to pomeni, da slovenski vzporedni izobraževalni sistem obiskuje 2,69% šoloobveznih otrok (Ministrstvo za vzgojo in izobraževanje, 2023a). Čeprav v preteklem desetletju opažamo povečanje številčnosti generacij otrok, ki so se povečale za 12,6 %, je ta podatek neprimerljiv z 49,2 %, kot se je povečalo število vključenih otrok v vzporedne oblike izobraževanja (Ministrstvo za vzgojo in izobraževanje, 2023a).

Pri tem je treba opozoriti, da so oviranosti, na podlagi katerih so učenci usmerjeni v vzporedni sistem izobraževanja, oblikovane arbitrarno in vključujejo tako medicinske diagnoze kot tudi diagnoze, ki izhajajo iz opazanj pedagoške stroke. Še posebej zadnje niso odvisne le od posameznikovega telesnega ali duševnega stanja, temveč tudi od družbenih dejavnikov.

Gašper Cankar (2020) v raziskavi prikaže korelacijo med socialnoekonomskim statusom družine in verjetnostjo, da bo otrok opredeljen z eno izmed motenj, kot so opredeljene v novem Zakonu o usmerjanju (2000). Pokaže, da se »motnje«, ki temeljijo na medicinskih opisih posameznikovega telesa (gluhota, gibalna ovira, slepota, ipd.), v vseh decilih socialnoekonomskega statusa prebivalstva pojavljajo približno enako pogosto, nasprotno pa se »motnje«, kot so čustveno-vedenjske motnje in primanjkljaji na posameznih področjih učenja, občutno pogostejše pojavljajo pri otrocih, ki izhajajo iz družin z nižjim socialnoekonomskim statusom (Cankar, 2020). Avtor opaža tudi, da je v zadnjem desetletju delež otrok v populaciji šolskih otrok, ki so bili opredeljeni kot otroci z motnjami, ki temeljijo na telesnih značilnostih, ostal enak, nasprotno pa se je delež otrok, ki so opredeljeni z motnjami, ki so podrejene družbenim dejavnikom, precej povečal. Tako je delež otrok, ki so na primer opredeljeni kot gibalno ovirani, ostal v zadnjem desetletju enak, prav tako je delež gibalno oviranih otrok enakomerno razporejen med vsemi socialnoekonomskimi razredi, delež otrok, ki so opredeljeni kot otroci s čustveno-vedenjskimi motnjami, pa se je v zadnjem desetletju občutno povečal, hkrati pa je delež otrok, ki izhajajo iz družin z nižjim socialnoekonomskim statusom, precej večji od deleža otrok, ki izhajajo z družin s srednjim ali višjim socialnoekonomskim statusom (Cankar, 2020).

Posledice ugotovitev, ki jih navaja Cankar, jasno opažamo v slovenskem izobraževalnem sistemu. Delež otrok, ki so vključeni v vzporedni izobraževalni sistem, se povečuje predvsem zaradi otrok, ki so uvrščeni v skupino otrok z motnjami, ki ne temeljijo na medicinskih opisih posameznikovega telesa (Ministrstvo za vzgojo in izobraževanje, 2023a). Temu trendu sledita tudi odziv in usmerjenost izobraževalnih institucij.

Izobraževalne ustanove, ki so del mreže izobraževalnega sistema za otroke s posebnimi potrebami, v Sloveniji najpogostejše izvajajo program osnovnošolskega izobraževanja z nižjim izobrazbenim standardom ali posebni program

vzgoje in izobraževanja (Ministrstvo za vzgojo in izobraževanje, 2023b). Čeprav se programa razlikujeta po vsebini, količini zahtevane usvojene učne snovi in celo organizaciji razporejanja učencev v razrede (9 razredov oz. 6 stopenj do 26. leta starosti), večina izobraževalnih ustanov, ki so del vzporednega izobraževalnega sistema, izvaja oba programa. Od 40 ustanov le enega izmed programov izvajata le 2 šoli (Osnovna šola Juričevega Drejčka Ravne na Koroškem in Center za usposabljanje Elvira Vatovec Strunjan, Enota Divača).

Kljub navidezni enakosti izobraževalnih ustanov s programskega vidika med ustanovami obstajajo razlike v tem, kateri otroci z ovirami se v posamezno ustanovo vključujejo. V Sloveniji deluje šest specializiranih ustanov (Center IRIS – Center za izobraževanje, rehabilitacijo, inkluzijo in svetovanje za slepe in slabovidne, Zavod za gluhe in naglušne Ljubljana, Center za sluh in govor Maribor, Center za izobraževanje, rehabilitacijo in usposabljanje Kamnik, Center za komunikacijo, sluh in govor Portorož ter Center za izobraževanje, rehabilitacijo in usposabljanje Vipava), ki so namenjene učencem z določeno težavo, za katero je posamezna ustanova specializirana (slepota, gluhot, gibalna oviranost).

Otroci z drugimi opredeljenimi ovirami, na primer čustveno-vedenjskimi motnjami ali primanjkljaji na posameznih področjih učenja, ki niso usmerjeni v redne izobraževalne programe, so vključeni v osnovne šole s prilagojenim programom. V šole s prilagojenim programom enako kot v ustanove, ki so specializirane za posamezno težavo, usmerjajo večinoma učence in učence, ki so opredeljeni s sorodnimi vrstami motenj, na razvoj katerih odločilno vplivajo družbeni dejavniki – populacija v šolah je s tega vidika razmeroma homogena.

Kapacitete institucij izobraževalnega sistema za otroke s posebnimi potrebami

V zadnjem desetletju je v vseh vrstah ustanov, ki sestavljajo mrežo vzporednega izobraževalnega sistema, v Sloveniji opazno povečanje števila vključenih učencev. Razloge za povečanje števila lahko iščemo v številčnejših generacijah učencev, prav tako pa tudi v dodajanju novih kategorij motenj v zakonodajo, ki omogoča prepoznavanje teh v populaciji.

V samostojnih osnovnih šolah s prilagojenim programom in v osnovnih šolah, ki izvajajo prilagojene programe, je bilo v šolskem letu 2013/2014 vpisanih 2535 učencev v 393 oddelkih, v šolskem letu 2022/2023 pa 3734 učencev v kar 545 oddelkih, to je 47-odstotno povečanje števila učencev. V specializiranih zavodih za otroke s posebnimi potrebami, bodisi zavodih, ki so specializirani za posamezno oviro, ali zavodih, ki so specializirani za otroke s čustvenimi in vedenjskimi motnjami, je bilo v šolskem letu 2013/2014 vpisanih 899 učencev v 164 oddelkih, v šolskem letu 2022/2023 pa 1385 učencev v 243 oddelkih, to je 54-odstotno povečanje števila učencev (Ministrstvo za vzgojo in izobraževanje, 2023a).

V raziskovalni nalogi, ki je bila opravljena pred petdesetimi leti in katere namen je bila priprava osnov gradbenih normativov in osnov za načrtovanje opreme v zavodih za usposabljanje telesno prizadetih otrok in mladostnikov (Rusanov, 1974), razberemo, da je bil Center za izobraževanje, rehabilitacijo in usposabljanje Kamnik, ki je bil ustanovljen leta 1947, izvorno načrtovan za 200 učencev, Center za izobraževanje, rehabilitacijo in usposabljanje Vipava, ki je bil ustanovljen leta 1965, pa za 60 učencev, vendar je delovna skupnost že leta 1973 predvidela povečanje kapacitet v Centru za izobraževanje, rehabilitacijo in usposabljanje Vipava na kapaciteto 150 učencev. V šolskem letu 2022/2023 se je v Centru za izobraževanje, rehabilitacijo in usposabljanje Kamnik šolalo 198 učencev, v vzgojnih skupinah jih je vsak teden v zavodu prebivalo 58, v Centru za izobraževanje, rehabilitacijo in usposabljanje Vipava pa 158, na teden pa jih je v zavodu prebivalo 27 (Ministrstvo za vzgojo in izobraževanje - Organizacijsko poročilo za šolsko leto 2022/2023, 2023 d).

Povečanje kapacitet je v zadnjem desetletju zaznati med zavodi, ki so namenjeni otrokom in mladostnikom s čustveno-vedenjskimi motnjami. V šolskem letu 2013/2014 je bilo v teh zavodih na voljo 416 mest, v šolskem letu 2022/2023 pa 486 ali 17 % več (Ministrstvo za vzgojo in izobraževanje, 2023c). Preostanek povečanja števila učencev v vzporednem izobraževalnem sistemu gre na račun osnovnih šol s prilagojenim programom (prav tam).

Vsebina dela institucij v izobraževalnem sistemu za otroke s posebnimi potrebami

Spremembe v delu specializiranih zavodov za otroke s posebnimi potrebami pa so se v zadnjem desetletju zgodile tudi na ravni vsebine dela. Šole s prilagojenim programom vključujejo otroke na podlagi kriterija primernosti vključitve v izobraževalni program, torej so v izobraževanje lahko vključeni otroci z različnimi ovirami, specializirani zavodi pa so specifično namenjeni otrokom z določeno oviro. Gre za zavode, ki delujejo najdlje in so nastali prav z namenom zadovoljevanja potrebe specifične skupine otrok glede na njihovo skupno telesno značilnost (gluhota, slepota ali gibalna ovira).

Večina zavodov svoje poslanstvo nadaljuje, takšno deklarativno sporočilo dajejo tudi njihovi nazivi (Center IRIS – Center za izobraževanje, rehabilitacijo, inkluzijo in svetovanje za slepe in slabovidne, Zavod za gluhe in naglušne Ljubljana, Center za sluh in govor Maribor ipd.). Podrobnejši pogled v njihovo vsebino delovanja pokaže, da je v nekaterih primerih ciljna populacija le manjši del celotne populacije, ki je vključena v zavod. V šolskem letu 2022/2023 je tako v Centru IRIS – Centru za izobraževanje, rehabilitacijo, inkluzijo in svetovanje za slepe in slabovidne, ki je namenjen predvsem slepim in slabovidnim in je bil s tem namenom tudi ustanovljen, vključenih 11 slepih in slabovidnih učencev ter 6 slepih ali slabovidnih dijakov in 35 učencev z drugimi ovirami, med katerimi jih je 31 vključenih v sedem oddelkov, ki

so namenjeni avtistom. Oddelka, ki sta namenjena slepim in slabovidnim, sta dva. V zavod je vključenih še 12 učencev v posebnem programu.

Podobno je v šolskem letu 2022/2023 v Zavod za gluhe in naglušne Ljubljana vključenih 23 gluhih in naglušnih učencev v štirih oddelkih, v zavod pa je vključenih še 114 učencev z govorno-jezikovnimi motnjami v 16 oddelkih, 64 otrok v 15 oddelkov, ki so namenjeni otrokom z avtizmom, in 23 otrok v štiri oddelke nižjega izobrazbenega standarda. V zavod je vključenih tudi 149 dijakov, ki obiskujejo enega izmed 28 poklicnih programov, ki so namenjeni predvsem gluhim in naglušnim ter dijakom z govorno-jezikovnimi motnjami (Ministrstvo za vzgojo in izobraževanje, 2023c).

Podobno je v šolskem letu 2022/2023 v Center za sluh in govor vključenih 8 gluhih in naglušnih učencev v 2 oddelkih, v zavod pa je vključenih še 181 učencev z govorno-jezikovnimi motnjami v 25 oddelkih, 41 otrok v 10 oddelkov, ki so namenjeni otrokom z avtizmom, in 11 otrok v 1 oddelku nižjega izobrazbenega standarda. V zavod je vključenih tudi 149 dijakov, ki obiskujejo enega izmed 28 poklicnih programov, ki so namenjeni predvsem gluhim in naglušnim ter dijakom z govorno-jezikovnimi motnjami (Ministrstvo za vzgojo in izobraževanje, 2023c). V Centru za komunikacijo, sluh in govor Portorož v šolskem letu 2022/2023 v oddelke, ki so namenjeni gluhim in naglušnim, ni bilo vpisanih učencev (prav tam).

Število zaposlenih

Razvoj izobraževalnega sistema, ki je namenjen otrokom s posebnimi potrebami, in z njim povezanih specializiranih ustanov v Sloveniji izvira iz potrebe po specialnih znanjih in ustanovah za obravnavo otrok, za katere v izobraževalnem sistemu primanjkuje znanja o tem, kako jih zaradi specifičnosti njihovih ovir umestiti v obstoječi sistem izobraževanja (Dobaja, 2022).

Vzpostavitev novih ustanov in sistema izobraževanja, ki je namenjen izključno otrokom s posebnimi potrebami pomeni tudi nove zaposlitve. Čeprav so specializirani izobraževalni zavodi primarno izobraževalne ustanove, je v njih po navadi delovalo več strokovnih služb. V vzgojnem zavodu Janka Premrla Vojka v Vipavi so ob ustanovitvi leta 1965 delovale te strokovne službe: pedagoška, psihološka, socialna, logopedska, fizioterapevtska, delavno terapevtska, negovalska, ortopedska, okulistična, stomatološka, splošno zdravstvena in upravno administrativna služba (Rusanov, 1974). Za obravnavo 93 otrok z ovirami so bili v zavodu zaposleni: 1 ravnatelj / defektolog, 1 predmetni učitelj za tehnični pouk, 9 predmetnih učiteljev defektologov za delov v vzgojnih skupinah, 1 socialni delavec, 1 logoped, 5 fizioterapevtov, 1 medicinska sestra / vodja hišne ambulante in negovalske službe, 7 otroških negovalk, 3 administrativni delavci, 2 delovna terapevta, 1 kurjač, 5 čistilk, 3 strežniki, 4 kuharice, 1 perica, 1 likarica, 1 šivilja, kot zunanji sodelavci pa še 1 psiholog, 1 specialist ortoped, 1 okulist, 1 stomatolog in 1 zdravnik splošne prakse. Skupaj je bilo v zavodu

zaposlenih 52 oseb, to pomeni, da je bila zaposlena ena oseba na vsakega 1,7 vključenega otroka (Rusanov, 1974).

V šolskem letu 2022/2023 je v Center za izobraževanje, rehabilitacijo in usposabljanje Vipava vključenih 158 otrok in 193 zaposlenih, se pravi, da je ena oseba zaposlena na vsakega 0,82 otroka. Zavod zaposluje 1 ravnatelja, 4 pomočnike ravnatelja, 17 učiteljev razrednega pouka, 12 učiteljev predmetnega pouka, 19 mobilnih učiteljev, 5 učiteljev za dodatno pomoč, 7 učiteljev v podaljšanem bivanju, 13 učiteljev delovnega usposabljanja, 23 spremljevalcev skupine, 35 varuhov negovalcev, 7 svetovalnih delavcev, 3 vzgojitelje predšolskih otrok, 6 vzgojiteljev, 3 računalnikarje, 1 računovodjo, 1 tajnika, 3 knjigovodje, 4 perice, 9 čistilcev, 1 knjižničarja, 2 hišnika, 1 šiviljo, 8 kuharjev in 1 sindikalnega zaupnika (Kadrovsko poročilo v vzgoji in izobraževanju, 2023).

Tudi danes specializirani zavodi zaposlujejo veliko oseb. Center za izobraževanje, rehabilitacijo in usposabljanje Kamnik v šolskem letu 2022/2023 za 198 vključenih otrok zaposluje 269 oseb, to pomeni, da je zaposlena ena oseba za vsakega 0,74 vključenega otroka. Zavod za gluhe in naglušne Ljubljana za 393 vključenih zaposluje 307 oseb, to pomeni, da je zaposlena ena oseba na vsakega 1,2 vključenega otroka. V Centru IRIS – Centru za izobraževanje, rehabilitacijo, inkluzijo in svetovanje za slepe in slabovidne pa je za 71 vključenih otrok zaposlenih 116 oseb, se pravi, da je ena zaposlena oseba za vsakega 0,61 otroka.

Razmerje med zaposlenimi in vključenimi otroki je bilo primerljivo tudi pred desetimi leti, v šolskem letu 2012/2013, ko je bilo v Centru za izobraževanje, rehabilitacijo in usposabljanje Kamnik za 178 vključenih otrok zaposlenih 182 oseb, to pomeni, da je bila zaposlena ena oseba za vsakega 0,98 vključenega otroka. V Zavodu za gluhe in naglušne Ljubljana je bilo za 189 vključenih otrok zaposlenih 152 oseb, se pravi, da je bila zaposlena ena oseba na vsakega 1,2 vključenega otroka. V Centru IRIS – Centru za izobraževanje, rehabilitacijo, inkluzijo in svetovanje za slepe in slabovidne pa je bilo za 33 vključenih otrok zaposlenih 64 oseb, to pomeni, da je bila ena zaposlena oseba za vsakega 0,52 otroka (Kadrovsko poročilo v vzgoji in izobraževanju, 2023; Ministrstvo za vzgojo in izobraževanje - Organizacijsko poročilo za šolsko leto 2022/2023, 2023 d).

Sklepne ugotovitve

Pedagoška stroka v tem hipu še ne soglaša glede učinkov, ki jih ima trenuten slovenski izobraževalni sistem za otroke s posebnimi potrebami na koncept inkluzije. Na eni strani gre za prilagojen pristop, saj se lahko v izobraževalnem sistemu, ki je namenjen otrokom s posebnimi potrebami, učitelji bolje prilagodijo potrebam in sposobnostim posameznih skupin učencev. To omogoča bolj ciljno usmerjeno poučevanje in individualizirano učenje. Prav tako se v prilagojenem izobraževalnem sistemu učenci srečujejo z manjšim

vrstniškim pritiskom, saj so obdani z vrstniki, ki imajo podobno izkušnjo. To lahko zmanjša stres in pomaga pri razvoju samozavesti. Kljub navedenemu gre pri prilagojenem izobraževalnem sistemu za poglobljanje neenakosti v družbi. Če so določene skupine učencev izolirane in jim ni zagotovljeno enako kakovostno izobraževanje, se lahko povečajo razlike v dosežkih, priložnostih in uspehu med različnimi skupinami. Prav tako takšen sistem povzroča socialno izključenost, saj so učenci vseh skupin izpostavljeni bolj homogenizirani družbi, kot je ta v resnici, to pa omeji razumevanje različnosti in razvoj empatije.

Razen posameznih projektov, kot je »Ena šola za vse«, ki ga izvaja Zveza Sonček že od leta 1993 (Zveza Sonček, 2023), v Sloveniji še ni zaznati premikov v smeri inkluzivnega šolskega sistema. Zdi se, da je prilagojeni izobraževalni sistem in z njim specializirane izobraževalne ustanove globoko ukoreninjen v družbo in je postal del vsakodnevne življenja. Izobraževalne ustanove, ki so specializirane za poučevanje učencev s posebnimi potrebami so postale integralen skupnosti, med drugim pa tudi veliki lokalni zaposlovalci, ki zagotavljajo zanesljivo zaposlitev.

Hkrati gre za ustanove, ki imajo prav zaradi številčnega zaposlovanja pogosto lokalno moč. Institucije zagotavljajo občutek legitimnosti in stabilnosti v družbi. Pogosto jih vidimo kot pomembne za vzdrževanje reda in zagotavljanje običajnega delovanja družbe. Pogosto imajo dolgo zgodovino in so zakoreninjene v tradiciji. To lahko oteži spreminjanje ali odpravljanje institucij, tudi če ne uresničujejo več svojega prvotnega namena.

Hkrati institucije pogosto ustvarjajo mreže odnosov in medsebojnih odvisnosti, ki le poglobljajo odvisnost lokalne skupnosti od vzpostavljenih institucij (Foucault, 2018). Na primer, institucija je lahko v lokalnem okolju tudi glavni odjemalec lokalno pridelanih živil, zaradi velikih prostorov je lahko kulturno prizorišče ali pa infrastruktura omogoča športno udejstvovanje (npr. za tečaje plavanja, kot je to primer šol v okolici Centra za izobraževanje, rehabilitacijo in usposabljanje Kamnik) (Center za izobraževanje, rehabilitacijo in usposabljanje Kamnik, 2023). Na splošno se institucije ohranjajo, ker so globoko ukoreninjene v družbo in opravljajo funkcije, ki presegajo le njihov deklarativni namen, in so del lokalne družbene in ekonomske mreže.

Čeprav se o deinstitucionalizaciji v slovenski družbi govori in so prizadevanja zanj oprijemljiva (Rafaelič in Flaker, 2021), opisani procesi, ki se dogajajo znotraj izobraževalnih institucij, ki so namenjene otrokom s posebnimi potrebami v Sloveniji, kažejo, da se položaj izobraževalnih institucij, ki so specializirane za obravnavo otrok s posebnimi potrebami, v družbi le krepi. V članku sem pokazal, da se lahko obstoječe institucije, ki jim grozi, da bodo v družbi izgubile pomen ali ne bodo več potrebne, pogosto preobrazijo v nekaj, kar presega njihov deklarativni namen. Poveden primer je na primer vključevanje učencev z avtističnimi motnjami v izobraževalne ustanove, ki so ustanovljene za učence s senzornimi ovirami in v katerih učenci z avtističnimi motnjami že presegajo število učencev s senzornimi ovirami, ali pa širitev v tržno (terapevtsko) dejavnost, kjer je nabor storitev namenjen

tudi zunanjim uporabnikom (npr. uporaba bazena, jahanje, prenočitve, zdravstvena dejavnost) (Center za izobraževanje, rehabilitacijo in usposabljanje Kamnik, 2023).

Preobrazbe institucij se ne dogajajo le na področju izobraževanja, opazne so tudi na drugih področjih, tudi socialnega varstva, ko velike institucije postanejo nosilke deinstitucionalizacije in ustanavljajo manjše satelitske institucije in vodijo projekte inkluzivnega zaposlovanja. Pregled stanja na področju izobraževanja za otroke s posebnimi potrebami kaže, da je pomemben dejavnik, če želimo spremembo koncepta organizacije izobraževanja in inkluzije, ta, da institucije zavežemo k opravljanju svojega primarnega poslanstva.

Viri

- Cankar, G. (2020). *Pravične možnosti izobraževanja v Sloveniji: populacijska raziskava o učencih s posebnimi potrebami, priseljencih*. Ljubljana: Državni izpitni center.
- Center za izobraževanje, rehabilitacijo in usposabljanje Kamnik (22. 4. 2023). Pridobljeno 22. 4. 2023 s <https://www.cirius-kamnik.si/trzna-dejavnost/>
- Dobaja, D. (2018). *Za blagor mater in otrok: zaščita mater in otrok v letih 1919–1941*. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino.
- Dobaja, D. (2019). Razvoj pomožnega šolstva v Sloveniji v obdobju med obema vojnama s poudarkom na pomožni šoli v Mariboru. *Prispevki za novejšo zgodovino*, 59(3).
- Dobaja, D. (2022). Otroci s posebnimi potrebami v Sloveniji (1918–1990): od segregacije do integracije. *Družboslovne razprave*, 38(101).
- Foucault, M. (2018). *Zgodovina norosti v času klasicizma*. Ljubljana: Založba / *cf.
- Kadrovsko poročilo v vzgoji in izobraževanju (2023). Ministrstvo za vzgojo in izobraževanje (osebna komunikacija avtorja z dne 4. 4. 2023).
- Ministrstvo za vzgojo in izobraževanje (2023a). Pridobljeno 23. 4. 2023 z <https://paka3.mss.edus.si/registriweb/default.aspx>
- Ministrstvo za vzgojo in izobraževanje (2023b). Pridobljeno 8. 5. 2023 z https://www.gov.si/assets/ministrstva/MVI/Dokumenti/Izobrazevanje-otrok-s-posebnimi-potrebami/Statistike-in-analize/OSPP_statistika.pdf
- Ministrstvo za vzgojo in izobraževanje (2023c). Organizacijsko poročilo za šolsko leto 2022/2023.
- Okoliš, S. (2008). *Zgodovina šolstva na Slovenskem*. Ljubljana: Slovenski šolski muzej.
- Organizacijsko poročilo (2023). Ministrstvo za vzgojo in izobraževanje (osebna komunikacija avtorja z dne 15. 4. 2023)
- Pravilnik o kategorizaciji in evidenci otrok z motnjami v telesnem in duševnem razvoju (1960). *Ur. l. SFRJ*, št. 27/60.
- Pravilnik o normativih in standardih za izvajanje vzgojno-izobraževalnih programov za otroke s posebnimi potrebami (2007). *Ur. l. RS*, št. 59/07, 70/08, 5/11, 56/14, 66/15, 47/17, 24/18, 54/21 in 161/22.
- Rafaelič, A., & Flaker, V. (2021). *Dezinstitucionalizacija I: neskončna*. Ljubljana: Založba Univerze v Ljubljani, Fakulteta za socialno delo.
- Rusanov, O. (1974). *Priprava osnov gradbenih normativov in osnov za načrtovanje opreme v zavodih za usposabljanje telesno prizadetih otrok in mladostnikov – raziskovalna naloga*. Ljubljana: Sklada Borisa Kidriča.

- Serše, A. (2018). Skrb za slepe v slovenski zgodovini ter vloga Minke Skabernè pri organizaciji izobraževanja slepih in slabovidnih. V P. Testen Koren, S. Poljak Istenič, A. Meden, D. Čeč, & K. Keber (ur.), *Minka Skabernè: (1882–1965): pobudnica in ustanoviteljica prve slovenske knjižnice za slepe* (str. 31–43). Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU.
- Splošni zakon o šolstvu (1958). *Ur. l. SFRJ*, št. 20/58.
- Wa Munyi, C. (2012). Past and present perceptions towards disability: a historical perspective. *Disability Studies Quarterly*, 32(2).
- Zakon o osnovni šoli (1980). *Ur. l. SRS*, 5/80.
- Zakon o osnovni šoli (1996). *Ur. l. RS*, 12/96.
- Zakon o osnovni šoli (2006). *Ur. l. RS*, št. 81/06 – uradno prečiščeno besedilo, 102/07, 107/10, 87/11, 40/12 – ZUJF, 63/13 in 46/16 – ZOFVI-K.
- Zakon o usmerjanju otrok s posebnimi potrebami (2000). *Ur. l. RS*, št. 54/00, 118/06 – ZUO-PP-A, NPB1, 3/07 – UPB1, 52/10 – odl. US, NPB2 in 58/11 – ZUOPP-1.
- Zakon o usposabljanju otrok in mladostnikov z motnjami v telesnem in duševnem razvoju (1975). *Ur. l. SRS*, št. 11-86/75.
- Zveza Sonček (2023). Pridobljeno 1. 5. 2023 s <https://soncek.org/kaj-delamo/programi-in-storitve/podpora-druzini/ena-sola-za-vse-korak-k-soncku/>

Jelka Zorn

Ali so meje socialnih pravic tudi meje socialnega dela? Refleksija socialnega dela ob spominjanju izbrisa iz registra stalnega prebivalstva Republike Slovenije

Meje politične skupnosti (tj. države) so meje socialnih pravic. Izbris iz registra stalnega prebivalstva, ki se je začel leta 1992, je primer sistematičnega izključevanja iz skupnosti in s tem teptanja dostojanstva in onemogočanja pravic. Čeprav ilegalizacija oseb in omejevanje socialnih pravic nista osrednji temi socialnega dela, sta z vidika etike in poslanstva poklica ključni. Raziskovalno vprašanje članka je, ali so meje socialnih pravic tudi meje socialnega dela. Avtorica izhaja iz teoretskih pojmov rasizma in strukturnega nasilja. Predstavi socialnodelovne in druge študije, ki na različne načine problematizirajo omejenost socialne države. Etnografski del članka so izjave socialnih delavk in delavcev o tem, kako se spominjajo izbrisa iz registra stalnega prebivalstva, ko še ni bil prepoznan kot kršitev človekovih pravic. Izkušnje izbrisanih prebivalcev in prebivalk so povzete iz drugih raziskav.

Ključne besede: center za socialno delo, človekove pravice, rasizem, ilegalizacija, strukturno nasilje, meje.

Dr. Jelka Zorn je izredna profesorica na Fakulteti za socialno delo Univerze v Ljubljani. Kontakt: jelka.zorn@fsd.uni-lj.si.

Are borders of social rights also borders of social work? Reflection on social work profession through remembering of the erasure from the Permanent Residents' Register of the Republic of Slovenia

The borders of the political community (i.e. the state) are the borders of social rights. The erasure from the Permanent Residents' Register, which began in 1992, is an example of systematic exclusion from the community, thereby violating dignity and denying rights. Although the bordering of social rights and the illegalisation of persons are not central to social work, they are crucial to the ethics and mandate of the profession. The research question of the article is whether the borders of social rights are also the borders of social work. Theoretical concepts of racism and structural violence are applied. Social work studies and other studies that problematise bordering of the welfare state in different ways are presented. The ethnographic part of the article consists of statements by social workers about how they remember the erasure from the Permanent Residents' Register when it was not yet recognized as a violation of human rights. The experiences of residents who were erased are drawn from other research.

Key words: social work centres, human rights, racism, illegalisation, structural violence, borders.

Jelka Zorn, PhD, is associate professor at the Faculty of Social Work, University Ljubljana. Contact: jelka.zorn@fsd.uni-lj.si.

0000-0001-8438-7596

Uvod

Vloga za denarno socialno pomoč je nek klic in veliko ljudi lažje pride z vlogo za denarno socialno pomoč kot s socialnim problemom. Lahko ga uloviš, če si dovolj empatičen, če razumeš, kaj ti sporoča, si vzameš čas, znaš poslušati in da nisi birokrat. (Odlomek iz intervjuja z upokojeno socialno delavko Vido¹, 2021)

Bila sem zmedena, nisem niti dobro vedela, po kaj točno sem šla. [...] Sedela sem in čakala, ko je socialna delavka le prišla iz pisarne z mojimi papirji in rekla: »Kaj je čefurka, a bi rada živela na račun države?« (S., 18. 2. 2022 na Fakulteti za socialno delo, pričevanje o izkušnji na centru za socialno delo. S. je več kot 15 let živela brez dokumentov, brez prihodkov, brez otroškega dodatka, brez zdravstvenega zavarovanja.)

Kot kaže prvi citat, je namen socialnega dela ponuditi pomoč tudi takrat, ko oseba ne ve natančno, do katere storitve je upravičena.² Drugi citat pa kaže prav nasprotno: ko je intervjuvanka potrebovala pomoč, ne le, da je ni dobila, ampak jo je socialna delavka celo napadla. Ta diskrepanca med izjavo socialne delavke in izkušnjo osebe brez pravnega statusa (dovoljenja za prebivanje tujke³ ali državljanstva) izvira iz rasizma. Rasizem je teoretski pojem za analizo družbenozgodovinskega sistema, v jedru katerega so neenaki odnosi moči in predsodki in ki se kaže na strukturni, institucionalni in medosebnih ravni (Kilomba, 2010). V primeru, ki ga proučujem, je rasizem povezan z administrativnim in policijskim pregonom skupine ljudi, ki so se pozneje poimenovali 'izbrisani'.

Izbris pomeni krivico, neenakost in izključevanje iz države in družbe, zato je v nasprotju z vrednotami in etiko socialnega dela. Socialno delo je povezano z uresničevanjem socialnih pravic, te pa so povezane s formalno pripadnostjo politični skupnosti (tj. državljanstvom, dovoljenjem za bivanje, mednarodno zaščito). Pripadnost je pravno regulirana in nadzirana, povezana je z mejami države, to pa povzroča omejenost pravic na podlagi Zakona o tujcih (2023), Zakona o državljanstvu (1991), Zakona o socialnem varstvu (2007), Zakona o mednarodni zaščiti (2017) ipd. Zaradi izbrisa in drugih družbenih okoliščin oseb brez dokumentov se stroka socialnega dela srečuje z neprijetnim vprašanjem, kdo je subjekt socialnega dela. Ali naj bi bili pomoči deležni tudi tisti, ki zaradi določil ministrstva za notranje zadeve izpadejo iz upravičenosti socialnih transferjev in drugih storitev na podlagi Zakona o socialnem varstvu (2007)? So meje socialnih pravic tudi meje socialnega dela?

1 Imena intervjuvank in intervjuvancev so zaradi zagotavljanja anonimnosti spremenjena.

2 Članek je nastal v okviru raziskovalnega projekta *Socialno delo kot družbena naprava solidarnosti: izbrane problematike v zgodovinski in izkušnjiški optiki* (J5-2566), ki ga financira Javna agencija za raziskovalno dejavnost Republike Slovenije. Vodja projekta je prof. dr. Darja Zaviršek.

3 Ženski slovnični spol uporabljam kot ženski in generični, za vse spolno nekonformne in nebinarne osebe.

Metodologija: raziskovanje skupine »mi« in sekundarna travmatizacija

Članek izhaja iz raziskave o sodobni zgodovini in sedanosti poklica socialne delavke (gl. opombo 2). Pregledala sem 15 narativnih intervjujev s starejšimi socialnimi delavkami in delavci, ki so delali tako v obdobju nekdanje Jugoslavije kot v samostojni Sloveniji. Tri intervjuje sem opravila sama, dvanajst intervjujev pa so opravile kolegice Darja Zaviršek, Sara Pistotnik in Ana Sobočan.⁴ Intervjuvanke so vse strokovnjakinje na svojih področjih, nekatere so inovatorke v socialnem varstvu, nekatere imajo poleg diplome in magisterija socialnega dela še druge strokovne kvalifikacije. O svojem poklicu govorijo zavzeto in hkrati kritično. Osredotočila sem se na tiste, ki so večino časa delale na centrih za socialno delo (11 oseb).⁵ Druga metoda zbiranja podatkov je bila iz sekundarnih virov: za vpogled v izkušnje izbrisanih prebivalc sem pregledala intervjuje, ki so bili del drugih raziskav (Lipovec Čebren in Zorn, 2011; Kogovšek idr., 2010) in javnih dogodkov (razstava Amnesty International, 2022; pričevanja izbrisanih na Fakulteti za socialno delo ipd.).

Na oblikovanje raziskovalnih vprašanj in interpretacijo pridobljenih podatkov vselej vpliva pozicija raziskovalk. Moja je dvojna, po eni strani pripadam dominantni skupini, to je etnični večini srednjega razreda z varno službo in bivanjem in nimam izkušnje dolgotrajnega stresa izključenosti, negotovosti in revščine. Moj razredni položaj je primerljiv s položajem intervjuvanih socialnih delavk, tako da raziskujem skupino, ki ji pripadam. To je večina, ki ni odločala o izbrisu niti ni zanj vedela, je pa soustvarjala družbeno okolje, v katerem je (bil) izbris možen.

Hkrati pa sem tesno povezana z bojem za pravice izbrisanih. Izbris je ljudi globoko pretresel in travmatiziral, ne le izbrisane posameznike in posameznice, temveč celotne družine in tudi aktivistično skupnost in raziskovalke. Pričevanja izbrisanih so tudi v naših telesih pustila sledi, ki vplivajo na doživljanje sveta. Strokovni termin za omenjeno sled, natančneje rano, je sekundarna travmatizacija. Zapisovanje zgodb je bilo stresno zlasti v obdobju, ko še ni bilo imena za državno nasilje, ki ga danes imenujemo izbris. Takrat tudi ni bilo aktivistične skupnosti, ki bi povezala ljudi za medsebojno podporo, razkrivanje resnice in skupen političen boj (Zorn, 2003).

Zaradi prepada, ki sem ga občutila med tem, kar so ljudje z izkušnjo izbrisa doživljali (in mnogi še doživljajo), in normativno fasado institucij ter razglašanjem Republike Slovenije kot edine »zgodbe o uspehu« po razpadu nekdanje Jugoslavije, sem postajala vse bolj agresivna ali pa otrpla v okoljih »moralne večine« oziroma v odnosih do oseb, ki izbrisa niso želele razumeti

4 Intervjuji so bili opravljeni v letih 2021 in 2022. Trajali so od treh do desetih ur. Opornih točk za intervjuje je bilo 50, od tega so bila tri vprašanja o izbrisu oziroma osebah brez državljanstva, eno od vprašanj pa se je nanašalo na begunce iz Bosne in Hercegovine.

5 Poleg tega sem opravila dva kratka intervjuja v nevladnih organizacijah Mozaiku (dne 2. 7. 2020) in Društvu za nenasilno komunikacijo (dne 3. 7. 2020). Spraševala sem le glede zdajšnje prakse pomoči ljudem brez dovoljenj za bivanje ali z začasnimi dovoljenji. Zaradi osredotočenosti na centre za socialno delo njihovih izjav nisem vključila v članek.

iz perspektive izbrisanih. V njihovih istovetenjih z državnimi argumenti nadzora vidim psihično obrambo pred doživljanjem bolečine Drugega⁶ in pred lastno ranljivostjo (Deyoung, 2022). To je pozicija moči, ki ohranja privilegiranost državljanov in državljanek ter nevidnost in nepomembnost vseh ostalih.

Strukturno nasilje

Ministrstvo za notranje zadeve Republike Slovenije je 26. 2. 1992 izvedlo ilegalizacijo 25.671 ljudi. To se je zgodilo z vednostjo takratne vlade Republike Slovenije, medtem ko prizadeti sami o tej drastični spremembi njihovega položaja niso bili nikoli uradno obveščeni. Odvzem pravne podlage za prebivanje in delo sta vplivala na družinsko življenje, gibanje oseb, materialno preživetje, dostop do javnih institucij, psihično počutje. Brez pravne podlage, tj. dovoljenja za prebivanje, stalno ali začasno, ljudje niso imeli pravice niti do dela niti do socialnih in vseh drugih pravic, ki so jih do izbrisa imeli in ki so temelj družbene kohezivnosti in pravne države. Mnogi so živeli ilegalizirano življenje več let in to je uničevalo njihovo dostojanstvo, zdravje, medosebne odnose in možnosti preživetja (Pistotnik, 2021; Kogovšek idr. 2010). Čeprav je izbris opredeljen kot sistematična kršitev človekovih pravic, pa njegove posledice za življenje ljudi do danes niso odpravljene. Prav tako vloge in notranji konflikti javnih institucij, ki so zavračale ljudi brez dokumentov in jih spreminjale v ljudi brez pravic, do danes niso raziskani.

Sara Pistotnik (2021) je situacijo izbrisanih in drugih skupin brez osebnih statusov (dovoljenj za prebivanje) pojasnila s pojmom »strukturno nasilje«. Navaja Galtungovo teorijo, ki strukturno nasilje opredeli kot posredno,

vgrajeno v družbeno strukturo ali institucije, ki škodi ljudem, ker jim onemogoča, da zadovoljijo osnovne potrebe, čeprav bi se bilo temu možno izogniti [...] učinkuje kot neenako razmerje moči in neenake življenjske priložnosti. (Galtung, 1969, str. 171)

Pri izbrisanih in drugih osebah brez statusa strukturno nasilje potrjuje evidentna razlika »med potencialnim in dejanskim, med tem, kar bi lahko bilo, in tem, kar je« (Pistotnik, 2021, str. 21). V psihološkem pogledu to razliko prepoznamo v občutkih trpljenja, travme, ponižanja in sramu, o katerih priporočajo izbrisani, eksplicitno ali implicitno (Kogovšek idr., 2010; Lipovec Čebren in Zorn, 2011). Sram in občutki krivde so bili povezani tudi s tem, da so bila dovoljenja za prebivanje odvzeta tajno, tako da prizadeti ne sebi ne drugim niso mogli pojasniti, za kakšen ukrep je pravzaprav šlo. Naj to ponaazorim z izjavo osebe, ki je preživela izbris: »Ni bilo stvari, ki je jaz ne bi takrat poskusila, da bi dobila državljanstvo. Večina ljudi ni vedela za to situacijo. Bilo me je sram, čeprav nisem bila nič kriva.« (Tatjana v Zorn, 2010, str. 22).

6 »Drugi« je tu mišljen v sociološkem pomenu stigmatizacije, izključenosti, marginalizacije določene skupine ljudi, ki se ji pripišejo lastnosti, kot so kulturna različenost (ki je videna kot grožnja), nelojalnost, agresija ipd.

Strukturno nasilje se utelesi kot niz negativnih, škodljivih dogodkov. Naslednji odlomek iz intervjuja z izbrisano osebo ponazori tak niz negativnih dogodkov, navajam pa ga tudi zato, ker se v njem pojavi socialna delavka. Kaže podrejenost socialnega varstva odločitvam ministrstva za notranje zadeve o tem, kdo je članica skupnosti (in ima lahko službo ali socialno pomoč) in kdo ne (in je prepuščena sama sebi):

Nisem se mogla zaposliti, bila sem brez zdravstvenega zavarovanja, brez vsega. Saj je socialna delavka Marija klicala vsepovsod, če bi mi lahko na kakršen koli način kje pomagali. Ampak nikjer nič. Če te pa ni. No, sicer oni vejo, da si, ampak te ni. Ne obstajaš. Živela sem v večnem strahu, kako bo jutri, če bomo imeli kaj za jesti, če bom lahko plačala položnice. (Rižnar in Slavica, 2011, str. 104)

Ilegalizacija in vloga socialnega dela

Izbris je državni ukrep ilegalizacije ljudi – to pomeni izključenost iz skupnosti in hkrati izpostavljenost policijskemu pregonu. Ena od avtoric, ki razmišlja o socialnem delu v povezavi z ilegalizacijo, je Beth Humphries (2004). Njen osrednji argument je, da socialno delo ne bi smelo sodelovati pri nadzoru priseljevanja (nadzor priseljevanja razume široko v povezavi z dostopom do javnih storitev in pravic). Sodelovanje socialnih delavk pri nadzoru migrantk (tj. upoštevanje formalne pripadnosti kot kriterija pomoči) umesti v širši družbeni kontekst zasuka socialnega dela v avtoritarno smer, zlasti v zadnjih dveh desetletjih, kot se kaže v zahtevah po merjenju učinkov in menedžerskem upravljanju služb socialnega varstva.

Sodelovanje v določenih oblikah avtoritarizma odvzema socialnemu delu njegov radikalni in transformativni potencial (Humphries, 2004). Socialne delavke s svojim individualističnim in depolitiziranim odnosom sodelujejo pri nadzoru ljudi, ob tem pa verjamejo, da je njihova praksa protizatirska in protirasistična (prav tam). Beth Humphries stroki socialnega dela očita, da se ne ukvarja s pojmom meje. Socialne delavke se večinoma ne sprašujejo niti o notranjih (v državi) niti o zunanjih mejah (med državami) – z drugimi besedami, ilegalizacija ni tema socialnega dela in tako socialne delavke pogosto niso zaveznice oseb brez dokumentov, saj jih ne vidijo kot uporabnic socialnih služb, kot je povedala tudi ena od intervjuvanih socialnih delavk (odlomek intervjuja navajam pozneje).

V nasprotju s teoretsko razpravo Humphries pa je raziskava Sophie Andreette (2019) etnografska. Pri svojem 6-mesečnem terenskem raziskovanju v štirih centrih za socialno delo v Belgiji je spremljala odločanje socialnih delavk pri vlogah za denarno socialno pomoč v primeru oseb brez statusa. Opazila je dvoje, tako omejevanje dostopa do pomoči kot pomoč migrantkam brez dokumentov (zavrženim prosilkam za azil), torej je šlo za različne interpretacije zakona. To je pojasnila z različnimi osebnostnimi lastnostmi socialnih delavk. Ob tem pomislim na različne izkušnje izbranih na centrih

za socialno delo. Denimo, Ana Mezga (Simončič in Mezga, 2011, str. 44) je poročala o uspešni rešitvi njene prošnje, ko je zamenjala socialno delavko:

Stvari so se zapletale tudi pri socialni delavki, kjer sem vlagala prošnje za prehrano. Nekega dne me je poklicala ter mi sporočila, da naslednjih 18 mesecev nimam pravice vlagati prošenj. Pa veste, kaj meni takšna pomoč pomeni? Biti 18 mesecev brez. Kako? Kaj sem spet naredila?

Ker lenoba ni bila nikoli moja lastnost, sem se spet in spet spopadala s Centrom za socialno delo. Čez nekaj časa sem naletela na drugo socialno delavko. [...] Gospa je videla, da pomoč nujno potrebujem, in se zatopila v računalnik. Premetala je nekaj papirjev in parkrat vzdihnila in mi nato dala navodila za občinsko pomoč. Neverjetno. Dobili smo 200 evrov pomoči. Res neverjetno! Koliko lahko ljudje naredijo zate, če le želijo. Kakšna sreča, da sem takrat naletela nanjo. Sreča. Ta je popolnoma odvisna od drugih.

Sophie Andreetta (2019) je odločanje o denarni pomoči opredelila kot študij državnosti, saj socialne delavke na dnevni ravni udeležujejo izključenost ali pripadnost (in s tem povezan dostop do pravic), pri tem pa svoje odločitve pravno argumentirajo. Razpete so med tri lojalnosti: delodajalcu oz. državi; uporabnikom; in vrednotam socialnega dela. Silvia Staub-Bernasconi (2011) je to prepletenost imenovala trojni mandat socialnega dela. Pomoč migrantkam brez dokumentov je v nasprotju z lojalnostjo državi, od katere imajo socialne delavke pooblastilo za delo in plačo (Andreetta, 2019). Socialne delavke različno interpretirajo zakonodajo, na njihove odločitve pa vplivajo čustva do uporabnic, kot ponazarja tudi prej navedeni citat Ane Mezge.

Nekoliko drugače o problemih lojalnosti piše Jessica H. Jönsson (2014). Identificira tri pozicije socialnih delavk na Švedskem: 1) konformistična oziroma pasivna (krivda za odsotnost dokumentov je pripisana ljudem samim, socialne delavke se ne poglobljajo v vzroke); 2) kritična (socialne delavke izzivajo norme in pravila, uveljavljena v socialnem delu); in 3) pravno-improvizacijska. Pri tej zadnji poziciji socialne delavke pravzaprav ne vidijo konflikta med potrebami uporabnic in prakso socialnega dela, saj se sklicujejo naposredno na mednarodne konvencije o otrokovih in človekovih pravicah.

Nekatere socialne delavke so pripravljene kršiti zakon in obiti ustaljene načine pomoči – ne kot del redne prakse – temveč kot opozorilo, da se praksa ne sklada z deklaracijami o človekovih pravicah. Avtorica zagovarja pravno-improvizacijski pristop kot najskladnejši z etiko socialnega dela, ob tem pa poudari, da socialnim delavkam pogosto manjka znanj o mednarodnih konvencijah in »luknjah« v zakonih. V skladu s tem področje dela z migranti brez dokumentov oziroma osebami brez pravnega statusa imenuje »globalni družbeni problemi«. Izhaja iz *Globalne izjave o etičnih načelih v socialnem delu* (2019) in opozori, da v socialnem delu ne obstajajo smernice za delo z osebami brez dokumentov.

Menim, da bi ena od smernic morala biti zavzemanje za prenehanje situacije brez dokumentov, torej učinkovita pomoč pri pridobivanju dovoljenj za

prebivanje in delo za vse, ki to želijo. To bi socialno delo tesneje povežalo s protirasističnimi gibanji in gibanji proti gentrifikaciji (za dostopna stanovanja, javne prostore ipd.). Smernice za socialno delo z osebami brez dokumentov obravnava na primer Aranze Torres (2014), ki se sklicuje na Ameriško zvezo socialnih delavk. Po njihovem etičnem kodeksu je diskriminacija na podlagi pravnega statusa prepovedana. Kot kaže citat Ane Mezge, je dostop do socialne pomoči možen na ravni občin, ker tam pomoč ni nujno povezana z državljanstvom in drugimi statusi, ki jih priznava država.

Marry-Anne Karlsen (2021) pa nadzor migracij in dostop do socialnih in zdravstvenih storitev raziskuje na Norveškem. Podobno kot omenjena Sophia Andreetta (2019) je z etnografskim pristopom spremljala, kako so se v zdravstvenih domovih in socialnih službah odločali zaposleni, ko so imeli pred sabo osebo brez statusa (denimo zavrnjeno prosilko za azil). Njeno teoretsko izhodišče je Agambnovo pojmovanje (ne)vrednosti življenja in izjeme (ta se nanaša na vključevanje in izključevanje iz države oziroma družbe) ter Foucaultovo razumevanje vladnosti (*governmentality*). Vidik vladnosti se zdi skladen z omenjeno študijo državnosti pri Andreetti. Tudi Karlsen opazi različna in razpršena odločanja zaposlenih v javnih zdravstvenih in socialnih organizacijah o dostopu do pravic in s tem, teoretsko rečeno, o (ne)vrednosti življenja. Osebe brez papirjev niso nujno zavrnjene, temveč je njihov dostop do katerekoli storitve otežen, delen, negotov. Tako odsotnost pravnega statusa pacientk postane del diagnosticiranja v zdravstvenih ustanovah. To pomeni, da je potek zdravljenja odvisen od njihovega državljanskega ali begunskega statusa, ne od bolezni ali poškodbe.

Kot je ugotovila Darja Zaviršek (2018) glede Janusovega obraza države, sta nasilje in skrb prepletena. V primeru oseb brez dokumentov je ta ambivalenca poudarjena: skrb je namenjena preživetju, ne pa življenju. Iz tega izhaja, da priseljenke brez statusa postanejo humanitarno vprašanje (Karlsen, 2021). Le preživetje telesa je tisto, do kamor so pripuščene k storitvam, ali pa še to ne. Na področju socialnih pravic se opisana logika humanitarizma in viktimizacije kaže v tem, da osebe brez statusa usmerijo na nevladne organizacije. O tem pripovedujejo tudi socialne delavke v primeru izbrisanih. S tem se izključenost oziroma natančneje njihova prekarna vključenost institucionalizira. V taki konstelaciji so migrantke videne kot žrtve ali grožnja, nikoli pa kot subjekti pravic. Gre za ohranjanje, ne omogočanje življenja. Minimalna skrb, ki so je deležne, ima status izjeme, to pa ohranja in povečuje njihov prekarni status bivanja v državi.

Skrajno problematičen primer reduciranja ljudi na biološke potrebe telesa je center za tujce, tj. administrativni zapor za zavrnjene prosilke za azil oziroma osebe brez papirjev, nekdanje tudi izbrisane. To institucijo v povezavi z vlogo socialnega dela obravnavajo Günther, Hrvatin, Ivačič in Rehm (2014) v članku *Borders of social work: detention centre in the light of citizenship, criminalization and state power*, od katerega sem si izposodila del naslova članka. Za avtorice je edina smiselna perspektiva v socialnem delu radikalna, to je tista, ki se zavzema za »ukinitve mej, vojske, policije, nadzora in centrov za

tujce [detention centres]» (prav tam, str. 356). Zaradi državnega nasilja zavrnejo trojni mandat socialnega dela. Predlagajo direktno pozivanje socialnih delavk na etični kodeks in skupni politični boj za transformacijo državocentričnih kriterijev pripadnosti (Günther, Hrvatin, Ivačič in Rehm, 2014). Skupni boj vključuje tako socialne delavke kot migrantke in vse druge aktivistke.

Za mojo razpravo je zanimiva tudi diskurzivna analiza Parka in Bhuyana (2011) o odnosu socialnih delavk do priseljencev v Združenih državah Amerike. Analizirala sta 198 komentarjev socialnih delavk, ki izražajo odnos do migrantk brez dokumentov. Ti komentarji so bili del spletne raziskave, ki je vključevala 1124 socialnih delavk.

Njuna vprašanja so podoba mojim: komu služimo oziroma natančneje, komu smo zavezani služiti? Kako v stroki osmisлити etične vrednote in poklicno identiteto v odnosu do zakonov in socialnih politik? Komentarji socialnih delavk v raziskavi so bili zelo različni, tako po dolžini besedila kot po vsebini, tako da jih Park in Bhuyan nista mogla posplošiti. Nekatere socialne delavke so zagovornice oseb brez dokumentov in so problematizirale migracijsko zakonodajo, druge so se strinjale z izključenostjo ljudi iz skupnosti. Omenjena avtorja sta v svojem sklepu nedogmatska; predlagata »radikalnejšo potezo: poziv k razpravi o odkritih nesoglasjih«. Sklicujeta se na antagonistični pluralizem Ernsta Laclaua in Chantal Mouffe o konfliktu kot »radikalno demokracijski politiki« (Park in Bhuyan, 2011, str. 36).

V članku ni dovolj prostora za povzemanje vseh socialnodelovnih raziskav, ki tematizirajo meje (socialnih pravic) in administrativno izključenost ljudi iz skupnosti, zato v nadaljevanju prehajam na rezultate naše empirične raziskave. Spodaj razčlenjujem izjave socialnih delavk in delavcev o tem, kako se spominjajo stikov z izbrisanimi na slovenskih centrih za socialno delo.

Intervjuji s socialnimi delavkami

Centri kot »obliž na rano« in pomen »statusa« uporabnic socialnovarstvenih storitev

Ena od socialnih delavk, imenovali jo bomo Anka, je opisala naporno in dolgotrajno pridobivanje pravnih statusov. »Ustvarjala sem prostor za tiste, ki so izgubili pravice,« je opredelila svoje delo. Podrobneje je opisala dva primera: en fant se ni mogel vpisati na fakulteto, drugi pa ni mogel na letovanje. Oba sta živela v rejniških družinah in oba sta bila izbrisana. Oba otroka sta bila »uporabnika« storitev centra za socialno delo – to je bila značilna situacija pomoči izbrisanim na centrih za socialno delo.

Anka je v postopkih pridobivanja njunih dokumentov uporabila svoja poznanstva, pisala številna priporočila, pisma, pojasnila veleposlaništvom, ministrstvu za notranje zadeve ipd. »Hodila sem od institucije do institucije, pošiljala dopise, da je on to pravico dobil nazaj.« Hkrati pa je pri posameznih institucijah izpogajala pravice, ki presegajo statute (denimo vpis na fakulteto). Za nazaj je ugotovila, da je šlo za izbrisane, saj ta pojem v devetdesetih

ni obstajal kot oznaka za sistematično kršenje človekovih pravic. »Tišina. Povsod. Zaprta vrata,« je bil njen opis institucij na področju izobraževanja, zdravstva in socialnih pravic. Ministrstvo za notranje zadeve se ni odzivalo na njene zahteve in prošnje.

Mi, na centru smo naredili obliž na rano [...] tam, kjer smo lahko naredili neke svoje korake in so bili upoštevani. V tem smislu smo bile močne, ampak nismo bile močne globalno, ampak lokalno smo pa bile.

Poleg Anke sta tudi Darinka in Vida poročali o posameznih primerih, v katerih sta delovali kot »obliž na rano«. Poudarili sta »status« uporabnice socialnovarstvenih storitev kot priložnost za pomoč pri urejanju statusa:

V varni hiši smo imeli ženske, ki niso imele urejenega statusa, ki niso imele državljanstva, in to je pomenilo, da tudi niso imele finančne podpore države. [...] Najprej smo žensko sprejele, potem smo se ukvarjale s statusnimi zadevami, iskale rešitve in možnosti, na kakšen način lahko pomagamo. (Darinka)

O primerih otrok v rejništvu je poročala tudi Vida:

Mi smo imeli primer fanta, ki je bil v rejništvu, in si sploh nismo predstavljali, da bi lahko bile kakšne težave. [...] Želel je na letovanje rejniških otrok v tujino in takrat je potreboval pasoš. Ko smo šli to urejat, smo ugotovili, da ne more na letovanje, ker ni naš državljan. [...] Potem smo skoraj eno leto bili bitko z ministrstvom za notranje zadeve in na koncu smo uspeli urediti status. (Vida)

Spraševanje o lastni vlogi

Anka je v intervjuju izrazila svoje zavezništvo z uporabnicami in ob tem premišljevala o svoji poziciji, ki je bila kljub občutku nemoči v odnosu do drugih institucij še vedno pozicija moči v odnosu do uporabnice:

Padla sem v isti sistem skupaj z uporabniki. [...] No, ne morem se primerjati z njimi, saj sem imela vse varovalke v svojem zasebnem življenju, ampak, skupaj smo bili v tem.

Izbris je doživela kot krivico in se počutila »zlorabljeno od sistema«, čeprav je tudi sama delala v državnem sistemu. Med nasprotujočimi si mandati socialnega dela je izbrala identifikacijo z uporabnicami kot prevladujoči mandat. Kot strokovna delavka je na lastni koži občutila krivičnost in trdovratnost izbrisa. Iz njenega pripovedovanja izhaja razumevanje izbrisa kot kršitve človekovih pravic, poklic socialne delavke pa intervjuvanka vidi tudi kot delovanje na sistemski ravni.

Da stroka problema izbrisanih ni obravnavala na sistemski ravni, je razmišljala tudi Zala:

Na centrih se s tem nismo ukvarjali. [...] Ti ljudje so poniknili. Niso imeli pravic, vedelo se je, da jih nimajo, mi pa jih nismo nagovorili. [...] To je populacija, ki je bila v bistvu nevidna in je tudi iskali nismo.

Tako Zala kot Anka sta v svojih pripovedih kritični do take vloge centrov za socialno delo.

Eden od intervjuvancev je poročal o izbrisu kot oviri pri svojem delu. Otroku, ki je doživljal nasilje v družini, ni mogel zagotoviti ustrezne zaščite. Ni mu uspelo, da bi otroka namestili v vzgojni zavod:

Takrat sem se zelo trudil, da bi ga spravil ven iz tistega družinskega zosa. [...] Ni šlo tudi zato, ker ni imel državljanstva. [...] To je bila velika ovira. Tako, da je bila frustracija zame in za njega. Tudi zame je bila to frustracija. Človek hoče imeti rezultat. Smisel obravnave je, da je človek potem na boljšem. (Samo)

Intervjuvanec izbris vidi kot oviro pri svojem delu, iz njegovega pripovedovanja pa ni jasno, ali ga vidi tudi kot krivico.

Istovetenje z državnimi argumenti: čeprav so bili sami krivi, smo vsem pomagali

Istovetenje z državnimi argumenti preprečuje socialnim delavkam reflektirati svojo pozicijo (ne)moči. V devetdesetih celo izbrisani sami niso vedeli, da so bili statusi odvzeti kolektivno in protiustavno. Za to strukturno nasilje ni obstajala beseda, zato je to pripomoglo k nadaljevanju in poglobljanju izbrisa. To je povzročilo obtoževanje izbrisanih za državno nasilje, ki so ga doživljali. Eden od intervjujev s socialno delavko ponazarja tak odnos:

Smo imele tudi primere, ko niso želeli urediti statusa in niti niso želeli dati vloge za slovensko državljanstvo [...]. Ampak vsem smo pomagali, za vse smo iskali rešitve. (Vida).

Čeprav so jim pomagali, so po Vidinem mnenju za izbris odrasli ljudje sami odgovorni (ker niso dali vloge za slovensko državljanstvo), to pomeni, da izbrisa še danes ne vidi kot sistematičnega kršenja temeljnih človekovih pravic in zato tudi ne kot problema strokovnega socialnega dela. Tako Vida nadaljuje razlago:

So bili taki, ki niso želeli, in pri takih so bile dejansko posledice [...] na katere nismo mogli vplivati. Mi namesto njih nismo mogli odločati – govorim o odraslih, polnoletnih osebah, s poslovno sposobnostjo. [...] Za druge smo urejali, kar je bilo potrebno.

Občutki krivde so bili ljudem zaradi izbrisa vsiljevani leta, mnogi pa jih predelujejo še danes. Ponazarjam s citatom enega od izbrisanih:

Pomembno je, da smo ljudem, tudi nekdanjim prijateljem in znancem, ki so menili, da smo sami krivi za izbris, dokazali, da to ni res. Sodbe slovenskega Ustavnega sodišča in Evropskega sodišča za človekove pravice, ki to potrjujejo, me navdajajo z zadovoljstvom. (Mladen Balaban, Amnesty International, 2022)

Obtoževanje tistih, ki so žrtve nasilja – enako kot obtoževanje revnih za revščino – je izraz avtoritarnosti. Od kod potreba po avtoritarnosti, je pomembno vprašanje, s katerim pa se žal tu ne morem ukvarjati.

»Taka so bila pravila«

Odgovori socialnih delavk in delavcev, ki sem jih uvrstila v to kategorijo, kažejo normalizacijo mej socialne države. Govorili so o spremembi družbeno-političnega sistema in Zakona o socialnem varstvu (2007) ter spremenjeni vlogi socialnega dela. To kaže, da so se sistemske spremembe prepletele z izbrisom. Novembra 1992 je bila sprejeta novela Zakona o socialnem varstvu, na podlagi katerega so centri za socialno delo udejanjali izbris. Zakon je v 5. členu določil, da so upravičenci državljani in tujci, ki imajo dovoljenje za stalno prebivanje v Sloveniji. S tem je izključil tako izbrisane kot begunce brez statusa in prebivalce z dovoljenjem za začasno prebivanje. V nasprotju s to novelo prejšnji, »socialistični« Zakon o socialnem skrbstvu (1979) upravičenosti do socialne pomoči ni pogojeval z osebnim pravnim statusom⁷.

Pristojnosti centrov za socialno delo so na začetku devetdesetih z občin prešle na državo. Takrat se je zmanjšala diskrecijska pravica socialnih delavk pri odločanju o denarni pomoči.

Pri denarju smo imeli vse manj diskrecijske pravice. Ta se je kar naprej zmanjševala in zato se je zgodilo, da so nekatere skupine izpadle iz pomoči [...] V tem smislu smo socialni delavci res državni uradniki, ne moreš obravnavati [vseh], nimaš te možnosti. (Sergej)

Podobno, a z drugimi besedami je situacijo pojasnila Darinka:

Tu ni bilo nobenega posebnega stika [z izbrisanimi]. Podlaga v javnih službah, da si sploh lahko karkoli počel in delal, je prijava stalnega bivališča. Pri tistih, ki ga niso imeli, ni bilo vzvodov, možnosti, da mu pomagaš. To je bilo človeško težko prenesti, ker si se zavedal stiske in situacije, nisi pa imel vzvodov in moči, da bi karkoli spremenil, naredil, odločal o denarni pomoči. (Darinka)

David Graeber (2017) je spreminjanje družbenih odnosov, ki so regulirani z vedno več pravili glede dostopa do pravic in storitev, povezal z birokratskim kapitalizmom. Značilna je širitev menedžerskega diskurza iz zasebnih, profitno usmerjenih v javne ustanove. Opozori na pošiljanje ljudi »od vrat do vrat« in na vse kompleksnejša pravila, ki zapletajo dostop do javnih storitev in jih poznamo vsi, ne glede na izbris. O tej spremembi je v intervjuju razmišljala tudi Anka:

7 V Zakonu o socialnem skrbstvu iz leta 1979 piše o ogroženih posameznikih, družinah, delovnih ljudeh, občanih ter uporabnikih storitev in programov. Torej je šlo za teritorialno pripadnost (*ius soli*).

V mojih začetkih [v osemdesetih letih] je imel center za socialno delo ugled in moč. [...] To je bila tudi moč zavzeti se za posameznika in mu pomagati pri uresničevanju njegovih pravic. Danes pa se centri za socialno delo izgublajo v birokratskem kolesju. Kot da je stroka pokleknila pred birokracijo.

Pogled za nazaj pokaže tudi, da za pomoč izbrisanim socialne delavke pravzaprav niso videle veliko možnosti. Kot kažeta naslednja citata intervjuvanih, so odgovornost za pomoč nekateri preložili na nevladne organizacije. O podobnem fenomenu je pisala Karlsen (2021). Njen sklep je, da tako prelaganje na nevladni sektor neenakost oseb brez papirjev institucionalizira in normalizira.

Tisti, ki niso imeli stalnega bivališča [...] preprosto niso prišli. Že vnaprej so bili izrinjeni iz možnosti. [...] [niso prišli do centra za socialno delo, ker] so bili že prej informirani, da pravic nimajo [...] Na centrih se nismo ukvarjali s tem. Podporo tem skupinam so izkazovale predvsem nevladne organizacije. (Sergej)

Podobno kot Sergej je tudi Vida za izključenost iz socialnih pravic rešitev videla v nevladnih organizacijah:

To je bilo obdobje, ko so se začele pojavljati nevladne organizacije – prej jih ni bilo – sodelovali smo pri problemih, ki se jih ni dalo rešiti po naši zakonodaji. Rdeči križ, Karitas, potem smo imeli še eno organizacijo, ki je bila prav za pomoč tujcem. Tako, da je dosti tega šlo mimo sociale, bilo je povezovanje in *napotovanje na druge*. (Vida, poudarek J. Z.)

Torej ni šlo vselej le za gole zavrnitve, temveč za otežene, delne in negotove načine pomoči, ki so izključenost in drugorazrednost institucionalizirali (Karlsen, 2021).

V obdobju izbrisa, tj. v devetdesetih letih, se je število prejemnic denarne pomoči zelo povečalo zaradi zapiranja tovarn in s tem množične brezposelnosti. Problem izbrisanih se je »izgubil« v kriznih razmerah številnih delavk in delavcev:

Pri nas je bilo grozno. Vse velike firme so šle v stečaj ena za drugo [...]. Na zavodu za zaposlovanje, kjer praktično niso poznali brezposelnosti, je bilo čez noč 5000 brezposelnih oseb samo v [našem kraju]. [...] Od 100 oseb, katerim je bila socialna pomoč edini vir preživetja, smo skočili na 1000, 1100. To je bilo ogromno birokracije, ogromno časa za reševanje materialnega položaja in tukaj se je spremenilo tudi socialno delo. [...] Nismo več poznali dejanskega življenjskega prostora, socialne mreže in posameznika. Takrat je prišel računalniški sistem, podatki so se vnašali v računalnik in to je bil bolj tekoči trak. Ni bilo več toliko časa za uporabnika. (Nika)

Množična brezposelnost je morda vplivala na to, da socialne delavke odvzema statusa stalnega prebivalstva niso identificirale kot posebnega družbenega problema. Poleg tega pa so se izbrisani le redko obrnili na centre za socialno delo.

[Izbris se je zgodil] pretežno pri ljudeh, s katerimi center v preteklosti ni imel obveznosti, izkušenj, nalog, ker so bile to družine in posamezniki, ki so solidno, normalno živeli, ne da bi jim kdorkoli nudil kakršnokoli pomoč ali da bi kogarkoli kaj prosili. (Darinka)

Delavska identiteta je nekdanj pomenila antipod socialnim problemom. Izbrisani so svoj problem videli predvsem kot administrativni, ne socialni in so ga poskušali reševati tam, kjer je nastal (tj. na upravnih enotah in ne na centrih za socialno delo, kjer bi bili lahko znova zavrtnjeni).

Strinjanje z izbrisom: »Daš prst in zgrabijo celo roko«

Za ponazoritev sovražnega obdobja po osamosvojitvi navajam citat izbrisane Triva Damjanića:

Imel sem take probleme, da sem se že hotel obesiti. Ko sem moral zamenjati [avtomobilske] tablice, se je začelo zbadanje: kdaj boš šel v Bosno, grožnje, naj se izselim, kaj tukaj iščem, da bodo prišli pome. Zvonili so na vrata, me njal sem ključavnico. Na vhodna vrata so mi s sprejem napisali RAUS. (Amnesty International, 2022)

V skladu z nacionalistično klimo tistega časa je ena od intervjuvank priseljene osebe opredelila kot zahtevne do socialnih služb v pomenu »daš prst in zgrabijo celo roko« (Jožica). Na jezikovni ravni ta izjava nakazuje razčlovečenje, animalizem, saj je ta »zgrabiti« bolj povezan z živalmi kot z ljudmi. Priseljenke iz republik nekdanje Jugoslavije je videla kot tiste, ki so bile pozitivno diskriminirane pri pridobivanju družbenih stanovanj. Problem je videla tudi v njihovi pripadnosti dvema skupnostma, saj so »v svojem domačem kraju gradili vzporedno existenco« (Jožica). Argument pomanjkanja ekskluzivne lojalnosti je bil nekdanj uporabljen kot opravičevanje izbrisa. V simbolnem pomenu so prošnjo za slovensko državljanstvo razumeli kot podreditev slovenskemu narodu oziroma državi (Beznec, 2007).

Svoje zavračanje je intervjuvanka opravičila z nacionalizmom kot splošnim pojavom: »negativen odnos do prišlekov je povsod« (Jožica). Strinjanje z ideologijo (rasizmom, nacionalizmom), ki je vzdrževala izbris, je prepoznati tudi v drugih izjavah, ki za položaj brez dokumentov obtožujejo izbrisane same.

Razprava

Kot izhaja iz intervjujev, so socialne delavke na centrih za socialno delo pomagale osebam brez dokumentov, izbrisanim ali drugim, kadar so bile že prej njihove uporabnice. To so bili, denimo, otroci v rejništvu in ženske, ki so prišle po pomoč zaradi nasilja partnerja. Te so zaščitile kot »žrtve«, pomanjkanje statusa pa je bil eden od izzivov.

Vključenost v določene socialne storitve, kot je rejništvo, bivanje v varni hiši ipd., je bila pot za pomoč pri pridobivanju statusa stalnega prebivalca oziroma prebivalke. (Anka)

V omenjenih primerih je bil »status uporabnice socialnih storitev« pomembnejši od dejstva, da jugoslovanskega državljanstva ni bilo več, status stalne prebivalke pa je bil odvzet. Tri vprašane socialne delavke, ki so bile zaposlene na centrih za socialno delo, so pojasnjevale, kako so izbris »premagale« v posameznih primerih.

Centri za socialno delo niso nikoli uvedli storitve, ki bi se eksplicitno nanašala na pomoč pri urejanju pravnega statusa, so pa uvedli storitev, ki tako prakso dopušča. Po letu 2000 so na centrih za socialno delo uvedli storitev prva pomoč, ki je na voljo komurkoli brez enega samega kriterija ali pogoja (Zala). Poleti leta 2007 sem to storitev preizkusila tako, da sem na center za socialno delo spremljala mlajšega moškega iz Gambije, ki je imel le dovoljenje za zadrževanje v Sloveniji (to je policijski moratorij na pridržanje in deportacijo). Bil je nogometaš, ki si je zlomil nogo in zato izgubil manjši dohodek nogometnega kluba. Socialna delavka na Centru za socialno delo Ljubljana-Šiška je bila prijazna in je bila pripravljena poslušati o njegovi težavi. Ravnala pa je v skladu s prej opisanimi ugotovitvami o ponotranjenosti oziroma normalizaciji mej socialnih pravic. Ni razmišljala o podpori pri pridobivanju statusa, iz katerega bi izhajale pravice, niti kako bi lahko prišel do denarne socialne pomoči, vsaj izredne, čeprav statusa stalnega prebivalca ali begunca ni imel. Naštela je, katere stanovanjske skupine imajo – za specifične skupine uporabnic, s težavami z duševnim zdravjem, za žrtve nasilja ipd. – vendar ni spadal v nobeno od »uporabniških« kategoriji, razen v splošno kategorijo oseb brez dohodka, ki pa je bila po eni strani očitno preširoka, po drugi pa preozka, saj ga je izključila že policijska obravnava. Pogovor je bil rutinski, brez kreativnega branja zakonodaje ali sklicevanja na mednarodne standarde o človekovih pravicah (Jönsson, 2014). K sreči so mu vseskozi pomagali ljudje iz protirasističnega gibanja, ki so bili solidarni z njim in z drugimi v podobni situaciji.

Drug značilen odgovor intervjuvanih socialnih delavk in delavcev pa je bil, da se z izbrisanimi niso srečevale: »Izbrisani so gotovo prišli, ampak ni jih bilo veliko. Namreč sama se s tem [problemom] nisem srečevala, tudi v kakem timu ne« (Nika). Kot pojasnjeno, izbrisani na centrih za socialno delo pomoči večinoma niso iskali, saj so vnaprej vedeli, da pravic nimajo, poleg tega so težave reševali tam, kjer so prvotno nastale, torej na upravnih enotah, ne na centrih za socialno delo.

Tudi v obdobju, ko je izbris postal javna tema (z bojem izbrisanih in po odločbi ustavnega sodišča leta 2003), na centrih za socialno delo ali ministrstvu za delo, družino in socialne zadeve za problem izbrisa kot odvzema socialnih pravic ter stigmatizacije, marginalizacije in revščine niso iskali sistemskih rešitev. Niti boja izbrisanih niso izkoristili kot ogledalo ambivalentne, v več mandatih razpete vloge socialnega dela. Leta 2012 je zasuk v avtoritarno,

birokratizirano vlogo centrov za socialno delo kritiziralo gibanje BojZa, ki je na odprtih diskusijah na trgu pred Bojzo izumilo direktno socialno delo (Flaker & BojZa, 2012). V tem gibanju so mesto našle tudi aktivistke, ki so doživele izbris. Čeprav direktno socialno delo ni institucionalizirano in se mu odreka strokovno legitimnost, je pomemben način razmišljanja in združevanja ljudi onstran pravnih statusov in poklicih oziroma uporabniških vlog. Praksa po načelih direktnega socialnega dela je povezana z kreativnimi in radikalnimi pristopi, nekatere izmed njih sem omenila pri povzemanju drugih raziskav.

Sklep

Slovenski državljani [ima] vse, tu je velik razkorak. [...] Kdaj se je to bolj pokaže, kdaj manj. (Anka)

Bolj ko so družbeni fenomeni normalizirani in naturalizirani, težje jih je problematizirati, saj so za tiste, ki imajo več družbene moči, nevidni. Eden takih fenomenov je državna meja in z njo povezan rasizem v obliki omejevanja dostopa do socialnih in zdravstvenih pravic. Prvi pogoj za pravice je določen odnos med individuumom in državo. Tako migrantke, ki so prestopile mejo, kot izbrisane, ki so doživele, da je meja prestopila njih, »nosijo mejo na svojem hrbtu« (Meh, 2016, str. 26).

Čeprav imajo socialne delavke mandat države, so državne prakse drugih ministrstev doživele kot oviro, saj niso mogle izvajati storitev, povezanih z javnimi pooblastili. Nekatere so vse skupaj doživele ne le kot oviro, temveč tudi kot krivico. Policijski podsistem (odločanje o pripadnosti skupnosti) in socialnovarstveni podsistem sestavljata jasno hierarhijo. Na prehodu v samostojno Republiko Slovenijo so se centri za socialno delo transformirali iz občinskih v državne ustanove, da bi bile njihove storitve poenotene, enake ne glede na kraj bivanja ljudi, torej pravičnejše (Vida). Vendar pa jih je ta transformacija potisnila tudi v nadzornike nedržavljanek in revnih.

Tema ilegalizacije, nadzora nad priseljevanjem, izključevanja migrantov brez dokumentov, zavrženih prosilcev za azil, izbrisa – s katerimkoli terminom poimenujemo ta družbena razmerja – ni osrednja tema socialnega dela, čeprav je z vidika etike in poslanstva socialnega dela ključna, saj gre za vprašanja pravičnosti, enakega dostopa do javnih storitev in dostojanstva. Nakazuje postopen paradigmatški premik socialnega dela: od socialnega dela v poznem 19. stoletju, ki je nastalo kot odgovor na potrebe prebivalstva ob industrializaciji, množični selitvi v mesta in razpadu tradicionalnih skupnosti, ki niso mogle več skrbeti za otroke, ostarele, bolne itd., prek socialnega dela v času socializma, ko so pravice izhajale iz zaposlitve (in ne kraja rojstva), pa do razmer neoliberalizirane države z razvejeno administracijo in kompleksnim državnim upravljanjem.

Ob krepitvi državnih administracij in poglobljanju varnostnizacije je nadzor priseljevanja in pripadnosti vse natančnejše reguliran. To regulacijo sem, v skladu z Andreetto (2019), imenovala študija državnosti. Kot so bili nekdanj

problemi, ki so izhajali iz družbenih vplivov industrializacije, gonilo socialnega dela, tako se pomikamo v obdobje, ko so migracije in s tem povezana vprašanja (formalne) pripadnosti eno od ključnih izhodišč opredelitve socialnega dela, ki ne more pustiti rasiziranih odnosov med individuumom in državo neproblematiziranih. Pred kratkim je bilo v časopisu *Delo* objavljeno pismo socialne delavke Anje Tekavčič (2023) iz Centra za socialno delo Ljubljana. V njem zahteva, da država sprejme zakonodajo, ki bo izbrisanim omogočila dostojno bivanje in dostop do javnih servisov. Takih apelov v svinčenih časih izbriša žal nismo zasledili.

Človek brez državljanstva oziroma oseba, izbrisana iz registra stalnega prebivalstva, naturalizirane meje pravic naredi vidne. S tem postane razvidna tudi družbena umeščenost centrov za socialno delo (birokratiziranost, podrejenost socialnega varstva ministrstvu za notranje zadeve, strukturno nasilje). Različne izkušnje in mnenja kažejo, da je posameznim socialnim delavkam – v konfliktu mandatov med delodajalcem (državo) in uporabnico – vsaj nekoliko prepuščeno, kako se bodo odločale in koliko oranja ledine in tveganja bodo prevzele nase.

Kot sem pokazala, so bile socialne delavke v najboljšem primeru zagovornice, »obliž na rane ljudi«, v najslabšem (redkeje) pa aktivne zatiralke. Gotovo bi meje problematizirale pogostejše in odločnejše, če Zakon o socialnem varstvu (2007) ne bi potiskal centrov za socialno delo v vlogo njenih vzdrževalcev. Vzdrževanje mej se kaže v samokritičnih izjavah, da so »pravila pač taka« in da oseb brez pravnega statusa centri za socialno delo »ne vidijo« kot svojih uporabnic.

Vendar tudi tiste socialne delavke, ki so vzpostavile sodelovanje z izbrisanimi, niso bile dovolj močne za sistemske spremembe. Glede na majhno število intervjujev ne morem odgovoriti na vprašanje, ali so meje socialnih pravic tudi meje socialnega dela. Lahko pa sem v članku to vprašanje izpostavila kot ključno in kot odgovor razpravljala ob sklicevanju na podobne raziskave, zgodbe izbrisanih in izjave intervjuvanih socialnih delavk in delavcev o tem, kako se spominjajo izbriša iz registra stalnega prebivalstva.

Zavedati se mej socialnih pravic pomeni zavedati se vpetosti v strukturno nasilje. Socialno delo se mora kot stroka, utemeljena na vrednotah enakosti, solidarnosti, participacije, v vsakem obdobju in političnem kontekstu na novo spraševati, koliko moči za plutje proti toku ima. Ali z drugimi besedami, vprašati se moramo, ali smo zadovoljni s tem, da so meje socialnih pravic pogosto tudi meje poklica.

Viri

- Andreetta, S. (2019). Social workers, irregular migrants and fragmented statehood in Belgian welfare bureaucracies. *Journal of Legal Anthropology*, 3(2), 91–110.
- Amnesty International (2022). Razstava 30 let s(r)amote na Gallusovem nabrežju. Fotograf: Borut Kranjc. Pridobljeno 9. 9. 2023 s <https://www.amnesty.si/dogodki-30-let-izbriša>

- Bez nec, B. (2007). »Nemogoče je mogoče«. Intervju z Aleksandrom Todorovičem. *Časopis za kritiko znanosti*, 35(228), 34–45.
- Deyoung, P. A. (2022). *Understanding and treating chronic shame: healing right brain relational trauma*. New York: Routledge.
- Flaker, V. & Bojza (2012). *Direktno socialno delo*. Ljubljana: Založba cf*.
- Galtung, J. (1969). Violence, peace, and peace research. *Journal of Peace Research*, 6(3), 167–191.
- Graeber, D. (2017). *Utopija pravil*. Ljubljana: Beletrina.
- Günther P., Hrvat in, A., Ivačić, M., & Rehm, A. (2014). Borders of social work: detention centre in the light of citizenship, criminalisation and state power. *Socialno delo*, 53(6), 347–360.
- Humphries, B. (2004). An unacceptable role for social work: implementing immigration policy. *British Journal for Social Work*, 34(1), 93–107.
- Globalna izjava o etičnih načelih v socialnem delu* (2019). Ljubljana: Fakulteta za socialno delo.
- Jönsson, J. H. (2014). Local reactions to global problems: undocumented immigrants and social work. *British Journal of Social Work*, 44(1 Suppl.), 35–52.
- Karlsen, M. A. (2021). *Migration control and access to welfare: the precarious inclusion of irregular migrants in Norway*. New York: Routledge.
- Kilomba, G. (2010). *Plantation memories: episodes of everyday racism*. Münster: Unrast Verlag.
- Kogovšek, N., Zorn, J., Pistotnik, S., Lipovec Čeb ron, U., Bajt, V., Petković, B., & Zdravković, L. (2010). *Brazgotine izbrisa: prispevki h kritičnemu razumevanju izbrisa iz registra stalnega prebivalstva Republike Slovenije*. Ljubljana: Mirovni inštitut.
- Lipovec Čeb ron, U., & Zorn, J. (ur.) (2011). *Zgodbe izbrisanih prebivalcev*. Ljubljana: Založba Sanje.
- Meh, E. (2016). *The health of migrants passing through Serbia* (magistrsko delo). Ljubljana: Filozofska fakulteta, Univerza v Ljubljani.
- Park, Y., & Bhuyan, R. (2011). Whom should we serve? A discourse analysis of social workers' commentary on undocumented immigrants. *Journal of Progressive Human Services*, 23(1), 18–40. Pridobljeno 9. 9. 2023 s <https://doi.org/10.1080/10428232.2011.605745>
- Pistotnik, S. (2021). *Ljudje brez države: primeri iz območja nekdanje Jugoslavije* (doktorska disertacija). Ljubljana: Filozofska fakulteta, Univerza v Ljubljani.
- Rižnar, B. in Slavica (2011). Na koncu ostaneš sam. V U. Lipovec Čeb ron, & J. Zorn (ur.), *Zgodbe izbrisanih prebivalcev*. Ljubljana: Založba Sanje (str. 101–109).
- Simončič, A., & Mezga, A. (2011). Sem tu, pa vendar me ni. V U. Lipovec Čeb ron, & J. Zorn (ur.), *Zgodbe izbrisanih prebivalcev*. Ljubljana: Založba Sanje (str. 37–47).
- Staub-Barnasconi, S. (2011). Od poklicnega dvojnega do profesionalnega trojnega mandata: znanost in človekove pravice kot temelja strokovnega socialnega dela. *Socialno delo*, 50(3–4), 173–185.
- Tekavčič, A. (2023). CSD Ljubljana: poziv državi ob Zoranovi tragediji. Pisma bralcev in odmevi. *Delo*, 7. 1. 2023 (str. 12).
- Torres, A. (2014). *Social work practise issues: working with undocumented clients*. Pridobljeno 9. 9. 2023 s https://www.academia.edu/12875969/Social_Work_Practice_Issues_Working_with_Undocumented_Clients

- Zakon o državljanstvu (1991). *Ur. l. RS*, št. 1/1991. Dosegljivo 27. 9. 2023 s <https://www.uradni-list.si/glasilo-uradni-list-rs/vsebina/1991-01-0008?sop=1991-01-0008>
- Zakon o mednarodni zaščiti (2017). *Ur. l. RS*, št. 16/2017. Dosegljivo 27. 9. 2023 s <https://www.uradni-list.si/glasilo-uradni-list-rs/vsebina/2017-01-0803?sop=2017-01-0803>
- Zakon o socialnem skrbstvu (1997). *Ur. l. SRS*, št. 35/79.
- Zakon o socialnem varstvu (2007). *Ur. l. RS*, št. 3/2007. Dosegljivo 27. 9. 2023 s <https://www.uradni-list.si/glasilo-uradni-list-rs/vsebina/2007-01-0100?sop=2007-01-0100>
- Zakon o tujcih (2023). Zakon o spremembah in dopolnitvah Zakona o tujcih. *Ur. l. RS*, št. 48/2023. Dosegljivo 27. 9. 2023 s <https://www.uradni-list.si/glasilo-uradni-list-rs/vsebina/2023-01-1450/zakon-o-spremembah-in-dopolnitvah-zakona-o-tujcih-ztuj-2g>
- Zaviršek, D. (2018). *Skrb kot nasilje*. Ljubljana: Založba cf*
- Zorn, J. (2003). *Etnografija vsakdanjega življenja ljudi brez slovenskega državljanstva* (doktorska disertacija). Ljubljana: Fakulteta za družbene vede, Univerza v Ljubljani.
- Zorn, J. (2010). Vpisani kot delavci, izbrisani kot Neslovenci: pogled izbrisanih na obdobje tranzicije. V N. Kogovšek, J. Zorn, S. Pistotnik, U. Lipovec Čebren, V. Bajt, B. Petković, & L. Zdravković, *Brazgotine izbrisa: prispevki h kritičnemu razumevanju izbrisa iz registra stalnega prebivalstva Republike Slovenije*. Ljubljana: Mirovni inštitut (str. 19–45).

Ana Cergol Paradiž (2022)

»Bela kuga«: Ilegalni abortusi in zmanjševanje rodnosti na Slovenskem v obdobju med obema vojnama

Ljubljana: Založba Univerze v Ljubljani / Znanstvena založba Filozofske fakultete
Univerze v Ljubljani. 232 strani.
ISBN 978-961-297-038-3

Ana Cergol Paradiž je doktorica znanosti s področja zgodovinarstva in docentka na Oddelku za zgodovino ljubljanske Filozofske fakultete. Z zadnjo monografijo nadaljuje raziskovanje socialnih in reproduktivnih politik na območju Slovenije med obema svetovnjima vojnama. V tem delu se osredotoča na zgodovino nadzorovalnih praks, povezanih zlasti z ženskim reproduktivnim telesom in vse večjo zaskrbljenostjo nad zmanjševanjem rodnosti. S tem prispeva pomemben vpogled v diskurz, ki so ga s prispevki v različnih pisnih virih konstruirali številni akterji obdobja, zaznamovanega s temeljitimi spremembami političnega, ekonomskega in družbenega življenja.

Pri analizi avtorica ne ostaja zgolj pri opisanju burnih javnih polemik, ki so se razvijale v času vse večje pozornosti na demografska vprašanja, na katera so vplivali pronatalistični in evgenični trendi iz širših evropskih in severnoameriških središč. Ugotovitve, ki so rezultat poglobljene in obširne historične analize, teoretizira v foucaultovski maniri in jih umesti v spremenjeno obliko oblasti, v bio-oblast, značilno za prehod razvijajočih se (več)nacionalnih držav v moderne, industrializirajoče se družbe (takšna je bila tudi na tedanjem slovenskem območju). Z analizo perfidnih tehnik na področju rodnosti in seksualnosti ta prostor uspešno umesti v zgodovinski razvoj kapitalističnega upravljanja s populacijami, čeprav se marsikomu zdi, da zaradi periferne ekonomskega položaja

0009-0001-8089-5080

in tedaj prevladujočega ruralnega prebivalstva to pri nas ni imelo posebne vloge. Hkrati s tem nakaže tudi na kontinuiteto s politikami iz prejšnjega avstro-ogrskega obdobja ter na pomemben vpliv militarizacije družbe, značilne za družbe z izkušnjo prve svetovne vojne in utrjujočega se fašizma ter drugih izključevalnih politik, ki so vodile v novo morijo.

Avtorica predstavitev porajajočih se oblik družbenega nadzora začne s pregledom zakonodaje, ki je skupaj z drugimi diskurzi zapovedovala razvoj zaželenih reproduktivnih praks. Fokus pregleda je na preganjanju »tajnih splavov« in zato žensk, ki so se k njim zatekale, ko so bili povsem prepovedani. Vendar pa sankcioniranje abortusov prav zaradi nove narave oblasti ni bila edina intervencija v reproduktivno življenje žensk. Ker se bio-oblast pri nadzorovanju ne opira na brutalne telesne kazni, ampak na upravljanje z različnimi vidiki življenja, je v knjigi opisan razvoj različnih zdravstvenih in socialnih institucij, saj so vse bolj normalizirane skrbstvene politike poleg upravljanja z abortusi začele posegati tudi na druga področja ženskih reproduktivnih pravic.

Eden novih poudarkov je bila zaščita mater in otrok, saj so bile hude socialne in zdravstvene razmere prepoznane kot razlog za vse večje število splavov. Tako so različni družbeni procesi – profesionalizacija porodniških poklicev, nove institucije, razvoj genetike in pediatrije, bakteriološki napredek, zaščita (nosečih) delavk, uvedba denarnih nadomestil in dodatkov ipd. – vzrok za preskok v razumevanju družbenih funkcij reprodukcije in posledica tega preskoka. Nove oblike upravljanja se namreč niso več osredotočale zgolj na prednosti velikega števila prebivalstva za predvsem ekonomske in vojaške cilje, ampak tudi na prednosti zdravega in dela zmožnega prebivalstva, zato so bili različni vidiki reprodukcije vse bolj podvrženi nadzoru strokovnjakov (pedagogov, psihologov, evgenikov, zdravnikov ipd.). Razvoj številnih institucij, ki so podpirale matere ter skrbele za zdravje in razvoj otrok, moramo zato razumeti kot izraz izvajanja tako nadzora kot skrbi nad stanjem prebivalstva.

V drugem sklopu se besedilo usmeri v analizo prispevkov v tiskanih medijih, povezanih z demografskimi vprašanji (prispevke so zapisale javne osebnosti različnih profilov). Ker je rodnost med obema vojnama postajala vse bolj žgoča družbena tema, so se v javne polemike vključevali tako profesionalni politiki vseh provenienc kot tudi predstavniki cerkve, zdravniki, pravniki idr. V različnih prispevkih se zato izrisujeta tradicionalna pola političnih usmeritev, pri tem pa sta si enaka glede prepoznavanja zmanjševanja rodnosti in povečevanja splavov kot problema, manj pa glede vzrokov zanje in rešitve te problematike. V tem času je žensko reproduktivno telo, kot trdi avtorica, postajalo področje, na katerem so se bili ideološki boji in se je merila politična moč. Značilnost različnih pogledov je bila tudi ta, da niso govorili o nadzoru nad lastnim telesom kot pravici žensk, saj so imeli kolektivne interese za pomembnejše od interesov posameznic. Vendar so v tem času začele aktivno posegati v slovenski javni prostor tudi različne ženske organizacije. Zato pomemben del sklopa obsega analiza njihovih stališč do rodnosti in aktivnosti, ki so jih organizirale v skladu z različnimi političnimi agendami.

V zadnjem sklopu avtorica analizira 104 sodne spise večinoma celjskega pa tudi mariborskega in ljubljanskega okrožnega sodišča, ki so nastali med letoma 1919 in 1938. Čeprav je na sodišča prišlo malo primerov (večinoma tisti, pri katerih je šlo kaj narobe), nam spisi približajo realnost žensk, ki so naredile splav, njihovih partnerjev, izvajalcev abortusa ter okoliščin, v katerih so ti potekali. Ker je tak diskurz vedno posredovan prek centrov moči in profesionaliziranih okvirjev, temu pa so se prilagajali tudi obtoženci in priče, niso gola resnica o dejanskih dogodkih, prepričanjih in ravnanjih. Kljub temu je avtorica iz njih izluščila bistvene podatke o profilu obtožencev, motivih za splav, poteku postopkov, kaznih, cenah ipd. Tako nam osebne usode potrdijo, da so se na sodiščih pogosteje znašle revnejše ženske, ki jim je abortus pomenil zlasti reševanje materialne stiske. Hkrati pa razkrivajo, da so kljub strogi zakonodaji sodišča v teh primerih prisojala presenetljivo nizke kazni, ob tem pa celo upoštevala medicinsko indikacijo, preden je bila ta uzakonjena.

Ne glede na to avtorica sklene, da so kljub tej diskrepanci med javno zaskrbljenostjo in resničnostjo nizkih kazni sodišča utrjevala prevladujoče norme in izpolnjevala svojo disciplinirajočo funkcijo, ko so, denimo, nižje kaznovala spolne partnerje, ki so se nameravali poročiti. Ženske, obtožene zaradi abortusa, moramo zato videti kot »žrtve patriarhalne (pravne in politične) strukture, njihovo telo pa kot mesto oblastnega discipliniranja« (str. 190), a je hkrati v njihovih dejanjih treba nujno prepoznati tudi subverzivne elemente, s katerimi so širile polje avtonomije reproduktivnih in seksualnih odločitev.

Monografija, ki obravnava prepoved abortusa med obema vojnama, je izjemno zanimiv prispevek k raziskovanju razvoja reproduktivnih pravic v slovenskem prostoru. Osredotoča se namreč na obdobje, o katerem je manj govora, saj se različne študije bolj fokusirajo na obdobje postopne liberalizacije dostopa do abortusa v socializmu. Analiza tako pomembno pripomore k razumevanju, da širjenje reproduktivnih pravic ni rezultat enopomenskega linearnega družbenega napredka, temveč kompleksno polje različnih naracij, umeščenih v temelje obstoječe družbene in ekonomske ureditve, torej tudi v sam razvoj nacionalnih držav. Zato naracije, kot so govor o zmanjšanju rodnosti, izumiranju naroda, beli kugi ipd., tako brez težav vedno znova vzniknejo v na videz novih okoliščinah in skušajo z discipliniranjem ustvarjati stare subjekte za nove čase.

Vendar se lahko veliko naučimo tudi iz tradicije upiranja takšnemu discipliniranju; aktualen je denimo zapis, da so med obema vojnama številne ženske organizacije prevzele pacifistično stališče in bile proti rojevanju za militaristične namene. Takšne prepričljive ugotovitve, ki jih prinaša raziskovanje Ane Cergol Paradiž, so zato ključne za razumevanje delovanja številnih sodobnih družbenih institucij, katerih del je tudi socialno delo.

Center za proučevanje zgodovine socialnega dela 2023

Center za proučevanje zgodovine socialnega dela se je v letu 2023 s pomočjo temeljnega raziskovalnega projekta, ki ga financira ARIS (ARRS), z naslovom *Socialno delo kot družbena naprava solidarnosti: izbrane problematike v zgodovinski in izkušenski optiki*¹ (2020–2023), ukvarjal z zbiranjem pričevanj o zgodovini socialnega dela v Sloveniji in spremljajočih dogodkih, ki razlagalno umeščajo socialno delo v širši družbeni kontekst. Raziskovalna pozornost je namenjena predvsem obdobju med letoma 1970 in 2010, ko so v družbi potekale odločilne transformacije, od socializma in nastanka številnih institucij socialnega varstva, ki so bile del graditve večnacionalne države, do obdobja sprememb na socialnem področju v osemdesetih letih, ko je demokratizacija socialnega dela na številnih področjih podpore ljudem povzročila številne spremembe. Posebej pomemben je za razumevanje socialne problematike tudi politični prehod v novi politični in ekonomski sistem na začetku devetdesetih let 20. stoletja, ko so hitre ekonomske spremembe povzročile večje stiske ljudi.

Tokrat predstavljamo dve tematiki. Prva je spominjanje novinarke Neve Železnik na omenjeno obdobje s poudarkom na njenem delu na področju socialnih vprašanj.² Druga je esej Vita Flaker ob 85. rojstnem dnevu Bernarda Stritiha, katerega poučevanje in praktično delo z otroki, mladimi in družinami je umeščeno v to isto obdobje. Obe besedili sta opremljeni z vizualnim materialom, ki je pomemben del vizualne zgodovine socialnega dela v Sloveniji.

Prof. dr. Darja Zaviršek

Vodja Centra za proučevanje zgodovine socialnega dela

1 Številka projekta: J5-2566, vodja prof. dr. Darja Zaviršek.

2 Priredila in dopolnila Darja Zaviršek z intervjujem, ki je potekal kot javni pogovor 29. 3. 2023 na Fakulteti za socialno delo.

0000-0002-5355-0933

Reševala bom svet

Spominjanje novinark in urednice socialnih tematik v reviji *Naša žena* (1979–2020)

Kratek življenjepis

Končala sem Srednjo šolo za farmaceutске tehnike, leta 1969, nato sem malo manj kot leto dni prebivala v Veliki Britaniji, kot *au pair* in pomočnica menedžerju v restavraciji. Ko sem se leta 1970 vrnila domov, sem se vpisala na Višjo upravno šolo in po diplomi (leta 1972) sem se s šestimi diferencialnimi izpiti vpisala v tretji letnik tedanje Fakultete za sociologijo, politične vede in novinarstvo (FSPN). Po končanem tretjem

Foto: osebni arhiv

letniku sem šla za pet mesecev v ZDA, tam dva tedna preživela pri lokalnem časopisu in ugotovila, da »jugo novinarstvo« sploh ni bilo tako drugačno od ameriškega. O svojih ameriških doživetjih sem vsak teden napisala prispevek za tedaj zelo popularno revijo *Anteno*. Na FSPN sem diplomirala leta 1975 s temo »Slovenski tisk v ZDA« in dobila študentsko Prešernovo nagrado. Pozneje je uredništvo *Naše žene* dobilo tudi nagrado Tomšičevega sklada, to so bila tedaj najvišja novinarska priznanja. Sama sem okoli leta 1988 dobila tudi ameriško priznanje s 500 dolarjev nagrade za članke o zdravstvu. Leta 2000 sem naredila koncept za *Novice Europe Donne*, organizacije za boj proti raku dojke. Do leta 2015 so izhajale pri *Naši ženi*. Uredila sem 52 števil. Naredila sem tudi koncept za prilogo *Spominčica*, ki jo izdaja Alzheimer Slovenija. Uredila sem 6 števil, da sem jo zagnala, kot rečemo v novinarstvu. Obe prilogi še vedno izhajata izmenično pri različnih medijih. Napisala sem tudi več knjig kot avtorica ali soavtorica. Zadnja, ki je bila najodmevnejša, ima naslov *Temne sence demence* in je razprodana. Po upokojitvi, predvsem zaradi stečaja Dela Revij, d. d., še naprej pišem, večinoma za reviji *Jano* in *Vzajemnost*. V preteklosti sem pisala še v *Dnevnik*, *Nedeljski dnevnik*, revijo *7D*, *Rodno grudo*, *Otrok in družino*, kakšnih 10 let tudi za *Delo* in za tedanjo *Demokracijo*, ki sta jo urejala Igor Bavčar in Janez Janša.

»Reševala bom svet!«

Že kot 17-letno dekle, ko sem bila dijakinja tretjega letnika Srednje šole za farmacevtske tehnike v Ljubljani, sem skupaj s prijateljico, Cveto Potočnik, ki je pozneje postala radijska turistična novinarka, začela pisati za *Tedensko tribuno* (TT), in sicer za rubriko »Mladi mladim«. Brez zvez in poznanstev sva postali honorarni novinarki; prišli sva v uredništvo in imeli v zvezku napisanih okoli sto tem, ki bi jih obravnavali. Vodstvo (tedanji urednik je bil Zoran Jerin) je bilo navdušeno. Obe sva bili tedaj prepričani, da lahko s pisanjem spremeniva svet, seveda na bolje. To naj bi storili tako, da bi z zgodbami iz življenja opozarjali na težave mladih in ljudi, ki jih tedanja oblast, kot sva menili, ni jemala resno. Da bom reševala svet, sem mislila še nekaj let, ko sem že študirala na tedanji Fakulteti za sociologijo, politične vede in novinarstvo.

V tretjem letniku sem, v stokrat popljuvanem socializmu, na isti dan dobila dve štipendiji. Odločila sem se za *Dnevnikovo*, televizijsko pa sem odklonila.

Prva zaposlitev

V časopisu *Dnevnik*, v katerega sem pisala od leta 1973, redno pa sem se tam zaposlila 1. avgusta leta 1975, sem sprva pokrivala kulturo, saj sem v SNG Drama v Ljubljani statirala v drami *Vojček* (Georg Büchner) in mlade in manj mlade igralce predstavljala v *Dnevniku*. Ugotavljala sem, da je biti igralka res težko. Nihče te ne posluša ... V Drami sem že kot študentka postala tudi njihova prva piarovka in z igralci hodila po fakultetah, jih tam predstavila; študente in študentke pa vodila na predpremiere. Pozneje so mi na *Dnevniku* dodelili še »pokrivanje« ljubljanske opere, farmacijo in socialne teme, ki so tedaj veljale za izrazito ženske področje. Moški so bili pristojni za visoko politiko, avtomobile ipd., ženske pa za otroško varstvo, šolstvo in zdravstvo.

Leta 1976, ko sem postala t. i. socialna novinarka, sem pri ljubljanski glavni pošti srečala starejšo žensko, ki je na kolesu tovorila vse svoje premoženje, na povodcu pa je imela psa. Ker so bili tedaj revni, sploh brezdomke, zelo redki, vsaj v javnosti se niso kazale, sem jo takoj vprašala, kako živi. Nasula mi je kup strašnih krivic, ki so se ji zgodile v življenju, predvsem pa, da nima kje spati. Njena pripoved me je pretresla, zato sem šla takoj na Center za socialno delo Ljubljana-Center in jim pridigala o tem, kako »nič ne vidijo«, »nič ne slišijo«, predvsem pa »ne hodijo na teren«, da bi pomagali tej ubogi starejši ženski. In seveda sem o tem napisala zajedljiv komentar za *Dnevnik*, ki je bil uperjen zoper »socialne birokrate«.

Čez nekaj dni so me s CSD-ja poklicali in mi povedali, da so za to brezdomko našli prostor v enem od domov starejših v Beli krajini. Zdrvela sem v mesto in iskala gospo. Po nekaj dnevih sem le naletela nanjo in ji vsa srečna povedala, kaj sem zanjo »uredila«. Prepričana sem bila, da bo omedlela od sreče, pa je sredi mesta začela na ves glas tuliti name, češ, da v dom, kjer se še pošteno napiti ne moreš in moraš v posteljo, ko se zaposleni odločijo, ne

bo šla. Poleg tega je tam strašno dolgčas. Le ležiš in gledaš v prazne stene in strop. In mi je še zabrusila, naj se raje »brigam zase«, njo pa pustim na miru, da bo živel, kot sama hoče.

To je bila zame huda, a poučna lekcija. Kako brez hude zadrege sporočiti centru za socialno delo, da gospa noče v dom, potem pa še na *Dnevniku* priznati, da se je moje »veliko reševanje« pokazalo kot poraz? In čisto na koncu sem morala vse še javno priznati in se odzvati na svojo kritiko socialne službe. Mislim, da sem ugotovila, da nihče nima pravice odločati o drugem, ne da bi ga prej vprašal, ali si želi pomoči. In kakšna naj ta bo. To seveda ne velja za otroke in tudi ne, denimo, za osebe z demenco.

Oko za dinar

Nad socialnimi temami nisem obupala. Na mestni tržnici sem kar nekaj časa sredi poletja videvala romskega dečka, ki je prosjačil za dinar. Iztaknil si je eno oko in prosil za dinar. Še posebej rad je stegoval roko tujcem, ki so bili bolj radodarni in tudi bolj šokirani. Spet sem napisala komentar. Še danes vem, da je bil naslov »Oko za dinar«. V tem primeru sem bila uspešnejša. Ko se je začela šola, je začel deček hoditi v šolo in ni več prosjačil za dinar. Če se prav spomnim, so ta komentar prevedle in ponatisnile številne medijske hiše po Jugoslaviji.

Osem desetletij *Naše žene*

Po malo manj kot štirih letih dela na *Dnevniku* sem se leta 1979 zaposlila pri *Naši ženi*, prvi slovenski ženski in družinski reviji, ki je bila tedaj zelo spoštovana revija.

Cel kup rubrik smo si izmislile, zbirale smo denar, hodile po terenu. Je pa bilo seveda na začetku, ko sem prišla k *Naši ženi*, težko, ker je imela najprej visoko naklado, potem je ta zelo padla in so ji rekli List Vide Tomšič in se je bilo treba na novo uveljaviti z življenjskimi zgodbami, ne pa z birokratskimi, političnimi pamfleti. (Javni pogovor z Darjo Zaviršek 29. 3. 2023 na Fakulteti za socialno delo)

Revija ni le opisovala, ampak tudi sooblikovala družbeno življenje, njena beseda je tedaj nekaj veljala. Na peti državni partijski konferenci v Zagrebu je Vida Tomšič predlagala, da bi v Sloveniji ustanovili napredno žensko revijo, v kateri bodo prišle do besede delavke, kmetice, služkinje, gospodinje, vajenke, študentke, uradnice in druge delovne žene. Članice pripravljalnega odbora so decembra 1940 zapisale, »da je tak list potreben še zlasti danes, ko so pravice žensk vsak dan bolj ogrožene, njihov položaj in položaj ljudstva vsak dan težji.« Prva, a le »ilegalna urednica« je bila Vida Tomšič. Ker je bila komunistka, Komunistična partija pa je bila v stari Jugoslaviji prepovedana, je v *Naši ženi* pisalo, da je urednica Maila Golob, lastnica revije in izdajateljica pa

dr. Božena Ravnikar. Prva številka *Naše žene* je izšla januarja 1941, druga in tretja februarja in marca istega leta.

Zaradi druge svetovne vojne je začela izhajati v ilegali na različnih koncih Slovenije z različnimi imeni: *Našim ženam* (Dolenjska), *Slovenke* (Primorska), *Slovenke pod Karavankami* (Gorenjska), *Borbena Slovenka* (Štajerska), osrednji list pa je bil *Naša žena*, ki ga je izdajala Slovenska protifašistična ženska zveza in je izhajal v Ljubljani, ko je lahko.

Med vojno je vsebina sooblikovala odpor proti okupatorju, krepila žensko zavest, bralkam vlivala pogum in jim z nasveti pomagala pri skrbi za družino. Marca 1945 so se vse omenjene revije združile v *Našo ženo*, revija pa je neprekinjeno izhajala vse do 1. avgusta 2015, ko so za štiri leta nadomestili ime z imenom *Ženska*. Avgusta 2019 je sedanji izdajatelj Salomon, d. o. o. spet dobil pravice za izdajanje revije *Naša žena*.

V letih po drugi svetovni vojni se je tudi na straneh *Naše žene* čutila sreča, da je vojna končana. Tedaj so bile ženske ponosne, da so med vojno prvič pred zakonom postale enakopravne z moškimi, to pomeni, da so lahko volile in bile izvoljene. Sicer pa so se začele množično zaposlovati in za isto delo prejemale enako plačilo kot moški. Ženske so tedaj dočakale tudi prvi plačan porodniški dopust (trajal je šest tednov). Odprli so prve jasli in vrtce. To je bil tudi čas nacionalizacije zasebne lastnine, siljenja kmetov v zadruge pa – žal – tudi preganjanja in zapiranja drugače mislečih.

Naša žena med letoma 1951 in 1961

Naša žena ima vsak mesec višjo naklado. Najbolj brani so zdravstveni nasveti in zaupni pomenki. V teh letih začne *Naša žena* objavljati tudi prve prispevke o kozmetiki za zaposleno ženo in modne nasvete, svetuje, kaj kuhati, kako pospravljati. Januarja leta 1955 začne v njej izhajati roman *Zakon iz ljubezni* pisateljice Pearl S. Buck, ta postane prava uspešnica, saj naklada skokovito naraste.

V tem desetletju dobimo tudi pijačo cocto, poskusni televizijski program, pralno in toaletno milo, začne se razprava o legalizaciji splava. Leta 1957 okoli Zemlje poleti psička Lajka, dve leti pozneje pa Sovjetska zveza izstreli na Luno prvi satelit.

Naša žena med letoma 1961 in 1971

Ženske začnejo tudi na straneh revije dokazovati, da v resnici z moškimi niso enakopravne. Lahko so zaposlene, a doma večinoma le njih čakata gospodinjsko delo in skrb za otroke. To se jim ne zdi pošteno. Zato začnemo pisati o delitvi dela doma in o temah, ki zadevajo vso družino. Tako revija postane tudi »družinska«.

V tem obdobju dobimo prve hulahupke, ki jih nosimo v popravilo, če se strgajo. Zaslovi skupina The Beatles in mnogi mladi so hipiji, dolgolasci s

pisanimi oblačili, ki se zavzemajo za mir in ljubezen ter so seveda proti vojni v Vietnamu. Uveden je 42-urni delovnik s prostimi sobotami, hodimo po nakupih v Trst po prve kavbojke, dežne plašče »šuškavce«, plisirana krila in punčke, ki zapirajo in odpirajo oči ter rečejo mama. Kupujemo prve hladilnike in pralne stroje, ki so naredili za enakopravnost žensk več kot vsi zakoni in resolucije skupaj.

Naša žena med letoma 1971 do 1981

Organizacija Združenih Narodov razglasi leto 1974 za mednarodno leto žensk; leto pozneje raztegnejo v desetletje. V Slovenji sprejmejo novo ustavo in »odžagajo« Staneta Kavčiča, tedanjega predsednika vlade. Je čas razprav o sterilizaciji, umetni oploditvi in legalizaciji splava. V *Naši ženi* smo pisali tudi o tem, kako živijo in garajo kmetice, ki imajo veliko manj pravic kot delavke. Je tudi čas samoprispevkov, politiki pa razmišljajo o tem, da naj bi tudi ženske delale 40 let, podaljša pa se porodniški dopust. Razveselimo se loncev na pritisk (ekonom loncev), teflonskih posod, prihajajo prve hi-fi aparature, barvni televizorji. Naša žena občasno objavlja krojne pole in na dom pošilja kroje po naročilu. Vse praktične nasvete ženske z veseljem sprejemajo, saj so trgovine, še posebej tiste z oblačili, zelo slabo založene.

Konec desetletja umreta Edvard Kardelj in Josip Broz Tito.

Z Vido Tomšič sem imela več bližnjih srečanj. Eden je bil, ko sem napisala serijo člankov »S kom imeti otroka«, kjer so sodelovali pravnik, socialna delavka, antropologinja dr. Ana Krajnc in tisti, ki je tožil našo ustavo, en moški onkolog (mislim, da je še živ, in da se piše Kuhelj). Ta je rekel, da ne more odločati svobodno o rojstvu otrok, ker je medicinska sestra, s katero je zvečer občeval, zanosila, čeprav mu je rekla, da je zaščitena. On je bil seveda srečno poročen. Potem nas je k sebi povabila Vida Tomšič, posebej je hotela Ano Krajnc, ker sem napisala, kar je Ana povedala, da bi moral moški, ki izstopa iz zveze, biti neodvisen, pozabiti na staro družino in se na novo zvezati v novo zvezo, in da naj bi obstajal en sklad, kjer bi za take moške ali pa ženske alimente plačevala država. [...] Ana Krajnc je to izjavila in meni je Vida Tomšič seveda rekla, da bi lahko bila malo bolj pametna in to drugače napisala. Jaz sem ji rekla, da pač tako napišem, kot mi drugi povedo. Z Ano Krajnc sva bili tam med tistimi tovarišicami, ki niso dosti vedele o vsakdanjem življenju žensk, in sem jim predrzno rekla: »Jaz ne bom več tega poslušala, ker vi od leta 45 ne živite več tu med nami na Zemlji.« Nakar je zgrabila torbo in mi jo vrgla v glavo, ampak sem se odmaknila. [...] In so njene šminke in vse, kar je imela noter, po tleh zletele in potem sem Ani Krajnc rekla: »Pejt Ana, greva na en šnopc.« To sem rekla namenoma, ker se je takrat poročila z Rugljem, in ko sem prišla pred njo na sestanek, so me vsi spraševali, če je Ana noseča.

Leta 1976 sem napisala v *Dnevniku* en članek o mini splavu in so ga objavili zelo na široko, na sprednjih straneh, ne da bi ga uredniki, seveda moški, prej sploh prebrali. Na *Dnevniku*, kjer se je kar naprej govorilo o seksu, kako bi

pod liftom, nad liftom, pod mizo, na mizi, ampak ko je tisto izšlo, so rekli: »Kakšne kurbarije pišeš!« Takrat sem morala prvič poklicati Vido Tomšič, da bi me zaščitila. Božo Kovač, ki je bil urednik *Dnevnika*, je stal ob meni in sem rekla: »No, zdaj pa bomo tovarišico Tomšič vprašali, kaj je res.« Kovač je vzel telefonsko slušalko in ves čas govoril: »Ja, tovarišica ..., ja, tovarišica ...« Potem je bil mir. Vsebina tistega članka je bila, imela sem intervju z znanim ginekologom Tekavčičem, takratna ideja, da bi lahko partner, kar sam, ženski naredil splav. Tako, da bi imel pač eno tako injekcijo. No, to je bilo tisto, kar jih je najbolj sesulo. (Javni pogovor z Darjo Zaviršek 29. 3. 2023 na Fakulteti za socialno delo).

Naša žena med letoma 1981 in 1991

Prilogo ob štiridesetletnici *Naše žene* (1981), ki je imela naslov »OD SLOVENKE DO NAŠE ŽENE« in ki sem jo uredila, je zaplenil Centralni komite Komunistične partije Slovenije, ker nekaterim tovarišicam vsebina ni bila pogodu. Avtorice posameznih prispevkov so bile Erna Muser, profesorica slovenščine, pisateljica, prevajalka, taboriščnica, aktivistka, ki je napisala prispevek od *Slovenke* do prve številke *Naše žene*. Druga avtorica je bila Mira Svetina, revolucionarka, partizanka in narodna heroína, ki je pisala o različnih izdajah *Naše žene* med NOB. Tretja avtorica pa je bila Dragana Kraigher Šenk, profesorica sociologije kulture na FSPN in nekaj let urednica revije *Otrok in družina*, ki je pisala o *Naši ženi* po drugi svetovni vojni, o položaju žensk in tako imenovanem ženskem tisku. Erni Muser so na Centralnem komiteji Zveze komunistov Slovenije (kjer so bili Vida Tomšič, Tilka Blaha, Mitja Ribičič in morda še kdo) očitali, da je dala preveč veljave Minki Govekar, ki je bila publicistka, aktivistka in je med drugim urejala revijo *Slovenska gospodinja* in prilogo o gospodinjstvu v reviji *Ženski svet* in ki po njihovem »ni bila na pravi strani«. Miri Svetina so očitali, da ni dovolj omenjala Mare Rupene in Edvarda Kardelja in morda še koga, očitek Dragani Kraigher Šenk pa je bil, da je na strani malomeščanstva. *Naša žena* je izšla brez priloge, čeprav je bila objavljena na naslovnici.

Spredej sem dala velike črke, spomnim se še njenega citata, šlo je za Minko Govekar: »Tovarišice, ne mislite, da se je vse začelo z vami.« [...] Ta prvi so očitali, da daje v ospredje neprimerne ženske, kapitalističnega mišljenja. Drugi so očitali, če se prav spomnim, da je pozabila Kardelja večkrat omeniti, ta tretji pa, da je v čisto malomeščanstvo padla. Tako, da smo bile tam vse štiri močno okarane, češ, da smo skrenile s prave poti. Temu smo mi rekli šamponiranje glav. (Javni pogovor z Darjo Zaviršek 29. 3. 2023 na Fakulteti za socialno delo)

Naša »idilična« Jugoslavija se je začela sesuvati v prah. Na dan pridejo dolгови, propadati začnejo prve »politične« tovarne, dogajajo se prvi stečaji in počasi se rojevata nezadovoljstvo in želja po svobodi govora. Uredništvo *Naše žene* leta 1987 prejme novinarsko priznanje, nagrado sklada

Toneta Tomšiča, in to zaradi kakovostnih tematskih prilog (zdravstvenih, socialnih, psiholoških, pravnih, turističnih, prometnih, kuharskih, podjetniških ipd.) in življenjskih tem. Vsebina je čedalje pestrejša in vse strani *Naše žene* so v barvah.

Konec desetletja pade Berlinski zid, začenja se nova pomlad narodov. Prebujajo se Litva, Latvija, Estonija, Slovaška. In tudi Slovenija! *Naša žena* ni več glasilo Antifašistične fronte žensk (AFŽ) niti Republiške konference Socialistične zveze delovnega ljudstva (RK SZDL). Postane samostojna revija, cenzure ni več! V tem desetletju se *Naša žena* pridruži *Delavski enotnosti* (del časopisa *Delo*). Doživimo prvi stečaj, iz težav nas reši Delo Prodaja, d. d. in iz lepe vile na Hrvatskem trgu se preselimo v »črno vdovo«. Tam domujejo različne revije in časopisi.

Bili so že drugačni časi. Takrat so stari oblastniki že slutili, da se bodo morali enkrat posloviti od oblasti. Niso nasprotovali temu, da smo s takimi stvarmi (z dobrodelništvom – op. Darje Zaviršek) začele, da bi nas hvalili, pa tudi ne morem reči. So pa ljudje zelo sodelovali pri tem na vseh področjih. (Javni pogovor z Darjo Zaviršek 29. 3. 2023 na Fakulteti za socialno delo)

Naša žena med letoma 1991 in 2001

Komunistična partija je bila prisiljena sestopiti z oblasti. »Četverica« (Janša, Bavčar, Zavrl in Borštnar), ki je spodbudila slovensko pomlad, je oproščena in Janez Janša, kot najpomembnejši člen v četverici, postane v prvi Demosovi vladi obrambni minister. Napadla nas je JLA – Jugoslovanska ljudska armada – a jo premagamo na terenu in političnem parketu, se odcepimo od Jugoslavije in postanemo samostojna država. Kmalu dobimo svojo valuto in slovenske potne liste. V *Naši ženi* pišemo o velikih pričakovanjih, ko postanemo samostojna država. Začnemo izbiranje podjetnice leta, objavimo več podjetniških prilog in ljudi spodbujamo k podjetništvu. Leta 1994 začnemo akcijo »Ljudje odprtih rok«: zbiramo, pišemo in v posebni prilogi predstavimo finaliste in finalistke med človekoljubi preteklega leta. Na koncu akcije smo se jim v Narodni galeriji zahvalili s posebnim kulturnim programom: dobrotnici/dobrotniku leta, darovalcu/darovalki leta, izjemni osebnosti leta, bralstvo pa izbere »dobrega človeka«. Ta izjemno popularna akcija, v kateri smo skupaj predstavili več kot tisoč posameznikov in posameznic, skupin in podjetij, je trajala do leta 2021, ko so zamenjali urednico. Letos so je spet obudili, a poteka drugače.

Tudi mi smo šli v stečaj. Leta 1988/1989 je šla Delavska enotnost, kjer je bila *Naša žena*, *Delavska enotnost* pa je bila del SOZD Delo, v stečaj. Jaz sem takrat izračunala, da so nas ogoljufali za 160 golfov. Ko smo šli drugič v stečaj, nas je Raščan ogoljufal za 300 trisobnih stanovanj. To so velike cifre. Če rečeš 50 ali 30 milijonov, to ti nič ne pomeni, ker ne veš kaj je to. Seveda smo bile zgrožene, vedno smo pisale o tem, ampak ne samo v *Naši ženi*, ker nam velikokrat niso dovolili česa objaviti. Jaz sem te zgodbe objavljala v *Mladini* ali pa celo v SOZD Delo. Vedno smo bile na strani tistih, ki so bili izkoriščani, ne

samo v prejšnjem režimu. Pisale smo tudi o politikih, ki so svoja stanovanja dali v sklad solidarnostnih stanovanj. To pomeni, da so oni dobili štirisobno novo solidarnostno stanovanje, recimo namenjeno družini s petimi otroki, sami pa so dali v sklad svoje staro dvosobno staro stanovanje, ki naj bi ga dobila neka družina. [...] To je bilo proti koncu osemdesetih let, v socializmu. To naj bi storil tudi Igor Bavčar. (Javni pogovor z Darjo Zaviršek 29. 3. 2023 na Fakulteti za socialno delo)

Naša žena med letoma 2001 in 2011

Našo ženo kupi podjetje Delo Revije, d. d. V tem času že pišemo o tem, da so med nami tajkuni (eden izmed njih, Matej Raščan, pozneje pokoplje to podjetje in skoraj uniči vse revije, tudi *Našo ženo*), in ugotavljamo, da se dogaja nekaj podobnega kot pri nacionalizaciji. Le da so po drugi svetovni vojni komunistični oblastniki in njihovi priskledniki jemali premoženje kapitalistom, čez petdeset let pa so si družbeno premoženje delili ali prilastili tajkuni, »zli-zani« s politiko, in postali novi kapitalisti.

Slovenija vstopi v NATO, postane enakopravna članica EU in dobi novo valuto. Vsebinsko *Naše žene* začnejo bogatiti priloge Novice Europa Donna, ki izhajajo štirikrat na leto in so namenjene predvsem osveščanju o raku dojk, pozneje je začela izhajati tudi priloga Spominčica, v kateri smo se ukvarjali predvsem z ljudmi z demenco in njihovimi svojci.

Leta 1984, ko je bil Orwell, se spomnim recimo afere z avtomobili, ki so jih vsi iz takratne elite dobivali ceneje in hitreje kot navadni smrtniki, tudi mnogi v CK-ju. V TOZD Delavska enotnost, katere del smo bili, so v tedniku z istim imenom objavili 180 imen. In potem je bil velik cirkus. Takrat smo se potem zbrali ena skupina novinarjev iz različnih redakcij in smo napisali peticijo za svobodo tiska. Noben je ni hotel objaviti. Jo je pa moj mož Miha Avanzo, ki je bil takrat urednik *Problemov*, in sicer na zadnji strani *Problemov*, naslovnica pa cenzorji niso gledali. (smeh) In ko je to izšlo, je bil cel halo. [...] Potem smo imele jaz in kolegica iz *Naše žene* pa še trije novinarji *Delavske enotnosti*, vsi podpisniki te peticije, nižjo plačo. Tako so nas kaznovali. Lepega dne pa sem imela vsega zadosti in sem šla h glavnemu uredniku *Delavske enotnosti*, to je bil Dušan Gačnik, in ga nadrla, češ da krši naše delavske pravice in da nam mora spet izplačevati celo plačo. Brez besed je to naredil. To bi morala prej narediti, ampak, kaj pa vem. Vedno so nam govorili: »Pazi! Kaj bo po tem, iz službe te bodo vrgli!« To je težko danes in takrat je bilo tudi. Smo imeli pufe, družine, ampak vsake toliko se je komu strgalo. (Javni pogovor z Darjo Zaviršek 29. 3. 2023 na Fakulteti za socialno delo)

Naša žena med letoma 2011 in 2021

Na straneh *Naše žene* lahko preberete vsesplošno razočaranje ljudstva, ki mu dokončno postane jasno, da Slovenija ni postala druga Švica in da je v politiki

Moja pisarna, ki sem jo delila še s štirimi kolegi in kolegicami (foto: osebni arhiv)

žensk le za vzorec. V zadnjem času nas, kot vse medije, zaposluje predvsem slaba skrb za starejše ter pandemija in zato šolanje na daljavo ter stiske ljudi, ki zaradi koronavirusa ostajajo brez dela. Po stečaju je nekdanje Delo-Revije odkupil d. d. Martin Odlazek, tako da *Naša žena* izhaja v sklopu njegovega podjetja Salomon, a ne upošteva več prvotnega koncepta. Zato sem z njo nehala sodelovati.

Socialne tematike

Vse, ki smo pisale ali urejale *Našo ženo*, smo objavljale osebne zgodbe in ljudi obveščale, kateri socialni dodatki obstajajo in kako priti do njih. Spominjam se, da smo za družino iz Križ pri Trziču zbirali denar, da bi si lahko v hišo vgradili dvigalo. V družini so živeli trije odrasli otroci z multiplo sklerozo, na invalidskih vozičkih. Spalnice so imeli v prvem nadstropju, oče jih je vsak dan težje nosil gor in dol, saj sta bila starša že v letih, s kupom kroničnih bolezni. Vsi otroci so se rodili zdravi, pred vstopom v šolo pa so drug za drugim zboleli.

Nekaj dni po objavi članka je v pisarno *Naše žene*, kjer sem imela pisalno mizo s pisalnim strojem, vstopila gospa srednjih let. V roki je držala kuverto. Ker sem ravno telefonirala, sem jo prosila, naj sede. A je odkimala, da se ji mudi in da je prinesla denarni prispevek za družino iz Križ. Ko sem odložila telefon in pogledala v kuverto, me je skoraj kap. V notranjosti je bilo 1000 švicarskih frankov. Še danes imam slabo vest, da je v zahvalo nisem objela in se ji vsaj zahvalila. Za dvigalo smo zbrali dovolj denarja.

Še za eno družino smo zbrali denar za dvigalo. Zanje vem, da ga še danes uporabljajo. Vsi trije še živijo, čeprav so vsi po vrsti hudo ovirani, a so zaradi dvigala lahko doma in ne v zavodu. Od znanih oseb je za to družino 1000 nemških mark darovala Spomenka Hribar. Ker je bila inflacija velika,

smo dinarje sproti menjali v marke, da se vrednost zbranega denarja ne bi zmanjšala.

V času socializma naši nadzorniki in hkrati cenzorji na RK SZDL (Republiškem komiteju Socialistične zveze delovnega ljudstva) nikoli niso bili navdušeni nad našim humanitarnih delom, saj so menili, da pri nas revežev ni, če pa so, zanje lahko poskrbi država. Menim, da to ni mogoče, res pa je, da je bilo revnih veliko manj, kot jih je danes.

Žensko odvetništvo

Na *Naši ženi* sem uvedla tudi žensko odvetništvo, ki je zagotavljalo prvi brezplačni nasvet za vse ženske. Ker je bil naval velik, sem napisala in uredila pravno prilogo s praktičnimi primeri, kako napisati tožbo za očetovstvo, izterjati denar od moža za otroke, kako do socialne pomoči, otroškega dodatka, dodatka za pomoč in postrežbo ipd. Ker so se problemi v družbi kopičili, sem uvedla »SOS rubriko«. Sprva je bila majhna, na koncu je imela že več kot osem drobno natisnjenih strani. Čisto na koncu tega prispevka je primer SOS rubrike, v kateri smo skušali pomagati vsem, ki so se znašli v stiski. Kot novinarke smo pomagale ženskam, ki so ustanovljale SOS-telefon za ženske in otroke, žrtve nasilje; dobro stoječa podjetja smo prosile, da jim podarijo brezplačni telefon (takrat je telefone delala Iskra) in jim donirajo nekaj denarja za najem prostora. Piarovk ali piarovcev takrat nikjer ni bilo ne v politiki ne v gospodarstvu. Vsaka novinarka ali novinar je direktno poklical tistega, s komer je želel govoriti.

Tako smo šle velikokrat na nož in včasih je treba iti. Tudi recimo ko smo zbiralale stvari za ljudi, ko je ena punca prišla z dojenčkom in ni imela nič. [...] Takrat smo vlomile v prazno stanovanje in ona je tam lepo stanovala dvajset let. Niso se je upali ven zmetati in potem smo dobile spisek teh stanovanj, ki so bila prazna, in smo pošiljali ženske tja. Ali pa recimo, veliko stvari se je dalo narediti, bi rekla, od zadaj. [...] Zato jaz včasih rečem, da socialno delo nima ta prave moči, zato ker se nikamor ne obrne. Sociala bi morala s pravi mi mediji ali novinarji bolj sodelovati. Tako da, ko vse propade, pridejo ljudje k novinarjem. Takrat so hodile na *Našo ženo*. (Javni pogovor z Darjo Zaviršek 29. 3. 2023 na Fakulteti za socialno delo)

Moč novinarstva

Delala sem v času, ko ni bilo treba napisati članka o tragediji te ali one družine, temveč je bilo dovolj že, da smo službam, ki so bile dolžne pomagati ljudem, telefonirali, pa so se »zmigale«.

Včasih pa tudi klic ni takoj pomagal. Spominjam se, da je k meni prišla ženska, ki je imela v rejništvu dekle, in povedala, da dekle že štiri leta ne sme obiskati niti poklicati po telefonu svoje sestre, ki je živela v enem od zavodov. V zavodu so trdili, da njen oče tega ne dovoli. Oče je starejši dve hčeri spolno

zlorabljal in je bil v zaporu, ker je ubil njihovo mamo. Starejša hči je bila že samostojna, srednja je živela pri rejnici, mlajša pa v zavodu. Ko sem poklicala ravnatelja zavoda, je bil nadut in nesramen, kričal je name, kaj se vtikam v stvar, ki jih ne razumem. In ves čas poudarjal, da je stike prepovedal njun oče. Nemudoma sem ga prijavila na Ministrstvo za delo, družino in socialne zadeve in jim rekla, naj ga takoj razrešijo, sicer bom po vseh medijih naredila cirkus. In so ga. Predvsem pa sem dosegla, da sta se sestri spet lahko videvali.

Mamo je ubil v pričo otrok, posiljeval starejšo in tudi to, ki je bila rejenka pri tej gospe. Mlajše še ni mogel, ker ko je mamo ubil, je šel v zapor, ampak je prepovedal, da se sestre srečujejo. Meni se je čisto film strgal in sem poklicala ravnatelja zavoda, bil je nesramen in sem ga tako nadrla, da so vsi iz sosednjih sob prišli pogledat, kaj se tako derem. Takoj sem klicala na ministrstvo za delo in rekla: »Odpustite tega tipa takoj.« In so ga. Včasih je bila moč novinarjev večja, ker si imel tudi direktno številko. (Javni pogovor z Darjo Zaviršek 29. 3. 2023 na Fakulteti za socialno delo)

Naj opišem še primer deklice, ki je bila intelektualno ovirana in bila v okviru zavoda, kjer je prebivala, na morju v Banjolah. Rekla je, da gre lulat. In ni je bilo več nazaj. Na stranišče je šla v morje in ker je bila brez nadzora in ni zna la plavati, je utonila. Njeni sestre, edini še živeči sorodniki, so naročili, naj pride po truplo na Hrvaško, ne da bi ji izrekli kakršnokoli opravičilo ali sožalje. Bila sem vsa iz sebe. Tudi direktor tega zavoda je bil aroganten. Objavila sem zelo kritičen članek in odmev je bil velik, saj so se oglasili mnogi, ki so delali v podobnih zavodih, in vsi obsodili direktorjevo ravnanje. Tudi on je moral zapustiti vodilno mesto. Z dvodnevno zamudo so nato naši bralki poslali sožalno brzojavko in pripeljali sestrino truplo v Ljubljano. Na pogreb iz zavoda ni prišel nihče. Bralki sem predlagala, naj jih toži, pa ni hotela.

No, in jaz kličem v Dornavo direktorja in on takoj: »Kaj si ti misliš!« Takrat pa sem poznala zelo dobro Dimovskega pa ne vem, kdo je bil še takrat. Sem ga poklicala in mu vse povedala in rekla, da ga je treba odstraniti. [...]. To sem takrat napisala v *Jano*, ker bi *Naša žena* izšla šele čez en mesec in bi bilo prepozno. Ta gospa potem ni hotela tožiti te Dornave, sem bila prav slabe volje. Čez dva dni so ji poslali brzojavko in tudi mislim, da je država plačala pogreb. Potem sem to objavila in so se iz drugih zavodov za prizadete otroke zgražali in o tem pisali, kako je to nekaj groznega. Noben ni šel na pogreb, nič. (Javni pogovor z Darjo Zaviršek 29. 3. 2023 na Fakulteti za socialno delo)

Otroci in brezdomci

V času, ko je bila *Naša žena* del TOZD-a (temeljne organizacije združenega dela) Delavska enotnost, ki je bila del ČGP Delo, je revija nekaj let obdarovala otroke v Domu Malči Belič. Tam so še danes otroci brez staršev ali tisti, ki so jih starši zanemarili ali zanje niso znali skrbeti. Pri slovenskih podjetjih smo zanje pridobile nova oblačila, obutev, smuči, drsalke, žoge, igrače,

knjige ipd. To novoletno obdarovanje je trajalo do prvega stečaja, v katerem se je znašla revija. Za otroke iz Malči Belič smo pri *Naši ženi* iskali družine, ki so bile pripravljene otroke vzeti k sebi za vikend ali na počitnice. Pomagali smo tudi odraslim brezdomcem; zbirali smo oblačila, obutev in jim za novo leto prinesli priboljške, kape, rokavice, šale. Objavljali smo članke o beračenju, veliko pisali o samohranilkah in mnogim celo pomagali do družbenih stanovanj.

Zamaški

Bralstvu smo predstavili tudi zbiranje zamaškov zakoncev Blanke in Iztočka Praternemerja z Iga, ki sta delovala v društvu Vztrajaj (*Never give up*). Ko je njun sin Anže v prometni nesreči izgubil noge visoko nad kolenom, sta pripovedovala, sta spoznala, kako zelo birokratska in toga je država do ljudi z ovirami. Mladim namreč zagotavlja natanko toliko protez in natančno takšne kot starejšim ljudem, ki izgubijo nogo v starosti. Univerzalna proteza, ki je brezplačna, jim pripada na dve leti, omogoča pa predvsem hojo po ravnem terenu, kar starim ljudem praviloma zadošča, mladim fantom in dekletom pa ne. Večina ljudi si želi aktivno živeti kljub oviranosti: delati, hoditi, plesati, kolesariti, rolati, teči, tudi smučati ipd. In smo spodbujali zbiranje zamaškov za nove nožne proteze, zamaške za električne invalidske vozičke, za to, da je družina dobila avto, ki ga je nujno potrebovala za prevoz oviranega otroka.

Pomoč ZPMS (Zvezi prijateljev mladine Slovenije)

Ves čas smo pomagali tudi humanitarnim organizacijam: Karitasu, Rdečemu križu in Zvezi prijateljev mladine Moste-Polje, kjer še danes deluje Anita Ogulin, naša najboljša socialna delavka, čeprav po izobrazbi to ni. Za Zvezo prijateljev mladine Slovenije je *Naša žena* dvakrat izdala prilogo »Pomežik soncu«. Prvič sem to prilogo uredila in napisala pred 30 leti in drugo pred tremi leti. Pisala sem o domovih, v katerih živijo otroci, o letovanju revnih otrok, zbirali smo denar za Hišo zavetja za otroke in pisali o potrebnosti hospicev po Sloveniji.

Priloge *Naše žene*

Dolga leta so v reviji vsak mesec izhajale praktične priloge, na osmih, šestnajstih ali dvaintridesetih straneh. Teme so bile nosečnost, otroške bolezni, aids, spolna vzgoja, kako ustanoviti podjetje, modni nasveti ipd. Priloga o spolnosti je bila zelo zaželená in šole so jo množično naročale. Spomnim se, da je Gimnazija Ljutomer naročila kar 600 izvodov. Tudi pri Novicah Europe Donne smo pomagale ženskam, ki so zbolele z rakom dojke, tako, da so dobile 500 evrov v gotovini, če so bile v stiski. Zanje smo iskali tudi nastanitve,

Neva Železnik (prva z desne) (foto: osebni arhiv)

oblačila, obutev. Denar za to sem dobivala od direktorjev in direktoric podjetij, ki so v zameno imeli priložnost s svojo sliko in besedo povedati, zakaj pomagajo.

Pri *Naši ženi* smo izdali dve prilogi »Spolna vzgoja in mladi«. Prvo sem napisala sama, kmalu zatem sva s kolegico Alenko Lobnik naredili še eno in vem, da je bila takrat naklada 10.000 izvodov višja [...]. Takrat ni bilo interneta, ampak midve sva vse direktno napisali. Nič okrog ovinkov. (Javni pogovor z Darjo Zaviršek 29. 3. 2023 na Fakulteti za socialno delo)

Opogumljajo nas

V rubriki »Opogumljajo nas« smo predstavljali ljudi s senzornimi, fizičnimi in intelektualnimi ovirami, opisali njihove zgodbe in opozorili na njihov pogum. Bralstvu smo večkrat namignili, naj ne buljijo vanje, ne dajejo pripomb ipd. Z upokojeno socialno delavko Elo Zupančič je *Naša žena* številnim družinam brez otrok pomagala, da so lahko posvojili otroka, praviloma iz drugih jugoslovanskih republik. V Sloveniji namreč nikoli ni bilo veliko otrok za posvojitev; brezsrčnim staršem se je zdelo, da otroke lahko pretepajo, se iz njih norčujejo, sramotno pa se jim je zdelo, da bi svojega otroka dali v posvojitev. Pri posvojitvi smo pomagali tudi samskim ženskam.

Grozna zgodba

Obiskovali smo tudi rejniške družine in ugotavljali, da bi morali nekaterim staršem otroke odvzeti, saj jih mesece in mesece niso obiskali. Spominjam se tudi dveh sester, mislim, da sta starša prišla iz Makedonije. Oče je kmalu zapustil družino in šel delat v Afriko. Mama je dobila ljubimca in hčeri za dva ali tri dni priklenila za radiator. Ker sta zelo glasno jokali, stanovali pa

so v baraki, so ju slišali in rešili. Namesto v posvojitev so ju dali v rejništvo. Po desetih letih se je iz tujine vrnil oče in zahteval hčeri zase. Brez besed so mu ju izročili, čeprav ju ves ta čas ni obiskal in jima ni pisal. Mama tudi ne. Potem je začel obe spolno zlorabljati. Socialne službe jima niso verjele. Ko sta pobegnili, so ju namestili v zavod in njuna življenjska pot je bila tudi pozneje tragična. Socialne službe bi morale imeti več znanja, moči in odgovornosti in socialne delavke tudi višje plače.

V *Naši ženi* smo prvi pisali o spolnem nasilju, o aidsu, o spolno nalezljivih boleznih, o paliativni oskrbi, o tem, da imajo starši pravico biti ob bolnemu otroku, ipd.

Materinski dom

Naša največja akcija je bila gradnja prvega posvetnega materinskega doma v Ljubljani. To ni bilo naključje, saj je bila stavba, v kateri je imela pisarne *Naša žena*, nedaleč od porodnišnice in je k nam večkrat zatavala nosečnica ali mlada mamica, ki ni imela kam. Ker sem obiskala materinski dom v Londonu, Zagrebu in katoliški dom na Gumnišču (preskrbela sem mu brezplačni pralni in sušilni stroj iz Gorenja), sva začeli s kolegico Alenko Lobnik Zorko iskati hišo, kjer bi lahko nastanili matere, ki nimajo kam. Veliko hiš so nama ponujali v dar, a med njimi ni bilo primerne. K sodelovanju sva povabili še tedanjo novinarko *Dnevnik*a Majdo Hostnik in tedanjo urednico revije *Otrok in družina* Biserko Marolt Meden, Igorja Kadunca, današnjega direktorja STA, sodelovali sva midve z Alenko in žal že pokojna Tatjana Samec, ki je delala na mestni občini. Naša predsednica je bila Vera Petan, žena Žarka Petana. Vera je bila znanka Janeza Hacina, ki je rekel, da nam bo daroval 20 tisoč nemških mark, če jih pred tem toliko zberemo sami. Prvi denar je daroval Ivan Kramberger. Ker je bila tedaj velika inflacija, smo na črno menjale dinarje v marke, devizni račun pa je za nas odprla Vika Potočnik, ki je bila tedaj predsednica ZPMS. Denar je počasi prihajal. Največ ga je prišlo z umetniško licitacijo slik, ki so nam jih podarili slikarji in slikarke. In začela se je gradnja materinskega doma v Trnovem. Ko je bila vojna za Slovenijo končana in odcepitev potrjena, novi premier je bil Lojze Peterle, materinski dom še ni bil povsem dokončan, denarja pa je zmanjkalo. Določili so me, da ga obiščem in prosim, da država dokonča projekt. Peterle je takoj dejal, da je z vsem srcem za materinski dom, jaz pa sem mu pa odvrnila, da srce ni dovolj, naj odpre denarnico. In jo je res. Obrambni minister J. Janša je dal materinskemu domu v najem trisobno stanovanje v Šiški. Tega smo ga članice in člani materinskega odbora prepleskali in z denarjem donatorskih podjetij tudi opremili.

Jugoslavija / Slovenija

V Jugoslaviji so po drugi svetovni vojni komunistični oblastniki in njihovi priskledniki jemali premoženje kapitalistom, čez 50 let pa se je v samostojni Sloveniji zgodilo obratno. Družbeno premoženje so si prilastili tajkuni,

»zlizani« s politiko, in postali novi kapitalisti. Ropanje prebivalstva in izčrpavanje zaposlenih traja še danes. Domači in tuji kapitalisti gledajo le na svoj dobiček in ljudi praviloma izjemno slabo plačujejo. Zato so revni in pomoči potrebni tudi mnogi redno zaposleni.

V Sloveniji je veliko več brezdomcev, kot jih je bilo v Jugoslaviji. Največ revščine je v mestih, kjer morajo ljudje kupiti vsaj peteršilj in solato, ne le kruh, mleko in sem in tja tudi meso. Zato imamo več humanitarnih organizacij, veliko sosedske pomoči, menjave oblačil in obutve za otroke. Najhuje je, da se razrašča bahaštvo in čedalje večje razlikovanje od bogatih otrok, s katerimi se tisti iz revnejših družin ne morejo primerjati. Eni imajo oblačila znanih in dragih znamk, najdražje telefone, hodijo v tujino na počitnice, revni vsega tega nimajo in če rastejo v družini, kjer so odrasli odvisni od alkohola, so pogosto zelo obupani. Enakopravnosti je manj, kot je bilo v socializmu.

Konservativni »demokratski« moški in pogosto tudi ženske bi nas radi znova porinili med štiri stene, kjer bi ves ljubi dan kuhale, pospravljale in, kar je najpomembnejše, rojevale in obvezno hodile v cerkev. Ti konservativci niso le proti splavu, pač pa tudi proti zakonu o dostojnem končanju življenja, ki ga je ddr. Andrej Pleterski, član Srebrne niti, vložil v Državni zbor.

Res je bila grozna (direktorica CSD – op. Darje Zaviršek). In če so z mano tako delali ... Spomnim se, da je bila moja mama nekaj časa na psihiatriji v Polju in mi je socialna delavka tam rekla: »Pejte na center za socialno delo, pa si uredite skrbništvo.« Potem je rekla: »Kje pa stanujete?« Sem rekla: »Za Bežigradom.« Je rekla: »O, to pa ne bo šlo. S tistim centrom pa ne boste skup prišli.« Sem rekla, da bom, saj pišem o njih tudi večkrat. Res ni šlo, ni. Kar naprej so hoteli od mene ene podatke in podatke. (Javni pogovor z Darjo Zaviršek 29. 3. 2023 na Fakulteti za socialno delo)

Za konec

Misel za konec: nobene pravice, tudi socialne, nam niso dane za vedno. Zanje se je treba ves čas pogumno boriti in vedno pomagati drugim. Če le lahko!

Neva Železnik

Bernard Stritih – v viru našega socialnega dela¹

V zadnjih letih sem marsikdaj v pogovorih o socialnem delu v Sloveniji ali pa prav o Bernardu ugotavljal, da je Bernard »utemeljitelj« sodobnega socialnega dela pri nas. Morda se to utegne zdeti komu pretirano (tudi same-mu Bernardu se tako zdi), pa tudi zares ne moremo postaviti enega človeka v ospredje kot utemeljitelja stroke in znanosti socialnega dela, saj so vedno še drugi, ki so prispevali zelo pomembne deleže pri razvoju stroke, socialno delo pa je tudi po definiciji kolektivno delo in dosežek.

Foto: Arhiv FSD

Pa vendarle, Bernard je bil tista točka, okoli katere so se stvari vrtele, vir, ki je centripetalno privlačil in centrifugalno širil, to, kar smo v tem vrtincu ustvarjali, pa je bilo res naše in neodtujljivo socialno delo. Brez pretiravanja lahko ugotavljamo, da ima vse, kar se je v slovenskem socialnem delu dobrega in žlahtnega razvilo, pomembno sled krnice, ki se je ustvarila okoli Bernarda. Še več, v njej je temelj naše sinteze, tega, kar pogojno še vedno lahko imenujemo »ljubljska šola« socialnega dela.

Že na samem začetku svojega delovanja je položil trdne temelje vsem trem klasičnim snopom socialnega dela – delu s posameznikom, skupinskemu in skupnostnemu delu – v nadaljevanju pa to danes nesmiselno delitev tudi presegel.² Z uvajanjem takšnih metod je omogočil prehod od uradniškega

1 Besedilo je nastalo na podlagi avtorjevih govorov ob dveh dogodkih, na katerih smo proslavljali 85 let Bernarda. Prvi se je zgodil na Univerzi Sigmunda Freuda 22. novembra 2022 (organizator Miran Možina), drugi pa 8. decembra 2022 na matični ustanovi, Fakulteti za socialno delo (organizator avtor).

Besedilo je nastalo tudi v okviru raziskovalnega programa »Socialno delo kot nosilec procesov družbenega vključevanja in socialne pravičnosti v Sloveniji – teoretske podlage, metodološke in metodične usmeritve in zgodovinski razvoj« (številka: P5-0058) pa tudi raziskovalnega projekta »Dolgotrajna oskrba ljudi z demenco v teoriji in praksi socialnega dela« (številka: J5-2567), ki ju financira ARRS.

2 Morda je svoj čas ta delitev bila koristna. Prav načini dela, ki jih je Bernard razvijal oz. so se razvijali okoli njega, pa so pokazali, da so meje med temi »metodami« najmanj nejasne, da se

socialnega dela, značilnega za tisto obdobje, k socialnemu delu, ki je v središču postavil človeka, skupino, skupnost namesto sistema oz. ureditve in prilagajanja ljudi strukturam. Tega ni storil samo s predavanji, članki in prevodi, temveč tudi dejansko. Bernard je zgled imperativa, da naj socialnega dela ne bi poučevali, ne da bi ga delali.

Že to je bilo veliko, a za Bernarda (in nas, ki smo ga spremljali) ne dovolj. Glavni preboj se je zgodil s kolonijo na Rakitni. Ta je v enem paketu na prizorišče vnesla temeljne izzive takratnega socialnega dela in sploh dela z ljudmi. V Sloveniji, Jugoslaviji, je vzpostavila paradigmo akcijskega raziskovanja, imperativ demokratizacije odnosov, vodenja, skupinsko delo kot glavno os delovanja, postavila otroke v ospredje, izzivala avtoritarnost in institucije, predvsem pa postavila v žarišče prostovoljno delo in tabore kot obliko dela in metodo, kot nosilca razvoja socialnega dela pri nas.

Sledil je niz drugih kolonij (Pohorje), taborov (Odred Črnega Mrava), skupnostnih akcij (Štepanjsko naselje, Ruski car, Bežigrad, Moste), uvajanja prostovoljnega dela v številne ustanove (šole, bolnišnice, centre za socialno delo, svetovalnice ipd.). V manj kot desetletju smo lahko na jugoslovanskem posvetu, ki smo ga organizirali leta 1985, predstavili festival raznih oblik prostovoljnega dela. Skupni vsem tem prizadevanjem sta bili (Lewinovi) ideji akcijskega raziskovanja in skupinske dinamike. To je bila metodična, včasih tudi organizacijska podlaga vseh teh poskusov.

Skupina je bila takrat, pri nas in po svetu, še vedno magistralna tema. Po drugi svetovni vojni je to bil poskus najti tretjo pot, ki naj bi se izognila takrat premagani avtoritarnosti in pastem razvpitega liberalizma, ki bi bila demokratična in tudi socialna – zastavek, ki v zadnjih desetletjih žal pojenja.

Skupinska dinamika (metoda)

Seminarji skupinske dinamike (takrat znani kot »senzitiviti treningi«, kar smo včasih slovenili »seminarji skupinske občutljivosti«) so delavnice, ki potekajo v nizu seans nekaj dni, v manjših skupinah (do 15 udeležencev), pogosto tudi več skupin hkrati – v tem primeru ob izmenjevanju plenarnih dogodkov in dela po skupinah.

Začnejo se z »nestrukturiranim pogovorom«. To pomeni, da vodja ne poda navodil za delo ali celo za pogovor. To navadno povzroči, da se udeleženci »neobvezno« pogovarjajo, pravzaprav klepetajo, se navadno sprehajajo od teme do teme, pogosto z občutkom jalovosti takega početja. V tej fazi seminarja pogosto nastane tišina, daljša ali krajša, pojavijo se praviloma mučna obdobja, ko vsi molčijo, ko v skupini prevlada tišina. Tudi vodja je ves ta čas tiho, skupinsko dogajanje opazuje in si praviloma svoja opažanja zapisuje. Pogosto hočejo udeleženci vodjo izbežati iz takega »udobnega« položaja, ga sprašujejo o njegovi

pri vsakem koraku pri delu z ljudmi oz. socialnemu delu srečujemo z vsemi temi ravni, registri – na njih delujemo hkrati in razmišljamo, kako deluje skupina, kako človek razmišlja, čuti, kakšno mesto ima v skupnosti in kaj skupnost pomeni človeku itn.

vlogi oz. pogovor prej ali slej privede to tega, da se tako ali drugače vzpostavi problem vodje oz. frustracije glede »pomanjkljivega vodenja«.

Prav frustracija glede vodenja je, kot kaže, glavna, pravzaprav sprožilna metoda. Prav resentment, ko vodja ne prevzame svoje vloge, sproži dinamiko, polno izraza tako zamere kakor podpore nastavljenemu vodji (»vodja že ve, kaj dela«). Skupina poskuša najti novo vodjo, jo zamenjati ali pa jo opravičiti, uganiti, kaj se pravzaprav gre, ipd. Sproži niz pogovorov o vodenju, o vlogi vodje, načinih vodenja, kako voditi to skupino, ki pravkar poteka, in kako voditi skupine nasploh – in potem – kako v njih delovati. Ta sprožilna tema, ki sčasoma izgubi naboj in jo udeleženci med seboj razrešijo, ostane tudi v nadaljevanju konceptualni okvir pogovora, tema, h kateri se udeleženci vračajo in ki ji dodajajo vsebino, ki jo dobijo v naslednjih seansah – torej o izkušnji drugačnega vodenja. Z drugimi besedami, frustracija z vodenjem je vhodni kod seminarja, ga intonira in njena razrešitev vzpostavi demokratično delovanje skupine, kar je hkrati tema in dosežek skupine.

Glavna podkladajoča metoda pa je pogovor o pogovoru (metakomunikacija). Največji del dogajanja v skupini je pogovor, v njem pa pogovor prav o tem, kako in o čem se skupina pogovarja.³ Včasih so pogovori bolj usmerjeni v to, kako se skupina pogovarja v celoti, kako se v njej menjajo občutja, spreminjajo vloge ipd.; včasih pa bolj v dvojiške interakcije – kako je nekdo nekaj komu povedal, kako se je odzval ipd. S tem se intenzivira doživljanje *sebe* v skupini, lastnih čustev, razvije pa se tudi spoznavanje, kako prevzamamo vloge, jih igramo, kakšno mesto v skupini zasedemo ipd. *Ozir* na dogajanje (»osvetlitev«) in povratna informacija (»feedback«), ki se bodisi porodita spontano iz dogajanja ali pa ki se kot tehnika oz. vaja vpeljeta na predviden način, sta pomembni tehniki učenja skupinskega dela.

Značilnost skupinskih treningov je tudi več vrst vaj. Njihov namen je bodisi ponazoriti nekatere skupinske procese, značilnosti delovanja skupine (skupina, denimo, gradi most vpričo opazovalcev druge skupine) bodisi spodbuditi udeležence k drugačnim odzivom, oblikam vedenja, sporočanja. Za ozračje takšnih seminarjev je tudi sicer značilno, da spodbujajo eksperimentiranje in za na ta namen zagotavljajo varno okolje.⁴ To pa tudi izraža osnovno pravilo oz. imperativ sodelovanja v skupini – »Bodi sam svoj gospodar!«.

Predvideni učinki takšnih treningov so povečana občutljivost za skupinske procese, doživljajsko in izkustveno pa tudi kognitivno spoznavanje delovanja skupine, njenega razvoja (faz), skupinskih vlog, ki jih udeleženci prevzemajo. Poudariti je treba, da so spoznanja doživljajska, da pri udeležencih ne ustvarijo zgolj spoznanja v ozkem pomenu besede, temveč jih spodbudijo tudi k drugačni drži, pripravljenosti v skupinah delovati in jih usmerjati.

Pomembna so tudi sporočila, torej retorična plat takšnega početja. Glavno sporočilo je še vedno (bolj) aktualno, da je demokratično delovanje skupine,

3 Taki pogovori nastanejo deloma zaradi omenjene frustracije oz. problematizacije vloge vodje v skupini deloma pa skupino vanje usmerjajo pripombe facilitatorja seminarja.

4 Varno eksperimentiranje zagotavlja tudi »terapevtski pakt« oz. pravilo, »da nič, kar se zgodi v skupini, ne pride iz nje«.

vodenje in odločanje, superiorno glede na druge prevladujoče sloge – avtoritarnega in liberalnega (*laissez-faire*) (Lewin). Morda pa je še pomembnejši dostavek, da je za demokratično delovanje skupine potreben čas – čas, da se skupina razvije, uteče. Da je skupina proces, ne pa reč. Tretje, tudi ključno sporočilo pa je, da so najustreznejši demokratični vodje skupine prav najbolj navadni člani. Prav ljudje, ki nimajo močnih atributov voditelja – nimajo poudarjene karizme, ne odstopajo po količini ustreznega znanja ali pa ne vlivajo strahu sočlanom, se *morajo*, da bi opravili svojo nalogo in da bi skupina dobro delovala, obrniti na skupino, mobilizirati njene vire, omogočiti, da se člani skupine spontano izmenjujejo pri njenem vodenju – v različnih fazah skupinskega razvoja in na več ravneh njenega delovanja – pri organizaciji, produkciji in čustvovanju.

Med številnimi sporočili skupinskega dela je ostajalo morda najbolj skrito sporočilo o avtonomiji skupine. Skupino imamo lahko namreč za najstvarnejšo od klasičnih družbenih entitet (je resničnejša od posameznika pa tudi od družbe in skupnosti). Skupina ima svojo miselnost, ki temelji na skupnih predpostavkah njenega delovanja – pa tudi če so te povsem iracionalne (Bion – osnovne predpostavke). Še več, mehanizmi »projektivne identifikacije« (»to, da vem, kaj predvidevaš, da si jaz mislim, da boš ti naredil«) omogočajo ljudem samogibno usklajevanje, ki presega formalne dogovore pogodbene vrste, ki jih lahko med seboj sklenejo le posamezniki. A so ti avtonomni skupinski procesi hkrati oprijemališče za oblastno podrejanje skupin kot tudi platforma za njihovo neodvisno delovanje. Slednje pa se ne zgodi znotraj same skupine, temveč na vmesniku z njenim okoljem. Da skupina postane subjekt, da dobi vsaj nekaj neodvisnosti od družbenega polja, v katerem se nahaja, se mora soočiti s svojo končnostjo (Guattari), preseči svoje meje, poimenovati svet, da bi ga lahko spreminjala (Freire). Mora ustvariti svoj teoretski kontekst, da bi spremenila konkretnega, realnega. Moč delavnic skupinske dinamike pa je prav v ustvarjanju prvega, pomanjkljivost pa v megleni odsotnosti drugega.

Vito Flaker, Bernard Stritih, Gabi Čačinovič Vogrinčič (foto: Arhiv FSD)

Tabori

Prav pomanjkanje realnega konteksta, značilno za »treninge«, oz. želja po »kontekstualizaciji« metode sta nas vodila k temu, da smo začeli tabore. Hkrati pa je vzpostavljanje teoretičnega konteksta v tako empiristično utemeljeni obliki človeškega delovanja pomenilo pomemben preboj v tem, kako taka oblika deluje. To nam je omogočala ideja akcijskega raziskovanja, zgodovinska sorodnica skupinske dinamike (Lewin) in s tem omogočila nastanek tabora kot metode.⁵ Konkretno je to pomenilo, da smo pred tabori imeli »priprave«⁶, po taboru »evaluacijo«, med samim taborom pa številne sestanke, zборе in pogovore. Značilnost taborov je bila, da smo se trudili, po načelih skupinskega dela, vključiti in omogočiti sodelovanje vseh in dosledno uresničevati načelo skupnega odločanja.⁷ S tem smo ustvarili hkrati podlago za učinkovito skupno delovanje in pa »teoretični kontekst«, ki sicer taborom kot empiristični obliki manjka.⁸

Druga značilnost naših taborov kot metode je bila splošna egalitarnost – ne le enakopravnost in enakovrednost pri odločanju, temveč enakost pri izvajanju opravil, ki jih skupnost potrebuje. Pomembno je bilo videti Bernarda, kako čisti oz. razkužuje latrino (poljsko stranišče), še pomembneje in navdušujoče pa je bilo videti nekoga, ki bi sicer imel vlogo grešnega kozla, suvereno voditi kakšno pomembno dejavnost.⁹

5 Tabori kot oblika sožitja so obstajali od vekomaj – verjetno še pred prvimi človeškimi stalnimi bivališči. So stalnica potujočih in nomadskih ljudstev. Počivališče, oaza, kraj srečanja, zgoštev ljudske sile. V sedentarnih družbah so tabori priložnost za izstop iz utečenih okvirov in možnost zgošteviti ljudi (za skupno akcijo – npr. narodno prebuditeljski tabori v 19. stoletju). Na začetku 20. stoletja so tabori priložnost začasno zapuščanje urbanega okolja – »nazaj k naravi!«, možnost, da otroci vsaj za nekaj časa najdejo »svoj prostor na soncu«, da se preobrazijo iz »fantalinov« ali »piflarjev« v »Indijance«, »stezosledce«, tudi »vojake«. V mladinskih taborih tistega obdobja pa je šlo še za več – za družbeno angažiranje, za odklop od vsakdana z namenom spremeniti svet.

Tabori so torej najprej oblika – časna zgoštev ljudi na enem mestu. To delno določa tudi metodo – kako tabor izvedemo in kako poteka. Prav metoda razlikuje naše tabore od drugih in jih dela specifične.

- 6 Priprave so potekale v mnogočem na način seminarjev skupinske dinamike. Jedro udeležencev (prostovoljcev) se je med njimi med seboj spoznalo, spoznalo s temo, načrtovalo skupno delo, hkrati pa (tudi z vajami, značilnimi za skupinske treninge) ustvarilo iskreno ozračje možnega.
- 7 Tudi na taborih, ki so se oblikovali kot skupnostne akcije ali pa so bili aktivistične narave, smo se kljub temu, da takšni tabori neposredno ne zajamejo vseh akterjev, trudili na več načinov (okrogle mize, posvetovalna telesa ipd.) doseči njihovo vključevanje v odločanje na taboru.
- 8 Tu se srečata pomanjkanje konkretnega konteksta skupinsko dinamične prakse in pomanjkanje teoretičnega konteksta samoumevnih, empirično nastalih ali vzdrževanih oblik človeškega združevanja.
- 9 Ni nam pa skoraj nikoli uspelo enakomerno razporediti bremena odgovornosti za izvedbo taborov ali kakšnih drugih akcij. Pri tem so pogosto večji del opravil izvedli vodilni člani, pogosto prav Bernard. Lahko bi rekli, da smo s tem ustvarjali pravzaprav iluzijo demokratičnega odločanja in delovanja, saj je – ne le za konceptualni, temveč tudi stvarni okvir akcije – pogosto največkrat poskrbel vodja. Je pa ta iluzija bila dovolj stvarna, saj smo jo vsi doživeli, da jo lahko imamo za »praktično utopijo« (Basaglia) – torej za dosegljiv in doživet ideal. Kljub temu pa to postavi pred nas več izzivov. Predvsem glede tega, kako ravnati s karizmo vodje – tisto, ki jo kot figura ustvarja on sam, predvsem pa tisto, ki jo ustvarjajo pričakovanja okolja, ki v vodji potrebuje predstavnika skupine – to pa ustvarja povratno zanko za samo skupino,

Tabor z Bernardom Stritihom (foto: osebni arhiv)

Pomemben del izročila, ki se je ustvarilo že ob začetkih v Rakitni, je bil, da na taborih ni kazni. To nas je prisililo, da smo poleg sprotnega reševanja manjših ekscesov s pogovori, banalizacijo oz. dedramatizacijo posegli tudi po skupnostnih oblikah reševanja konfliktov in ekscesnih dogodkov. Kot v plemenski ureditvi smo se ob takšnih dogodkih spraševali, kaj gre na taboru narobe, kaj je treba v naši skupnosti izboljšati. Tako smo v začetnih fazah energiziranja, preizkušanja mej drugih, porajanja nebrzdanih konfliktov pogosto organizirali rokoborske turnirje in pokazali, da se je treba boriti in da borba ne pomeni nujno poškodbe drugega. V sklepnih fazah tabora smo imeli »dan ljubezni«, še prej pa »indijanski dan«, ki je še dodatno oblikoval skupnosti. »Kraje« eurokrema iz shrambe pa so sprožile pogovore o lastnini, o tem, kaj je skupno in kaj osebno, kdo kaj prispeva in potrebuje od skupnosti, ipd. Tako kot skupnost oblikujejo prestopki, tako tudi skupnost oblikuje prestopke. Poanta je v skupnosti in ne v prestopku.

Tabor je skupnost – in to totalna, pa vendar začasna, predvsem pa s svojim lastnim namenom in ciljem, ki se razlikuje od siceršnjega toka življenja. Tabor je izhod iz sivine vsakdanjih opravil (Supek), rutin v nekaj izjemnega – je zgostitev človeških potencialov, generator moči za to izjemno srečanje, in za akcijo. Kot zgostitev na ločenem prostoru, z jasno definiranim članstvom (taboreči in obiski), mora imeti svojo mitologijo in ideologijo, ki ga razlikujeta od zunanjega sveta.¹⁰ Uniformnost ideologije – tako podedovane

pa čeprav ta deluje po demokratičnih obrazcih. Tudi kako ohraniti voljo in energijo vodilnega člana skupine, ne da bi ta porajala učinke avtoritarnosti oz. na drugi strani to voljo pohabila – ne samo pri vodilnem članu, temveč tudi pri sami skupini.

¹⁰ V primeru naših taborov in kolonij za otroke bi lahko zunanji opazovalec ugotavljal, da gre za zgolj zamenjavo klasičnih avtoritarnih obrazcev s sodobnejšimi – za zamenjavo vojaškega modela z »indijanskim« (skavtskega z gozdovniškim), avtoritarnega vodenja

Tabor z Bernardom Stritihom (foto: osebni arhiv)

kakor tiste, ki smo jo ustvarjali – smo presegli z večpomenskimi prostori in večglasnimi dogodki, ki smo jih ustvarili iz dolgega časa pogovorov in z njimi napolnili »praznino« na novo ustvarjene svobode. »Indijanski« dan, dan ljubezni¹¹, neskončni rimšimšini, savne, masaže, bivakiranja so bili vedno nekaj posebnega – kot doživetje za udeležence in kot dogodki, ki so odstopali od taborniške in tudi siceršnje tradicije. Bili so medčloveška umetnost. Umetniška produkcija (predvsem glasbena in dramska) je bila močna dimenzija taborov.

Sistematične evaluacije takšnih ali drugačnih taborov nismo nikoli zares opravili. V klasičnem pomenu besede bi to verjetno bila zelo zapletena, morda nemogoča naloga – v tistem času pa gotovo ni bila nujna. Veseli smo bili ob anekdotskih poročilih o življenjskih uspehih udeležencev taborov, zadovoljni, da smo marsikomu omogočili, da se je izognil institucionalizaciji ali pa životarjenju v takšni ali drugačni razvrednoteni vlogi, ogorčeni, ko se je to kljub našim prizadevanjem zgodilo, ali pa žalostni, ko smo jih po nekaj letih v kaki ustanovi srečali. Bržkone tabori ustvarjajo bolj »doživljajski« kakor

z demokratičnim, ukazov z dialogom, nestrpnosti s toleranco itn. Tako smo tudi sami pogosto (kadar je bilo oportuno) svoje delo predstavljali. V to smo tudi verjeli in tudi res je bilo tako. Naše početje je bilo v skladu s takrat veljavno lokalno ideologijo samoupravljanja, predvsem z globalnimi trendi de-hierarhizacije družbenih mikrostruktur (kar je neoliberalizem potem izkoristil za nadaljnje osvobajanje delovne sile od spon skupnosti in večanje profita – za njeno »prekarizacijo« in »optimalen izkoristek ustvarjalnih potencialov«).

Bilo pa je tudi več kot le zamenjava vzgojnega modela, sloga vodenja, upoštevanja sodobnih trendov. Bilo je tudi ustvarjanje avtentičnih »novih prostorov svobode« (Guattari in Negri), vozlišč odpora aksiomatski disciplinski oblasti (Foucault).

11 Nekoč smo poskušali tudi z dnem sovraštva, dnem laži in resnice – a se ti niso prav zelo obnesli.

»socialni kapital«. ¹² Na ravni konkretnih organizacij so tudi takratni dramatični učinki počasi izzveneli, a se jih je vendarle nekaj takšne miselnosti prijel. ¹³ Takole s prostim očesom, če zanemarimo razne molekularne učinke, so se tabori najbolj ohranili kot metoda in oblika. Več taborniških enot se je lotilo vključevanja otrok s takimi ali drugačnimi nalepkami v tabore, taborniška organizacija v celoti je bolj demokratična, več udeležencev taborov je zaradi svoje izkušnje v svojem okolju organiziralo podobne tabore, ob potresu v Posočju so nas na ministrstvu prosili, naj organiziramo tabor, ki naj bi deloval na področju popotresne socialne in skupnostne obnove, tabori so ostali stalnica prizadevanj za dezinstitutionalizacijo.

Tabori so bili torej pomembna izkušnja za večino njihovih udeležencev, za marsikoga celo življenjski dogodek. Pustili so sled v nekaterih organizacijah, pa čeprav jih niso korenito spremenili. Uveljavili so se kot oblika dela in metoda, morda prav kot posebna značilnost socialnega dela pri nas. Bili pa so tudi (in morda predvsem) etično dejanje strokovnjakov, ki so hoteli delati v dobro človeka in skupnosti, se postaviti po robu izključevanju, zagovarjati pravice otrok in drugih ljudi brez moči, omogočiti boljše in človeka vredno življenje (pa četudi zgolj izjemne počitnice), ustvarjati novo skupnost in enakopravna razmerja med ljudmi. Kot zgostitev pa so skupaj z delavnicami skupinske dinamike, poletnimi šolami, prostovoljnim delom, skupinami za samopomoč, projekti akcijskega raziskovanja in drugimi novostmi ustvarjali takrat precej enotno polje socialnega dela.

Polje

Polje, ki se je ustvarilo okoli Bernarda oz. akcij in dejavnosti, ki jih je vodil, ni bilo polje sorazmernih linearnih sil, temveč niz vrtincev, ki so se porajali drug iz drugega. V večini je bil prav Bernard magnet, ki je privlačil potenciale v polju in jih hkrati odbijal, degažiral v nove dimenzije in porajal nove dogodke. Hkrati pa je to turbulentno polje imelo svojo lastno konsistenco. Bilo je tudi skupno – vse, kar se je v njem zgodilo, je bilo učinek polja in je imelo učinek nanj. Na socialno delo, delo z ljudmi in družbene spremembe smo gledali kot na enoten pojav, v katerem smo vsi udeleženi, ki mu vsi prispevamo, ki nam je nekaj skupnega, in si ga v delih, ki so nam bili odtujeni, ponovno prilaščamo.

¹² Na to je opozarjal Zoki Pavlovič, ko je opravil intervjuje z uporabniki, ki so bili deležni kontinuirane pozornosti prostovoljcev. Prostovoljci živijo v drugem svetu, drugih mrežah kot ljudje, s katerimi se kot prostovoljci družijo. Ko se tabori končajo in prostovoljno delo neha, gredo »domov« – vsak v svoj življenjski krog in tok. Za trajnejši učinek je treba bodisi zares stopiti v človekovo mrežo bodisi ga vključiti v svojo. To se je tudi zgodilo – včasih skoraj spontano (Marina in Mirjana), včasih pa tudi načrtno. Bernard je bil in je še mojster v tem. Seveda je take opore lahko deležno le omejeno število udeležencev – večina je tudi ne potrebuje, a jo kljub temu marsikdo, ki bi jo potreboval, pogreša.

¹³ Črni Mrav je, denimo, še vedno nekoliko drugačen od drugih taborniških enot, Fakulteta za socialno delo še vedno malo drugačna od drugih fakultet, Svetovalni center še ohranja nekatere od takrat nastalih dejavnosti, tudi Altra, ki je kot Odbor [LASTNO IME] nastala na taboru v Hrastovcu, se nekoliko razlikuje od drugih nevladnih organizacij na tem področju.

Bilo je to polje razmisleka in akcije, preizpraševanja in preizkušanja. Polje dialektike, v kateri smo se, kakor pri jutranji telovadbi na taborih, tako rekoč vadili vsak dan. Bilo je tudi polje, ki je ustvarjalo nove prostore svobode, možnosti novih osebnih, skupinskih in skupnostnih izrazov, ki je bilo polje ustvarjanja in produkcije. Bilo je tudi polje, ki je ustvarjalo ozračje možnega, pa ne v neki instant magični obliki, temveč z naporom, vztrajnostjo in ne brez cene, ki jo je treba za to plačati. Bilo je živahno polje, odprto za raznolika gibanja – na eni strani aktivistična (študentska, antipsihiatrična in antipedagoška, radikalna in reformistična), na drugi strani strokovna (nove skupinske terapije, dinamična psihiatrija, mreža alternativ psihiatriji, sistemski pristop ipd.). Ta so polje napajala in se v njem napojila ali celo porajala (npr. nova družbena gibanja za pravice manjšin, tudi ženska perspektiva v socialnem delu).

V tem vrtincu velikih idej, drznih zamisli je bil nedvomni Bernardov prispevek, iz katerega smo takrat črpali in še vedno črpamo, v njegovem posluhu in predanosti konkretnemu, vsakdanjemu, praktičnemu in pragmatičnemu, izvedljivemu. Hkrati pa tudi zmožnost sprejeti nekaj izjemnega – na zelo človeški način; tudi povezati nekaj očitnega z nečim oddaljenim ali prikritim.¹⁴

Čeprav se zdi, da smo to skupno polje razkosali na vrtilčke, ki jih vsak po svoje obdeluje, pa sem prepričan, da nekje v ozadju še vztraja. Pa ne samo virtualno zapisano v naših spominih in (pomanjkljivo) v naših besedilih, temveč tudi zares. Srečanja, kot je današnje, so priložnost za nostalgijo, domotožje. Prepričan sem, da je polje, ki smo ga kdaj ustvarili, hoteli ali ne, naš dom, pa četudi kdaj prazen. Je pa prav, da se vsaj včasih spomnimo, kje ali vsaj od kod smo doma.

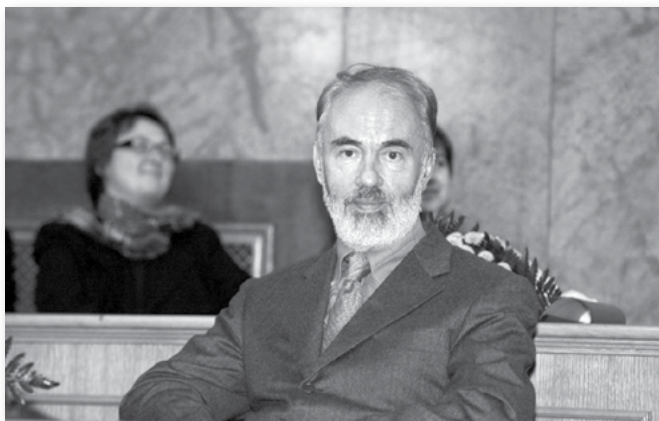

Foto: Arhiv FSD

Vito Flaker

14 Včasih smo se ob takšnih Bernardovih akrobacijah čudili in se spraševali: »Ali smo mi tako neumni, da ne razumemo tega, kar pravi, ali pa Bernard ne zastopi dobro, kaj se dogaja.« V vsakem primeru je bil to dober koan, uganka – navadno o vsakdanjem življenju.